Den globala nationalismen

Nationalstatens historie och fremtid

1.udg. SNS Förlag 1998, 2. udg med efterskrift 2006 (493 pp.)

Av Björn Hettne, Sverker Sörlin och Uffe Østergård

Prolog: **Globalisering og nationalisme – eksemplet Andorra**

I. **Den westfalske orden**
BH

II. **Nationalstat og modernisering**
Det inter-nationale system
Moderniseringsteori og nationalstaten
Historisk sociologi
Nation-Building
Rusland – nationalstat eller imperium

III. **Teorier om nationalisme**
Kulturel og politisk nationalisme
Totalitære teorier om nationalisme
Folkenes selvbestemmelse og nationale minoriteter
Minoriteter og minoritetsforskning i Norden
Eksemplet Skåne
Fra nationalkarakter til politisk kultur
Socialhistorie og funktionalisme
Etnie og kultur
Civilisation og civilisationer
Begrebshistorie og diskursanalyse
Poststrukturalisme og nationalitet
Kollektiv erindring

IV. **Nationale homogeniseringsapparater**
Uddannelse
Værnepligt
Alfabetisering
Køn og nation
Vellykket nationalisering – Danmark og Frankrig
Det danske rigsfællesskab – stat eller imperium

V. **Medborgerskab og nationalitet – fra statsborgere til medborgere**
Ius soli og ius sanguinis
Folkhemmet og velfærdsstaten som nationalstatens højeste stadium
Lutheranismen og den nordiske velfærdsstat
Erik Ib Schmidt og den nationale velfærdsstat i Danmark
Den europæiske redning af nationalstaten
Multikulturelt borgerskab?

VI. **Nationalismens globalisering**
B.H.

VII. **Nationernes erindring og sjæl**
S.S.

VIII. **Nationernes blod og natur**
S.S.

IX. **Nationalismens krise**
B.H.

X. **Epilog: Globalisering og nationalisme – eksemplet Sameland**
S.S.

Litteratur

Efterskrift til 2. udgave 2006

Litteratur

Unius linguae uniusque moris regnum imbecile et fragile est (St. Stefan, konge af Ungarn 997-1038)

Prolog: Globalisering og nationalisme – eksemplet Andorra

14. marts 1993 vedtog de 47.000 indbyggere i bjergstaten Andorra på grænsen mellem Frankrig og Spanien med overvældende flertal et lovforslag, som gjorde landet selvstændigt. Indtil da havde den øverste autoritet siden 1278 formelt ligget hos Frankrigs statsoverhoved i samarbejde med den catalanske biskop af Urgel. Den nye status har ikke ændret statens økonomiske grundlag; det er stadig en kombination af smugleri, toldfrit salg, turisme, skattely og hvidvaskning af tvivlsomme formuer. Den nye status har heller ikke givet politiske rettigheder til de mange indvandrere, der er søgt til Andorra for at nyde godt af de lave skatter og billige varer. Andorranerne ønsker ikke at dele deres privilegier med andre. Faktisk vakte selvstændigheden mest opsigt i nabostaten Catalunya. I Barcelona lader den catalanske lokalregering, Generalitat, ingen lejlighed gå fra sig til at understrege, at der nu er to lande i verden med catalansk som officielt sprog, en fordobling i forhold til tidligere. Hvor små proportionerne end måtte være og hvor tilsyneladende paradoksalt det kan synes, tyder meget på, at Andorras nyerhvervede selvstændighed er typisk for den nye bølge af nationalisme og globalisering i 1990erne.

Denne udvikling rejser spørgsmålet om, hvad konsekvenserne af mange nye, selvstændige stater vil være. Kommer verden til at bestå af små, fanatiske, etnisk rensede territorier i stil med hvad ekstremister blandt nordirere og bosniske serbere ønsker sig, eller bliver det små, demokratiske velfærdsstater i fred med sig selv og hinanden, som vi længe troede var realiseret i de nordiske lande? Fremtidsforskeren John Naisbitt tolker Andorra og de mange andre nye medlemmer af FN som vidnesbyrd om, at verdenssamfundet er på vej ind i en tribaliseringsperiode (Naisbitt 1995). Tribalisering opfatter Naisbitt i modsætning til de fleste positivt. For ham indebærer det nemlig lokal selvbestemmelse samtidig med samarbejde i større enheder som f. eks, World Trade Organisation, WTO, der i 1994 afløste GATT, et reformeret FN, den Europæiske Union og andre af de mange trans- og supranationale organisationer. Ifølge Naisbitts analyse er de små enheders

suverænitet *forudsætning* for det over- og tværnationale samarbejde. Det er en meget optimistisk forudsigelse. Den svarer meget godt til ønsker og forestillinger hos flertallet i de nordiske befolkninger, men det er et åbent spørgsmål om forholdet mellem politik og økonomi er således, som Naisbitt og flertallet i Norden tror, at mindre politiske enheder automatisk giver bedre kontrol over økonomien. Forenklede moderniseringsteorier, marxistiske såvel som liberalistiske, antog længe det modsatte: at økonomisk magt er lig med politisk magt. De har vist sig at have uret; men at det ligefrem skulle medføre, at geografisk størrelse og demokrati er omvendt proportionale, er heller ikke sikkert.

Antagelsen om at små enheder bedst sikrer demokratiet, minder om Jean-Jacques Rousseaus vision om direkte styre i små, selvstændige kantoner (Rousseau 1762). Men Rousseau, der levede fra 1712 til 1778, skrev *før* den franske revolution. Og flertallet af sidste århundredes demokrati-teoretikere drog den lære af revolutionens eksperimenter med demokratisk styre, internationalisme og nationalisme, at et vist mål af forskelligheder, politiske, men også kulturelle og sproglige, var nyttige for den meningsbrydning, der er demokratiets kerne. I modsætning til vore dages sprogbrug var en nation netop ikke en homogen, etnisk gruppe, men et større politisk fællesskab bestemt af en forfatning. I et sådant fællesskab er tolerance den vigtigste ingrediens i en fælles kultur, der ikke forudsætter etnisk homogenitet, men en "sense of nationality", dvs. opslutning bag de normer og konventioner som alle omfattede er enige om.

Filosoffen John Stuart Mill (1806-75) var en varm tilhænger af national selvbestemmelse. Således skrev han i 1861 i *Considerations on Representative Government,* at "det almindeligvis er en betingelse for frie institutioner, at regeringens grænser falder sammen med nationalitetens grænser". Men samtidig afskyede han al småstats-nationalisme: "Nobody can suppose that it is not more beneficial for a Breton or Basque of French Navarre to be ... a member of French nationality, admitted on equal terms to all the privileges of French citizenship ... than to sulk on his own rocks, the half-savage relic of past times, revolving in his own little mental orbit, without participation or interest in the general movement of the world." (Mill 1861). Det er helt afgørende, hvad man forstår ved en nation. Er den et politisk fællesskab, skabt ved en eller anden form for kollektiv vilje og tradition, eller er den et nedarvet resultat af en historie, som ingen mennesker kan ændre ved. Det er de to hovedprincipper som står mod hinanden, og ingen af dem er tilsyneladende blevet det mindste forældede her ved indgangen til et nyt årtusinde. Tværtimod.

Forudsætningen for at den politiske nation kan være demokratisk er naturligvis lige adgang til statsborgerskabets rettigheder. Det har langtfra altid været tilfældet. Men kan heller ikke siges at have karakteriseret alle små, etnisk rene fællesskaber. Det er

da heller ikke etnisk og sproglig homogenitet der præger de lokalsamfund, som Naisbitt og med ham mange i dag forestiller sig. Tværtimod består de oftest af tilflyttere, som efter valg har skabt sig et fællesskab, hvad enten det er på en ø, i en landsby eller et kvarter i en storby. Det er baggrunden for, at Naisbitt og med ham mange tilhængere af det direkte demokrati argumenterer for ønskeligheden af og muligheden for små politiske enheder. Det gør de på baggrund af informationsteknologiens nye muligheder kombineret med et stigende oplysningsniveau hos vælgerne. Vi både vil og kan administrere os selv, skriver Naisbitt, og henviser til sit eget velfungerende minisamfund Telluride i delstaten Colorados bjerge. Denne by med 1400 indbyggere er på samme tid ekstremt lokal *og* tæt spundet ind i et globalt informationsnet. Hver morgen læser Naisbitt de store amerikanske, europæiske og japanske aviser for at kunne aflæse de seneste megatrends. Men allerførst læser han den dybt lokale *Daily Planet*. Den bringer alt fra bysladder til argumenter for og imod det nyeste forslag til folkeafstemning om øget ejendomsskat for at kunne behandle affaldet endnu bedre (det blev vedtaget).

Noget halter dog i skitsen af denne direkte demokratiske landsby-idyl a la Jean-Jacques Rousseau. Naisbitt glemmer – eller ignorerer – at han samtidig med at være ansvarlig for sit nærsamfund også er medansvarlig for supermagten USA. Og magt er hvad politik også handler om, ligesom økonomi også handler om produktivitet og velfærd uden for det lille lokalsamfund. Ønsket om øget effektivitet er baggrunden for forsøgene på den sammenslutning af nationale stater i større enheder, der udgør den anden og konkurrerende tendens i dagens verden. Ingen ved ganske vist om et samarbejdsprojekt på tværs af nationale stater som Den europæiske Union vil overleve kommunismens forsvinden (jvfr. Østerud 1994, 133). Men man må håbe det, for forpligtende deling af suverænitet er forudsætningen for at demokratierne kan levere den effektivitet og legitimitet, der har gjort dem så tiltrækkende i efterkrigstiden og især efter 1989. Midt i al glæden over egen international telefonkode, deltagelse i de olympiske lege, egne frimærker, valuta og sæde i de Forenede Nationer bør det ikke overses, at der er problemer ved ubetinget at støtte kravet om "folkenes selvbestemmelsesret", selv i Naisbitts fremskridtsoptimistiske udgave.

Det er nemlig slet ikke givet, at disse små, nye, direkte demokratier bliver præget af "nordiske" værdier. Faktisk er risikoen for at det bliver verdens Karadzic'er, Milosevic'er, Tudjman'er og Paisley'er nok så stor. Før nationalismens tidsalder kunne mennesker sagtens leve i små samfund, uden derfor nødvendigvis at kræve etnisk renhed. Forudsætningen for denne tolerance var imidlertid, at den politiske autoritet befandt sig *uden for* lokalsamfundene. Denne situation blev brudt med opkomsten af de territoriale stater i den westfalske periode. De territoriale stater blev med logisk nødvendighed demokratiske i takt med behovet for en total mobilisering af befolkningerne til krige om territoriernes grænser (Tilly 1990 og Giddens 1985).

Kravet om skatter gav i undtagelsessituationer undersåtterne mulighed for at kræve status som borgere. Som det hed i de amerikanske kolonier før uafhængighedskrigen: "Ingen skatter uden repræsentation". Men en gang introduceret var det ikke muligt at afvikle de demokratiske principper. Tværtimod udvidedes forståelsen af borgerrettighederne gradvis fra juridiske rettigheder – 1700-tallets menneskerettigheder – til 1800-tallets politiske rettigheder for endelig i 1900-tallets anden halvdel at kulminere i forestillingerne om sociale rettigheder, det der på svensk og efterhånden på alle skandinaviske sprog omtales som "medborgerskab". Denne historie er fremstillet i T.H. Marshalls nu klassiske analyse af sammenhængen mellem borgerrettigheder og social klasse (Marshall 1950).

Borger er man imidlertid ikke i al almindelighed, men i en bestemt stat. Grundlaget for de demokratiske stater blev derfor en forestilling om et fællesskab, der rækker ud over den enkelte familie og lokalsamfundet (Brubaker 1992). Et abstrakt eller imagineret (forestillet) fællesskab er nationen blevet kaldt (Anderson 1983). Mange tror, at demokrati forudsætter ensartethed blandt borgerne. Fælles sprog og juridisk lighed var nødvendige forudsætninger for de universelle værdier i demokratiets og nationalstaternes tidsalder. Men man må ikke overse, at resultatet af de lige muligheder hurtigt bliver krav om individuel udfoldelse og lokalt selvstyre, altså at lige muligheder hurtigt fører til ny differentiering. Krav om differentiering og individualisering præger vor tid, der er så ny, at vi ikke engang er klar over, hvad den skal kaldes. Forslag som post-industriel, post-traditionel og hyper-moderne siger mere om den forudgående tidsalder end den epoke vi er på vej ind i.

Navngivningen er imidlertid underordnet i forhold til indholdsproblemerne. Respektable krav om lokalt selvstyre i små overskuelige enheder løser ikke problemet med, hvordan man opretholder de universelle værdier og normer for adfærd, der er det civilisatoriske resultat af de homogene nationalstater. Hvis vi ikke tænker os godt om og erkender denne modsigelse, er det nærliggende resultat, at verden ender som små homogene, gensidigt bekrigende enheder. I stedet for Naisbitts vision om handel på det store, globale marked til fælles bedste risikerer vi krig og etnisk udrensning. I det tilfælde bliver det 21. århundrede ikke en global landsby, men en global krig mellem stammer. Jugoslavien har vist vejen. Alt dette fordrer en ny gennemtænkning af teorierne om sammenhængene mellem stat, nation, demokrati, industrialisering og modernisering, nationalisme og kultur i en globaliseret tidsalder.

"National identitet har historisk set været det konstituerende princip for moderniteten." (Greenfeld 1992, 491)

II. Nationalstat og modernitet

Ifølge idealforestillingen om den klassiske nationalstat var næsten alle politiske funktioner eller politik-områder samlet i den suveræne stat. Det store flertal af stater har gennem århundrederne gradvis øget deres indflydelse over samfundene, hvilket ses i administationernes størrelse og magt og deraf følgende indflydelse på områder, som tidligere var forbeholdt den private sfære. Men siden 1950 er samtidig mange politiske funktioner blevet internationaliseret. Det har ført til en grundlæggende nybesindelse på hvad *international* politik egentlig er, eller er i færd med at blive. I Europa kan man i dette perspektiv hævde, at politiske funktioner som tidligere blev udført og legitimeret inden for den suveræne stats grænser er blevet internationaliseret i et omfang som man skal tilbage til middelalderen før opkomsten af det westfalske system for at finde mage til. Global kulturel og økonomisk integration og overnational politisk regionalisering synes at gå hånd i hånd med decentralisering, subnational regionalisering og fragmentering af stater. I dette perspektiv synes menneskers identitet og loyalitet, som i en lang periode har været knyttet til stater eller politiske klasser, også at ændres.

På denne baggrund må man spørge sig selv om staternes rolle som selvstændige og suveræne aktører virkelig er svækket. På den ene side kan man sige, at hver enkelt stats evne til at håndtere de problemer den står over for mindskes af den simple grund, at problemerne er af global natur. Samtidig ser det ud til, at de enkelte politiske opgaver bedst kan løses lokalt og gerne på tværs af statsgrænser. Den førstnævnte proces ser ud til at lede til inter- og overnationale løsninger, mens den sidstnævnte synes at resultere i sub- og transnationale regionsdannelser. Alt dette har naturligvis en meget stærk virkning på den politiske organisering af geografiske rum. Det er karakteristisk for disse processer, at den geografiske organisering varierer med den politiske funktion, mens de allerfleste sådanne funktioner tidligere var samlet i staten.

Det inter-nationale system

Forskellige retninger af studiet af international politik er uenige om betydningen af internationale institutioner. Nogle retninger nedtoner deres betydning. Neorealisterne hævder for eksempel, at sådanne institutioner ikke er andet end genspejling af magtfordelingen, fortrinsvis mellem stater, i det internationale system (Mearsheimer 1995). For realisterne er stater aktører som søger at styrke deres position i det internationale system, idet de afbalancerer magt med magt. Et sådant synspunkt giver derfor en organisation som NATO små chancer for i længden at overleve afslutningen af den kolde krig (Hellmann and Wolf 1993). Andre retninger lægger mere, og tildels megen, vægt på internationale institutioner. Forskellige former for de såkaldte liberale teorier hævder, at internationale institutioner øger chancerne for samarbejde mellem stater, eller at de i det mindste reducerer farerne for krig ved at formindske usikkerhederne og mulighederne for utilsigtede misforståelser. Andre forskere, som Ola Tunander og Bertel Heurlin fra hver sit udgangspunkt, tillægger institutionerne større egenværdi og hævder, at de influerer både staternes interesser og måden international politik føres på. I et sådant perspektiv kan man se på institutionerne, og især de højest udviklede, som aktører i egen ret. Det er her man finder fortalere for at f. eks, NATO fortsat vil være en stærk organisation, idet den vil have evnen til at finde nye roller, efter at dens umiddelbare raison d'être er forsvundet med truslen fra Sovjetunionen.

Uanset disse uenigheder hersker der dog relativ enighed om, at staterne fortsat er de dominerende aktører i det globale samfund. Derfor er det stadig relevant at kalde aktiviteten på dette niveau for inter-national politik eller international relations, hvor mere eller mindre suveræne nationale enheder konkurrerer om magt, rigdom og værdier. Problemstillingen er derfor ikke så meget, hvilken organisationstype der kommer efter nationalstaten, men hvordan staterne håndterer de nye udfordringer og hvad dette betyder for den internationale politik og det internationale system. En mulig hypotese, som kan bidrage til at forklare de konfliktende opfattelser, er, at mens nogle stater svækkes i et stærkt institutionaliseret internationalt system baseret på multilaterale forbindelser, så vil andre stater styrkes i et sådant system. Det er muligt at vi er vidne til en svækkelse af de gamle stormagter, mens en række mindre og små stater faktisk har styrket deres positioner. Er det rigtigt giver det ikke mening at tale om en svækkelse af *den* suveræne nationalstat, men om nogle, tidligere dominerende eller bare stærke, suveræne stater. Man kunne også forestille sig at visse lande, som f. eks, Norge har været i stand til at fremme deres interesser bedre end andre i det højt institutionaliserede system.

Et eksempel på den ændrede situation for små stater er Danmarks og Sveriges situation i verden efter sammenbruddet for det sovjetiske imperium. Under den kolde krig var Sverige neutralt – i hvert fald officielt – og kunne derfor spille en langt mere aktiv rolle, end landets størrelse i sig selv skulle berettige. Omvendt var Danmark afhængigt af de stormagter det var allieret med, især Vesttyskland og

USA, og holdt derfor en meget lavere profil, undtagen i ulands-spørgsmålet i FN (Østergård 1995). Nu har forholdene ændret sig, således at Danmark netop i kraft af sit medlemsskab af både EU og NATO kan spille en meget større rolle end dets lille størrelse berettiger til, fordi det i et vist omfang kan optræde på vegne af især USA i Østersø-området. De tre baltiske stater, og sågar Polen, er ligefrem i øjeblikket en slags uofficiel dansk indflydelses-sfære. Af samme grund er Danmark holdt op med at omtale sig som en småstat (Mouritzen 1997).

Dansk udenrigspolitisk aktivisme – en nyhed?

Danmarks principfaste holdning til menneskerettighederne i Kina og tilsagn om tropper til FN aktionen i Albanien i foråret 1997 har – noget forsinket – for første gang rejst en bredere debat om mål og midler i udenrigspolitikken. "Aktiv internationalisme" har Hans-Henrik Holm døbt den nye linje i udenrigspolitikken (Holm 1997). Der er mange andre ingredienser i denne nye linie, som Bertel Heurlin for et par år siden beskrev under overskriften "militarisering af udenrigspolitikken". Hermed hentydes til den øgede brug af militær som et blandt flere indflydelsesmidler (for nu ikke at sige magtmidler) i international politik. For Heurlin var det afgørende nye ved dansk udenrigspolitik dog først og fremmest, at den i 1990erne har fået et bredt europæisk sigte og ikke længere udelukkende handler om at varetage danske økonomiske og sikkerhedspolitiske interesser i snæver forstand. Sammenbruddet for den ene af verdens to supermagter og svækkelsen af voldsmonopolerne i en række af de tidligere kommunistiske stater har så blot øget behovet for, at den omgivende verden også giver hjælp på det militære og politimæssige område som supplement til nødhjælp og udvikling af infrastrukturer – "udviklingshjælp" - som Danmark har en lang og glorværdig tradition for.

I sidste instans hænger politikkerne dog sammen. Danmark griber ind og hjælper i geografisk og kulturelt fjerne lande ikke blot ud fra almindelige moralske retfærdighedsprincipper, men også fordi landet mener, at det på langt sigt tjener dets egen overlevelse bedst. En udviklet og "demokratisk" verden er efter al sandsynlighed bedre at leve i end en fattig og autoritært styret. Det diskuteres ganske vist heftigt i forskerkredse, hvorvidt det er sandt, at demokratier aldrig fører krig med hinanden. Det overvejende resultat er, at det kan de godt finde på under bestemte forudsætninger. Men normalt har de ikke behov for at aflede befolkningens opmærksomhed med militær erstatnings-*gloire* og koncentrerer sig i stedet om det nære, at gøre livet bedre for så mange som muligt af landets borgere. Så alt andet lige er demokrati og udvikling utvivlsomt en fordel, som der ikke er noget naivt i at fremme. På det allerseneste er man ganske vist blevet opmærksomme på en noget overset, utilsigtet følgevirkning af udviklingshjælpen og reformerne af handelsbetingelserne, nemlig at de virker! Da man begyndte at hjælpe u-landene i

1950erne og 60erne, var der ikke mange som for alvor kunne forestille sig at en retfærdigere fordeling af verdens goder også ville gå ud over den udviklede verden. Snarere tænkte man noget i retning af, at en retfærdigere fordeling ville føre til større rigdom for alle, ikke at store sektorer af de rige landes egen produktion villle blive udkonkurreret. Selvfølgelig har nogen forudsagt, at det ville gå sådan, men det var svært konkret at forestille sig de uhyggelige effekter på vore små, gode velfærdssamfund her i Norden. Indtil for ganske nylig, hvor "globaliseringen" som begreb og på enkelte områder som uhyggelig realitet er slået ind i samfundsdebatten.

Selv om det altså går godt for nogle lande i verden, er der dog stadig mange steder, især i Afrika, hvor vi fra de nordiske lande kan få afløb for vores behov for at give gaver og derved føle os gode og overlegne. Men denne hjælpepolitik fortsætter samtidig med, at andre områder i verden, især i Sydøstasien, på bare ganske lidt længere sigt truer med at udkonkurrere os. Ja, måske har de allerede gjort det, hvis man skal tro rapporterne om, at deres ungdom har bedre skolefærdigheder end vores, trods større udgifter og længere tradition for almindelig skolegang i Nordeuropa. Sandsynligvis vil de dog også løbe ind i følgevirkningerne af moderniseringen på et eller andet tidspunkt og vil gøre erfaringer, der minder om vores. Men indtil det sker, gør vi klogt i at indstille os på en benhård global konkurrence i det meste af det næste århundrede fra unge, vækstsultne og veluddannede befolkninger, der ikke nærer nogen overvældende taknemmelighed overfor Europa. Alle disse sideeffekter af den måde, Vesten generelt og Norden specielt har ført international politik i det sidste halve århundrede på, gør imidlertid ikke diskussionen om mål og midler i den aktive internationalisme mindre relevant. Blot er det altså klogt at forberede sig på, at den sommetider kan virke og resultere i stater, der ikke længere opfører sig som ydmyge og taknemmelige (og korrupte) klienter, men møder os repræsentanter for udviklingen på lige fod.

Uanset de mere eller mindre tilsigtede resultater af den hidtige udenrigspolitik er det uafviseligt rigtigt, at der er sket en vis "militarisering" af i hvert fald den danske udenrigspolitik forstået som øget anvendelse af militære midler kombineret med en høj og principfast linje i FN og NATO – som erstatning for den politik befolkningens flertal ikke tillader regeringen at føre i EU, siger ondskabsfulde udenlandske iagttagere. Ganske vist har Danmark alene og i samarbejde med de øvrige nordiske lande også tidligere været højrøstede og principfaste som i modstanden mod apartheidstyret i Sydafrika og Grækenland efter militærkuppet i 1967. Danmark, Norge og Sverige fik i fællesskab Grækenland under militærjuntaen suspenderet fra Europarådet for brud på menneskerettighederne. Det nye er, at Norden nu proklamerer at ville stå fast på kritikken, også selv om det skulle koste noget. Er dette en ny linje for Danmark? Noget kunne tyde på det, idet Danmark ikke siden 1991 har omtalt sig selv som en småstat, sådan som Hans Mouritzen gør opmærksom på i en anden skarpsindig artikel (Mouritzen 1997). Hvis man

sammenligner med et citat af den radikale udenrigsminister P. Munch fra 1930erne virker denne principfaste danske politik ny (i modsætning til Sverige, hvor Olof Palme jo talte USA midt imod under Vienam-krigen): "Det første og eneste krav vi må stille til dansk diplomati er, at det skal være stille og gøre sit yderste for at sikre, at vi kan leve så ubemærket som muligt." (citeret efter Holm 1997).

Denne anti-heroiske og neutralistiske småstatsholdning er, hvad de fleste i dag erindrer om den radikale og socialdemokratiske regerings udenrigspolitik i tiden mellem 1929 og 1940, da Munch var udenrigsminister i Danmark. Den politik som uelskværdige kritikere til tider har døbt "Tyskerkursen". Men kritikken er uretfærdig. Faktisk viser en grundigere læsning af Munchs enorme produktion som både historiker og udenrigsminister, at han i 1920erne var en aktiv internationalist med stor optimisme overfor mulighederne i det nyoprettede Folkenes Forbund. Munch var helt villig til at lade dette organ optræde med magt, også af militær art, på det internationale samfunds vegne. Magt opfattede han imidlertid bredere end blot og bart militær magt. Ifølge ham kunne også økonomisk magt anvendes i form af sanktioner mod stater. Det er ikke overraskende for en moderne læser. Det er derimod nok hans tredje kategori, "moralsk magt".

Så sent som i 1931 udtalte Munch imidlertid, at de fem mindre stater, Danmark, Norge, Sverige, Schweiz og Nederlandene, der havde holdt sig neutrale i første verdenskrig, havde en særlig moralsk autoritet i forhold til stormagterne, der havde deltaget i det industrialiserede massemyrderi. Han delte ikke vestmagternes propagandistiske påstande om, at denne krig havde været ført mellem gode og onde. Han så selve våbnene og rustningsindustriens interesser som hovedårsagen til krig. Deraf hans neutralisme og antimilitarisme, der altså ikke var resultat af en absolut og doktrinær pacifisme eller fej overgivelse til uretten. Den lave profil var en konsekvens af stormagternes svigten, først og fremmest under de økonomiske sanktioner, som Folkeforbundet indførte overfor Italien efter dette lands overfald på Abessinien i 1935. Udleveret på nåde og unåde til et aggressivt oprustende Tyskland i en verden, hvor stormagterne tydeligt havde vist, at de ikke havde vilje til at gribe ind overfor uret, eller bare brud på aftalerne i den internationale organisation, Folkeforbundet, var Danmark overladt til sig selv i en situation, hvor Sverige og Norge tydeligt havde meddelt, at danskerne ikke skulle regne med militær støtte mod Tyskland. Man kunne godt blive ved med at påkalde sig sin moralske overlegenhed, men realisten Munch så ingen fremtid i at gøre det i denne bestemte situation. Men nok i andre fremgår det af et indtrængende studie af hans politik (Karup Pedersen 1970). Tværtimod ville Munch have glædet sig over de muligheder for en mere principbåret politik, også fra mindre staters side, som den øgede anvendelse af regler og institutioner i det internationale samfund indebærer.

Der er derfor ikke grund til at hænge Peter Munch ud for at sætte den nuværende aktive internationalisme i dansk international politik i perspektiv. Den underdrejede linje var et resultat af geopolitiske vilkår mellem 1930 og 1990. Det interessante er, at Danmark nu kan føre en aktiv international politik til forskel fra den diskret underdrejede linje i 1930erne og igen under den kolde krig. Den nye linje blev proklameret i april 1989, hvor Udenrigsministeriet under Uffe Ellemann-Jensen formulerede principperne for en mere aktiv international indsats. Det var seks måneder før Murens fald og således yderst fremsynet. Uffe Ellemann har hovedansvaret for, at disse generelle principper fra starten blev anvendt, også i Baltikum og ikke blot i fjerne lande. Denne nærpolitik er ført med stigende energi lige siden, først under Uffe Ellemanns ægide og siden under den socialdemokratiske forsvarsminister Hans Hækkerup. Det er især denne del af udenrigspolitikken, som med rette karakteriseres som en "militarisering af udenrigspolitikken", selv om indsatsen i Bosnien under FN's banner nok var farligere. Indsatsen har som forventeligt medført en vis rivalisering mellem de to involverede ministerier, Forsvarsministeriet og Udenrigsministeriet, hvilket i sin tur igen øger behovet for en statsministeriel koordinering. Igen et fænomen, der kendes fra større lande og står i modsætning til den ekstreme styring fra udenrigsministeren, da vi holdt en lav profil og derfor ikke vovede at overlade initiativer til embedsmændene på stedet.

I Baltikum opfører Danmark sig efterhånden som en "normal" stat, der hævder sin "interessesfære". Denne sfære omfatter især Estland, Letland, Litauen og sågar Polen – så længe de nu har brug for støtte. Polen er trods alt en potentiel mellemstor magt med næsten 40 millioner indbyggere og den højeste vækstprocent i hele Europa. I øjeblikket tæller enhver støtte, hvorfor de med tak tager imod den danske hjælp. Det gør de så meget mere, som Danmark optræder på vegne af USA. Denne stedfortræder-rolle giver indsatsen vægt, men er på den anden side heller ikke uden potentielle omkostninger. Frankrig har ret i, at Danmark optræder som supermagten USAs forlængede arm og til tider – i EU – som USAs trojanske hest. Derfor nedlagde Frankrig veto mod Uffe Ellemann som generalsekretær for NATO i 1996. Denne kritik overser blot, at Danmark støtter sig til USA af hensyn til sig selv, ikke af hensyn til USA. Danmark har som lille stat i Nordeuropa altid allieret sig med fjernere magter – oftest Rusland – imod de nære, først Sverige siden Tyskland. Det er derfor konsekvent dansk statsinteresse at tilslutte sig USA i den nærværende situation, ikke blot fordi det deler dets værdier, men fordi landet ligger langt væk og således kan afbalancere mere nærliggende trusler mod suveræniteten.

Det spændende er om den danske befolkning så accepterer, at landet ikke længere tænker som og opfører sig som en typisk småstat, men som en mellemstor stat med interessesfære og væbnet sikkerhedspolitik. Politikken synes indtil videre at være populær, men hidtil har den jo også været billig og relativt succesfuld. Problemet er blot, at det vil den næppe forblive. Når man griber ind, risikerer man at tage fejl. Og

under alle omstændigheder kan det koste langt dyrere, end blot at finansiere en mislykket udvikling langt væk i den tredje verden, som i Tanzania eller et korrupt styre som i Kenya. Men måske havde det danske Sikkerheds og Nedrustningspolitiske Udvalg endnu mere ret end det selv troede, da det i 1995 i en analyse af Dansk og Europæisk Sikkerhed indledte kapitlet om Danmarks situation i verden med en parafrase af mange udlændinges opfattelse af den danske nationalkarakter: "Danskeren bliver aldrig træt af at understrege sit lands lidenhed, men nærer samtidig en fast overbevisning om samme lands uovertruffenhed på snart sagt ethvert felt" (SNU 1995, 20). Danmark er en lille magt, men som de øvrige nordiske lande et stærkt samfund pga. den høje grad af sammenhæng i samfundet. I perioder har Danmark ladet som om det var en småstat. Så meget at nogen har vænnet sig til at tro på det og derfor rutinemæssigt protesterer, når det indlader sig med de store. Men et lille land som Danmark er "stort" på en anden måde end de militært stærke stormagter i kraft af sin centrale beliggenhed ved indsejlingen til Østersøen og meget stor international handel. Landets aktivitet gør en forskel i Baltikum, hvilket man kan mærke på den lette irritation i Finland og Sverige.

Denne ændrede situation for et land som Danmark specielt og Norden generelt er et eksempel på, at nationalstaternes rolle i verden langt fra er udspillet. Tværtimod kan man hævde at nationalstater vinder ny suverænitet netop der, hvor de har været i stand til at opgive nogen formel suverænitet for i stedet at vinde i øget handlefrihed på andre områder. Det har til gengæld rejst problemer for den traditionelle nationalistiske ideologis forestillinger om absolut suverænitet.

Moderniseringsteori og nationalstaten

Her ved afslutningen af det 20. århundrede kan vi slå fast, at det internationale system siden 1. verdenskrig har været præget af skabelsen af stadig flere – og derfor nødvendigvis stadig mindre – statslige enheder. "Folkenes selvbestemmelsesret" kalder vi dette princip, der formuleredes af den amerikanske præsident Woodrow Wilson i foråret 1918 og som officielt blev lagt til grund for det internationale system med fredsslutningerne efter 1. verdenskrig og oprettelsen af Folkenes Forbund i 1920. På engelsk og fransk brugtes udtrykket "nationer" om enhederne i denne organisation – *League of Nations, Société des Nations*. Men det ændrer ikke ved det faktum, at medlemmerne var stater med større eller mindre selvstændighed. Modsat situationen efter 1. verdenskrig førte afslutningen af 2. verdenskrig i 1945 ikke til oprettelse af nye stater i Europa – bortset fra DDR, som skulle vise sig at være af midlertidig karakter. Konkurrencen mellem de to supermagter resulterede i en fastfrysning af grænserne. Samlingen af en del af Europas stater i et overstatsligt samarbejde var ønsket af USA som et svar på den sovjetiske trussel. I verden uden for Europa førte, som vi har set i første kapitel, opløsningen af de europæiske koloniimperier til spredning af princippet om suveræne nationalstater. Først

kommunismens fald og det sovjetiske imperiums sammenbrud ophævede supermagternes kontrol med deres respektive klientstater. Denne frigørelse førte ikke så direkte til demokrati, som mange havde forestillet sig i den første eufori. Snarere er vi blevet vidner til en opblussen af nationalistiske følelser og krav om opsplitning af stater, der har eksisteret i længere eller kortere tid.

For blot få år siden ville det helt overvejende flertal af sociologer og politologer have afvist sådanne forudsigelser. Da troede man endnu på forskellige udgaver af moderniseringsteorierne og den i dem indbyggede tro på, at nationalisme og national identitet sammen med religionerne ville miste betydning i takt med den økonomiske og politiske modernisering. I dag virker denne tro helt naiv og ude af trit med virkeligheden, men i 1950erne var det en udbredt opfattelse i det samfundsvidenskabelige såvel som det politiske establishment. Et godt eksempel er Walt W. Rostows engang indflydelsesrige bog *The Stages of Economic Growth* fra 1959. Forsynet med den sigende undertitel, "Et ikke-kommunistisk manifest" kan Rostows optimistiske forudsigelse om den direkte og kausale sammenhæng mellem økonomisk udvikling og demokrati bedst karakteriseres som leninisme vendt på hovedet – hvilket ret beset ikke er overraskende, da leninismen oprindeligt havde vendt liberalismens antagelser om forholdet mellem økonomi og politik på hovedet. Vulgærliberalismen og vulgærmarxismen delte i realiteten teoretiske forudsætninger, de drog blot forskellige konsekvenser af antagelserne. De var enige om, at moderniteten ville blive stadig mere moderne og at vejen til denne modernitet gik gennem en række faser eller stadier, som alle samfund med tvingende nødvendighed måtte gå igennem. Uenigheden gik på, hvordan man bedst skulle indrette sig politisk i denne moderne tilstand.

Fælles for alle moderniseringsteorier er modstillingen af et såkaldt *traditionelt* og et såkaldt *moderne* samfund. Om der nogen sinde historisk har eksisteret sådanne størrelser er mindre vigtigt, de fungerer først og fremmest som tankemodeller eller idealtyper. Formålet med teorierne er at undersøge, hvordan traditionelle livsværdier, holdninger, handlemåder og samfundsstrukturer nedbrydes og erstattes med moderne. Blandt de vigtigste træk ved moderniteten kan nævnes arbejdsdeling og specialisering, høj produktivitet, selvforstærkende økonomisk vækst, en velfungerende og aktiv administration, demokratisk styreform og lighed for loven. Modsætningsvis opfattes det traditionelle samfund som præget af primitiv teknik, produktion primært til eget forbrug, stilstand og deraf følgende lav produktivitet. Det følger allerede af selve modstillingen, at enhver udvikling forudsætter en styrkelse af de moderne sektorer. De enkle dualismeteorier indskrænker sig til analytisk at modstille disse to samfundstyper. Faseteorier, liberale såvel som marxistiske, gør derimod mere ud af at skildre hele den proces, igennem hvilken et samfund udvikler sig fra det ene til det andet. Derfor har de også interesseret sig for historiske beskrivelser af konkrete udviklingsprocesser, vellykkede såvel som mislykkede.

Den mest kendte faseteori blev som før nævnt fremsat af den amerikanske økonomiske historiker, Walt Rostow i slutningen af 1950erne. Han opdelte på baggrund af erfaringerne fra den økonomiske historie udviklings- eller moderniserings-processen i fem faser. Disse var 1) det traditionsbundne samfund, 2) optakten til "take-off" (hentet fra betegnelsen for flys afsæt fra startbanen), 3) selve "take-off" fasen, 4) udviklingen mod modenhed, 5) masseforbrugets fase. Hver af faserne er belyst ved eksempler fra forskellige landes historiske udvikling. Hans centrale påstand var, at alle samfund før eller siden vil gennemløbe disse fem faser. Om det bliver før eller siden afhænger overvejende af naturgivne og økonomiske omstændigheder, men han tillage også politiske og kulturelle forhold en vis betydning. Rostows letfattelige bog blev fokus for en ophedet debat for og imod sammenhængene i og betingelserne for vækst. Kritikken var blevet indledt allerede før fremkomsten af Rostows popularisering af sine tidligere fremsatte tanker af Paul A. Baran i *The Political Economy of Growth* (1957). Tidstypiske værker, som overførte den økonomiske moderniseringsteori på politikkens område for udviklingslandenes vedkommende er Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society* (1958) og David Apter, *The Politics of Modernization* (1965).

Marxistiske udviklingsteorier fra Paul Baran og fremefter lagde vægt på andre kendetegn end de liberale teorier og var ofte mere omfattende og komplicerede. Men først og fremmest er det slående, hvor meget de minder om hinanden. Samtidige sovjetiske teorier hævdede ganske vist i modsætning til de toneangivende amerikanske, at u-landene kunne undgå kapitalismen ved at følge en særlig ikke-kapitalistisk udviklingsvej. Det er forskellige varianter af denne strategi, der med så tragiske resultater siden blev afprøvet i Kampuchea under Pol Pot, i Etiopien og i Burma (omdøbt til Nyanmar i selvberoenhedens navn). I princippet udskiftede disse teorier blot Rostows model af et kapitalistisk i-land med en sovjetisk udgave af et socialistisk i-land. Det fælles var modstillingen af traditionelt og moderne, uanset den forskellige terminologi som især bestod i at kalde det traditionelle samfund for feudalt.

Moderniseringsteorierne er som sammenhængende teorier først og fremmest blevet udarbejdet som strategier for udviklingen af de såkaldte "underudviklede" lande. Resultatet blev konkurrerende udviklingsteorier, som i et vist omfang stadig ligger til grund for den internationale bistandspolitik (oversigter og analyser hos Martinussen 1980 og Hettne 1990). Disse teorier byggede i udgangspunktet på fortolkninger af, hvad sociologer og økonomer mente var sket i de "udviklede" vestlige lande i de sidste par hundrede år eller mere. Udviklingsteorierne er således blot et særtilfælde af de generelle moderniseringsteorier. Ud over den fælles og – kan vi i dag se – naive tro på, at moderniteten blot ville blive mere og mere moderne og bringe stadig mere af det samme, delte de en blindhed over for nationalstaternes

betydning. Økonomiske og sociologiske teorier talte om marked*et,* industrialiserin*gen* og moderniteten uden at gøre sig klart, at alle disse fænomener kun findes inden for rammerne af nationale stater. Det er klarest i den mest systematisk udviklede teori om moderniseringen, marxismen. I sine hovedværker analyserede Karl Marx den kapitalistiske produktions logik. Denne foregik på et abstrakt marked. Ud fra nogle ganske simple antagelser udviklede han så en lang række logiske implikationer. Det er, hvad tre-binds værket *Das Kapital* handlede om, og meget af denne analyse står uanfægtet tilbage uanset fallitten for marxismen som politisk og økonomisk strategi. Visse dele, såsom forestillingen om profitratens tendens til fald, har været forkerte hele tiden, mens andet er rigtigt på det abstrakte plan. Men netop kun her.

Alle moderniseringsteorier har været blinde over for betydningen af, at det moderne samfund ikke findes som abstrakt modernitet, men kun i form af konkrete – og konkurrerende – nationale stater. Marx henviste i en række af sine politiske skrifter til verdensmarkedet, men det er værd at erindre, at det ikke er dette marked, han beskrev i sine grundlæggende analyser af kapitalismen. "Markedet" er en abstraktion, eller en idealtype som Max Weber ville sige. Trods enkelte erkendelser af betydningen af nationalstaternes fundamentale forhold for kapitalens internationale system (f. eks. Gerstenberger 1973), har flertallet af marxistiske teorier blandet det abstrakte begreb og den empiriske virkelighed uhjælpeligt sammen.

Det gælder især for "verdensmarkedet". Umiddelbart virker dette som en yderst konkret størrelse. International konkurrence har fået stadig større betydning selv for ganske almindelige menneskers daglige liv i de senere år, og det er kommet på mode at beskrive stater ved hjælp af nationale krigs- og konkurrencemetaforer under indflydelse af værker som Michael Porters *The Competitive Advantage of Nations* (1990) og den tidligere amerikanske arbejdsminister Robert Reichs *The Work of Nations* (1991). Reichs referenceramme er den globale økonomi og specielt USAs placering heri. Hans prisværdige politiske vision er et forsøg på at finde nye mål og midler, der kan samle den amerikanske befolkning. Særlig udbredelse har den liberale økonom Lester Thurows forudsigelser vundet. I bestsellerne *Head to Head* fra 1992 og *The Future of Capitalism* (1994) beskriver han den kommende økonomiske dyst mellem USA, Europa og Japan. Det lyder umiddelbart plausibelt, men er i realiteten en blanding af to forskellige absraktionsniveauer. Stater er ikke firmaer, men politiske organisationer. Disse har ganske vist stor indflydelse på betingelserne for konkurrencen, men er lige så lidt umiddelbart identiske med den økonomiske konkurrence, som de er komplet uafhængige.

Analytisk begår forfattere som Thurow, Reich og Porter samme fejl som Marx for over hundrede år siden, nemlig at forveksle den analytiske kategori "markedet" med

det konkrete verdensmarked. Staterne er stadig de vigtigste organiserende rammer for den kapitalistiske produktion, også selv om der er opstået konkurrenter i form af transnationale selskaber, et verdensomspændende finansmarked og internationale samarbejds-organisationer. Staterne er stadig de i sidste instans afgørende aktører i den moderne verden. Og den vigtigste baggrund for disse staters legitimitet, indadtil såvel som udadtil, er deres nationale karakter, at de er "nationer". Modsat den populære sprogbrug kan "nationer" imidlertid ikke eksistere som idémæssige enheder, men kun i form af stater. Deraf betegnelsen "nationalstat", der er forskellig fra de historiske stats-nationer, der voksede frem i Europa mellem 1500 og 1800, først og fremmest Frankrig, England, Portugal, Danmark, Sverige plus delsvis Polen og Ungarn. Efter napoleonskrigene begyndte nation-staterne at dominere i Europa og har efterhånden som organisationstype bredt sig til resten af verden. Forvirrende nok kaldes nationalstat på engelsk normalt for *nation-state,* mens den samme på fransk omtales som *état-nation*. Her bruger vi altså ordet nationalstat som betegnelsen for bestræbelsen eller idealtypen, snarere end de historisk konkrete enheder, der næsten altid er ufuldkomne i forhold til idealet om enhed mellem folk, nation, stat og sprog.

Staternes fortsatte betydning for den globale økonomi fremhæves af en anden amerikansk økonom Paul Krugman, der ligesom Lester Thurow underviser på M.I.T. Han kalder Thurows og konsorters alarmistiske verdensmarkdsanalyser for "Pop Internationalism" (titlen på hans seneste bog). Ifølge Krugman forsøger forfattere som de førnævnte at forklare verdensøkonomien på en for lægmænd let forståelig og brugbar måde, men krigs- og konkurrencemetaforerne, som de benytter sig af, fortegner billedet. Krugman angriber især to teorier, som har præget debatten om verdensøkonomien i 1990erne. Den ene hævder, at der udspilles en krig på den globale markedsplads mellem højtudviklede lande over kontrollen med visse nøgleindustrier. Det fremstilles som en dyst med vindere og tabere, hvor nationer konkurrerer indbyrdes ligesom virksomheder. Især Lester Thurow har været fortaler for denne teori (Thurow 1992 og 1994). Den anden teori hævder, at det vigtigste aspekt ved den nye globale markedsplads er konkurrencen mellem industrilande og lavtlønslande. Billige importvarer fra Asien, Latinamerika og Østeuropa skulle være forklaringen på, at ledigheden er så høj i Europa og lønnen for ufaglærte stagnerende i USA.

Begge teorier rammer ved siden af, hævder Krugman. Ifølge ham bruger en pessimistisk økonom som Lester Thurow i bogen *Head to Head* militær jargon til at beskrive den økonomiske kappestrid mellem store nationer, en kappestrid der i hans øjne fører til en vinder og en taber. Det er vildledende, mener Krugman. I den globale økonomi konkurrerer nationers industrier ganske vist om markeder, men de skaber på samme tid også nye markeder for deres varer. Man kan faktisk måle sig frem til, at én økonomis succes ikke nødvendigvis er en anden økonomis fiasko. Der

er som regel ingen forbindelse mellem de to udviklinger. Vækst er generelt afspejlet i produktivitetsfremgang i det enkelte land. Men det indebærer kun relativ, ikke nødvendigvis absolut tilbagegang for andre lande. Paul Krugman afviser også den udbredte idé, at handel mellem nationer svarer til konkurrencen mellem private virksomheder. Nationer sælger til hinanden, men det gør konkurrerende firmaer ikke. Nationer går heller ikke bankerot. En virksomhed, der ikke har råd til at betale så høj en løn som sin rival, går derimod konkurs. Det gør en nation ikke. Den kan sænke lønniveauet med forskellige midler, herunder devaluering. En voksende international handel er ikke ensbetydende med en omfordeling af velstanden, at nogle nationer bliver rigere og andre fattigere, eller at lønmodtagere i industrilande tjener en lavere indkomst. En nations indkomst er et resultat af økonomiens produktivitet (refereret hos Burchart 1996).

Alt dette betyder ikke, at verdensmarkedet slet ikke eksisterer, og at talen om globalisering udelukkende er en snedig opfindelse fra de privilegeredes side til at holde mindre heldige medborgere nede. Men begge fænomeners rolle skal tages for langt mindre givet og deres indflydelse vurderes mere kritisk, end der er tendens til i den politiske debat i disse år, hvor større dele af jordkloden er kommet med i den moderne industrikapitalisme. Chocket over ikke længere at være absolut enerådende med deraf følgende privilegier – og ret til at have dårlig samvittighed over vestens udbytning af den stakkels underprivilegerede tredje verden – har ført til overreaktioner, der ikke er analytisk baggrund for. Nationalstaterne er stadig de afgørende aktører på verdensplan, også det økonomiske.

Ifølge økonomen Paul Krugman har den faste – og ubegrundede – tro på teorien om nationernes kappestrid om delingen af den økonomiske kage haft uheldige konsekvenser i den politiske debat, hvor henvisninger til en ubestemt "globalisering" og konkurrence fra den tredje verden misbruges til at nedbryde velfærdsordningerne i de højtudviklede vestlige lande (Buk-Swienty 1997). Denne diskussion er ikke anliggendet her. Det er derimod betydningen af nationalstaten, som de fleste sociologiske såvel som økonomiske teorier har forsømt at tage højde for. Først sociologer som Anthony Giddens, Michael Mann, John Hall og Theda Skocpol har for alvor søgt at indarbejde staten i en mere omfattende forståelse af moderniteten. Især Anthony Giddens har søgt at formulere en generel sociologisk teori med udgangspunkt i staten, i stedet for at opfatte den som et specialtilfælde af gruppedannelse, som vi kender den fra talrige grundbøger i sociologi fra George Homans (1950) og fremefter. Første skridt i Giddens' systematiske inddragelse af staten og den militære magt i forståelsen af samfundet var bogen *The Nation-State and Violence* fra 1985. Meget sigende bærer den undertitlen "A Contemporary Critique of Historical Materialism Volume Two" (vol. I af denne "nutidige kritik af den historiske materialisme" hed kort og godt *Contemporary Critique of Historical Materialism*). Indsigten i den nationale stats og det legitime voldsmonopols

afgørende betydning i moderniteten har Giddens sammenfattet i en lille klart tænkt og populært skrevet introduktion til det moderne samfund med titlen *The Consequences of Modernity* (1990, dansk oversættelse 1994). Han foretrækker at kalde det aktuelle samfund for post-traditionelt. Hermed lægger han afstand til udbredte og misbrugte begreber som post-modernisme, post-modernitet og post-industrialisme. Men erkender samtidig, at samfundet ikke længere er moderne på samme måde, som det var tilfældet i den industrielle tidsalder. De postmoderne teoretikere opfatter verden som i stigende grad fragmenteret. Det er ifølge Giddens ikke tilfældet. Også den aktuelle verden er som alle tidligere karakteriseret af en dobbelthed mellem opløsning og gendannelse, disintegration og integration. Stater, familier og venskaber fragmenteres, men genskabes samtidig i andre former på tværs af tidligere bånd.

Et post-traditionelt samfund er et samfund, hvor der sker noget særligt med traditionen. For Giddens hænger tradition ikke sammen med tid. Tradition er, når man påstår, at der findes en sandhed i bestemte former for rituel praksis. I dag kræver mange handlinger, som tidligere blev udført med henvisning til tradition, en eksplicit begrundelse. De tages op til overvejelse eller forhandling. Samfundet er med et udtryk lånt fra den tysk sociolog Ulrich Beck blevet refleksivt moderne (cf. Beck 1986). Denne øgede refleksivitet skaber tvivl men også muligheder, som vi nu kan se, at det industrimoderne samfund ikke åbnede for. Mange danske teoretikere har med større eller mindre ret – og en vis misundelse – altid opfattet Sverige ("den svenske model") som prototypen på den industrielle modernitet. Og ser derfor med en vis diskret skadefryd på de vanskeligheder den svenske model er løbet ind i 1990erne med krisen for det traditionelle industrisamfund. Den nye situation betyder ikke at modernitet er overstået (post-), men netop først nu blevet egentligt moderne. Vi kan nu se, at det industrimoderne samfund var langt mere strukturelt bestemt og mindre frit, end de klassiske sociologer troede (jvfr. Andersen og Kaspersen 1996). Denne modsigelse mellem frihed og binding forsøgte man at slå bro over ved at forankre de nye forhold i en forestilling om "det traditionelle". Især nationale traditioner viste sig effektive som midler til social integration.

Som historikeren Eric Hobsbawm har gjort opmærksom på er det karakteristisk, at det netop var de industrielt moderne samfund i Europa der begyndte at tale om "traditioner". Det gjorde de i et sådant omfang, at man kan tale om "opfindelse af traditioner" (Hobsbawm 1983). Den ideologi der satte disse nyopfundne traditioner i politisk system var nationalismen. Set i historiens bagkloge spejl er det let at se, hvorledes nationalismen udfyldte en funktion for det fremvoksende kapitalistiske industrisystem. Selv mente de nationalistiske ideologer, at de repræsenterede urgamle værdier, som kunne give sikkerhed og identitet i en verden, hvor alt ændrede sig. Men netop derved tjente de moderniseringens interesser og sønderbrød alt det gamle, hvad enten det var kirke, adel, konge eller lokale samfund. Nationerne

var på samme tid større end de lokale samfund og mindre end verdensmarkedet. Og netop derfor funktionelle som organisationsenheder i den industrimoderne verden. Denne side af det moderne har Giddens ikke øje for. Men kombinerer man historikernes indsigter og sociologernes analyser er det muligt at opnå en ny og forbedret forståelse af det afgørende 19. århundrede. Et imponerende og visionært eksempel på en sådan forståelse er E. J. Hobsbawms formidable syntese over det han kalder det "lange 19. århundrede" i tre bind, 1789-1848, 1848-1875 og 1875-1914 (Hobsbawm 1962, 1975 og 1987). Alt dette mangler derimod ganske i hans langt mere traditionelle og pessimistiske forsøg på at sammenfatte det "korte 20. århundrede", som han selv har været aktiv i (Hobsbawm 1994).

Anthony Giddens fremdrager især to institutionelle træk ved moderniteten, nationalstaten og systematisk kapitalistisk produktion (Giddens 1990, 174). Begge forhold har deres rødder i specifikke træk ved den europæiske historie, men har via den magt de genererede, sidenhen bredt sig ud over hele kloden. Ingen andre organisationsformer har kunnet modstå den kombinerede revolutionære dynamik fra disse to institutioner. Det er baggrunden for den globalisering vi er vidne til i disse år, en globalisering hvis konsekvenser vi vil analysere grundigere til sidst i bogen. Før vi kommer så vidt er det nødvendigt grundigere at præsentere Giddens' argumentation for at udpege netop disse to institutioner som særkendet ved det moderne eller post-traditionelle samfund. For det første fastholder Giddens betydningen af at karakterisere moderniteten som både kapitalistisk og industriel. Kapitalisme er et system for vareproduktion, centreret om forholdet mellem privat ejerskab af kapital og ejendomsløst lønarbejde og udgør hovedaksen i et klassesystem. Industrialismen derimod hentyder til brugen af såkaldt "kunstige" energikilder til drift af maskiner i ordets videste forstand. Industrialismen forudsætter en reguleret social organisering af produktionen for at kunne koordinere menneskelig aktivitet, maskiner samt tilførsel og afsætning af råstoffer og færdige varer.

Men, spørger Giddens, hvorfor er kapitalistiske samfund overhovedet samfund? Andre sociologer har tidligere stillet dette aldeles ikke selvfølgelige spørgsmål – f. eks, Göran Therborn i sin på mange måder stadig gyldige og interessante analyse af, "hvad den herskende klasse gør når den hersker" (Therborn 1978). Her undersøgte Therborn med udgangspunkt i historiske eksempler, hvorfor staten ikke blot blev organiseret som et aktieselskab. Denne tilsyneladende nærliggende idé har faktisk været prøvet et par gange, bl.a. i de første kolonier i det puritanske New England. Men netop dette eksempel viste også, at aktieselskabets nøgne og utilslørede magtudøvelse ikke fungerede pga. manglende legitimitet i forhold til indbyggerne. Almindelige borgere, der ikke var stockholders, var helt uden rettigheder og gjorde derfor oprør eller flygtede.

Giddens besvarer sit spørgsmål klarere og mere utvetydigt end de fleste, "Et kapitalistisk samfund er kun et samfund, fordi det er en nationalstat" (Giddens 1990, 57). I modsætning til traditionelle materialistiske teorier mener han imidlertid ikke, at nationalstaten kan udledes fra hverken industrialismen eller kapitalismen. Dens administrative system må anskues som koordineret kontrol over afgrænsede territorier. Ingen førmoderne stat har tilnærmelsesvis opnået nationalstatens niveau af administrativ kontrol. Denne administrative kapacitet hænger igen sammen med udviklingen af overvågnings-kapaciteten. Overvågnings – og kan man tilføje – indoktrinerings-apparaterne udgør en tredje dimension af moderniteten. Tilsynet kan være direkte, som i mange af de tilfælde Michel Foucault har diskuteret såsom fængsler, skoler og arbejdspladser (Foucault 1975). Men typisk er det indirekte og baseret på kontrol over information. Ved siden af disse tre dimensioner identificerer Giddens en fjerde, kontrollen med voldsmidler (det Max Weber kaldte det legitime voldsmonopol). Militær magt har altid været det centrale for statsdannelser i historien. Før de moderne nationalstater var den politiske magt dog kun sjældent i stand til at sikre sig militær støtte i lange perioder og evnede kun helt undtagelsesvis som i Romerriget og Kina at opnå monopolagtig kontrol med voldsmidlerne.

For Giddens er det vigtigt at understrege den ikke-reduktionistiske karakter af analysen. Nationalstaten og det internationale system af nationalstater kan ikke forklares ud fra fremvæksten af kapitalistiske virksomheder, uanset at stater og kapitalistiske virksomheder undertiden har haft sammenfaldende interesser i skabelsen af velstand. Systemet af nationale stater blev hjulpet frem af en myriade af tilfældige begivenheder i det løst organiserede system af kongeriger og fyrstedømmer, der udgjorde "Europa" i den tidligt moderne epoke efter afslutningen af middelalderen (cf. Østergård 1996). Spredningen af moderne institutioner over hele verden var oprindeligt et vestligt fænomen. Nationalstaten var i stand til at koncentrere administrativ magt langt mere effektivt end traditionelle stater, således at endog temmelig små stater som Nederlandene og senere England var i stand til at mobilisere ressourcer i en grad, der gjorde det muligt for disse små stater i perioder at dominere verdensmarkedet. Kombineret med industrialismen gjorde den kapitalistiske produktion det muligt at foretage et kolossalt skridt fremad i henseende til økonomisk velstand og militær magt (Giddens 1990, 62-63). Men midlet var altså en særlig form for politisk og ideologisk organisation, nationalstaten.

Uanset hvordan man end formulerer det, anfægter marxismens politiske sammenbrud i 1980erne ikke det fundamentale i Marx' analyser. Det fremgår klart af situationen her i 90erne, hvor en bølge af internationalisering og globalisering skyller hen over verden. Disse processer indebærer til gengæld, at den form, i hvilken vi hidtil har set det moderne, nemlig den territoriale nationalstat, sandsynligvis også vil opløses i modernitetens syrebad. Men det betyder ikke, at

staten vil forsvinde som enhed, den vil blot ændre funktion og form. Hvilken retning ændringen vil tage, små etnostater eller større, regionale koalitioner i stil med de gamle nationalstater i den Europæiske Union diskuteres grundigere i det afsluttende kapitel. Forudsætningerne for at kunne gætte om, hvilken retning udviklingen vil tage er en grundig analyse af såvel nationalstaten som nationalismen.

Historisk sociologi

Opdagelsen af, at moderniteten selv har en historie, skyldes ikke kun de internationale politiske erfaringer efter 1989, selv om det først var Murens fald, der har sat erkendelsen på den generelle politiske dagsorden. I samfundsvidenskaberne blev grunden lagt i 1950erne, da forskere som Reinhard Bendix, Stein Rokkan, Shmuel Eisenstadt, Juan Linz og Seymour Martin Lipset med inspiration fra Max Weber indførte – eller rettere genindførte – en historisk dimension i sociologi og politologi. Samtidig gav de staten som historisk udviklet institution en mere central rolle.

Indtil da havde stat og historie spillet en tilbagetrukket rolle i de fleste samfundsvidenskabelige teoridannelser som konsekvens af behaviorismens og funktionalismens sejr i midten af 1930erne. Det begyndte allerede med Arthur F. Bentley, *The Process of Government* fra 1908, men blev først helt dominerende efter 2. verdenskrig markeret af et værk som David Truman, *The Governmental Process,* 1951. Anderledes inden for sociologien, hvor staten af programmatiske grunde fra staten havde været underordnet studiet af andre samfundsmæssige fænomener, se f. eks, den førnævnte sammenfatning af George Homans fra 1950. Funktionalismen blev endegyldigt videnskabsteoretisk begrundet af Robert K. Merton i 1949, mens Paul Lazarsfeld introducerede anvendelsen af kvantitative metoder. Det første eksempel på systematisk anvendelse af kvantitativ metode er de østrigske sociologer og psykologer Paul F. Lazarsfelds, Marie Jahodas og Hans Zeisels undersøgelse af følgerne af arbejdsløshed, *Die Arbeitslosen von Marienthal,* Wien 1933. Med nazisternes magtovertagelse blev de tvunget i eksil og introducerede fremgangsmåden i USA. Lazarsfeld selv overførte især sin metode til undersøgelser af massemediernes virkning. "Pyjamas-sociologi" som Johan Galtung nedladende kaldte det, da han i midten af 1950erne som nyuddannet sociolog afslog et økonomisk godt tilbud fra pyjamas-industrien om at undersøge årsagerne til, at amerikanerne var holdt op med at sove i pyjamas. Han ville hellere udforske årsagerne til krig og udvikle metoder til at forhindre konflikter. Det funktionalistiske program blev sammenfattet af Talcott Parsons i *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special reference to a Group of Recent European Writers* i 1937 og mange senere udgaver.

I andre videnskaber erstattede man den historiske analyse med strukturelle betragtninger. Sprogvidenskaberne havde allerede tidligere brudt med 1800-tallets evolutionisme og historisme til fordel for et strukturalistisk perspektiv (markeret med publiceringen af Fernand de Saussures *Cours de linguistique générale* i 1916). Næsten samtidig brød strukturalismen igennem i etnografien med offentliggørelsen af Bronislaw Malinowskis epokegørende undersøgelser af det komplekse udvekslingssystem (*Kula*) blandt trobrianderne øst for New Guinea i *Argonuts of the Western Pacific* (1922) og Radcliffe-Browns arbejde om Andamanerne fra samme år. Samtidig blev den professionaliserede historieforskning i stigende grad utilpas ved at levere ideologisk legitimation for nationalstaterne. Mange opfattede 1. verdenskrig som et udslag af overdreven nationalisme, chauvinisme og indledte i Folkeforbundets og andre internationale organisationers regi et beslutsomt opgør med de myter om den egne nationale oprindelse, som ofte havde ført til revanchisme og krav på nabostaternes landområder. Alt dette resulterede i, at undersøgelser af nationalitet i høj grad forsvandt fra den videnskabelige dagsorden efter afslutningen af 2. verdenskrig. At så vi i dag med eftertidens bagklogskab kan se, at det i højere grad skyldtes nationalstatens sejr end deres svækkelse er en ganske anden sag.

I den politiske videnskab førte den adfærdsvidenskabelige dominans til, at staten blev opfattet som et spøgelse fra videnskabernes historisk-juridiske fortid. Studiet af staten – og dermed den institutionaliserede magt – var blevet afløst af undersøgelser af interessegrupper, partier, lederskab og bureaukratier. Alt sammen relevant nok, men alligevel lidt paradoksalt for den politiske videnskab, der i Norden trods alt beholdt sit gamle navn, *stats*videnskab (Norge og Sverige) eller *stats*kundskab (Danmark). Et godt (og kompetent) eksempel på denne nedtonede vurdering af staten er Erik Rasmussens autoritative grundbog i statskundskab (Rasmussen 1968). Her glimrer staten totalt ved sit fravær til fordel for begrebet det "politiske system".

Denne nedtoning af staten skete såvel indadtil som udadtil, men i begge sammenhænge blev staten opfattet som en juridisk fiktion uden videre selvstændig interesse. Det svarede i parentes bemærket ganske godt til 1950ernes bestræbelser på at styrke internationale forbindelser i form af handel, overnationale organer, transnationale selskaber og regionale alliancer. Samfundsvidenskaberne gjorde deres bedste for at legitimere denne politik med den neofunktionalistiske teori om, hvorledes integrationen i Vesteuropa skred frem så at sige af sig selv, bag om ryggen på de involverede politikere (Haas 1958). Herved ophøjedes Jean Monnets (1888-1976) oprindelige strategi for udvikling af europæisk samarbejde via teknisk-bureaukratiske tiltag uden om de nationale politiske belutnings-niveauer til en teori af generel gyldighed. Kort efter at den franske præsident i 1963 nedlagde veto mod denne fremgangsmåde, døde den funktionalistiske forskningsretning ud og blev erstattet af andre paradigmer. For så siden at genopstå igen i anden halvdel af 1980erne i kølvandet på Jacques Delors' relancering af integrationen med det indre

marked. Delors' hensigt var ikke liberalistisk i traditionel forstand; strategien var snarere via introduktionen af et frit marked for varer, tjenesteydelser og arbejdskraft på europæisk plan at skabe ubalancer der vil kræve politiske indgreb på et lige så højt politisk niveau og dermed fremme den ønskede politiske integration.

Kun ganske få forskere med Reinhard Bendix i spidsen, senere støttet af Seymour Martin Lipset og Juan Linz, fastholdt interessen for de store sammenhænge fra sidste århundredes giganter, Alexis de Tocqueville, Karl Marx, Émile Durkheim og Max Weber. Den historisk-komparative makrosociologi interesserede sig for statslige institutioner i takt med opkomsten af de mange nye stater i kølvandet på afkoloniseringen. For denne forskningsretning var statsdannelse og *nation-building* – nations- eller stats-bygning som det med et noget kluntet udtryk hedder på de nordiske sprog (jvfr. Knudsen 1995) afgørende som politiske modstykker til den industrielle udvikling, økonomerne udforskede. Der som før nævnt foregik ud fra meget håndfaste antagelser om den direkte positive sammenhæng mellem økonomisk vækst og politisk modernisering.

Nation-Building

Tysk-amerikaneren Reinhard Bendix lagde ud i 1956 med en komparativ undersøgelse af den forskellige holdning til arbejde og autoritet i Rusland og England, *Work and Authority in Industry* med undertitlen "Ideologies of Management in the Course of Industrialization". Her indtager staten en særdeles vigtig plads, omend af nærliggende grunde især i behandlingen af statens afgørende betydning for den russiske industrialiseringsproces. I denne sammenhæng er det vigtigste arbejde dog *Nation-Building and Citizenship. Studies of Our Changings Social Order* fra 1964. Her fulgte Bendix to akser i den historiske udvikling, udvidelsen af offentlig autoritet med statslig gennemtrængning af nye områder til følge på den ene side og udviklingen af politiske borgerrettigheder, *citizenship* på den anden. Den politiske legitimitet, forstået som graden af opslutning om centrale politiske institutioner og politiske spilleregler afhænger af, hvordan disse to processer forholder sig til hinanden. *Nation-building* eller nationsbygning blev ifølge ham en strategi for de dominerende eliter i Vesteuropa fra omkring år 1500. Strategien tog sigte på at udvikle direkte bånd mellem den territoriale stat og dens individuelle undersåtter. Dette forudsatte at lokale solidariteter blev brudt ned gennem udviklingen af universelle statsborgerlige forpligtelser og rettigheder. Dermed blev nationsbygning et mønster for en territorial integration, der bygger på tre hovedelementer; nye former for offentlig autoritet, udvikling af et nationalt fællesskab på tværs af sub-nationale tilknytninger og aktivering af nye befolkningsgrupper efter universelle kriterier for deltagelse.

Bendix' politisk kulturelle undersøgelser er siden blevet fulgt op af sociologen og historikeren Charles Tillys kvantitative undersøgelser. Han understregede i indledningen til sit banebrydende samleværk, *The Formation of National States in Western Europe* (1975) den historisk enestående karakter af de vesteuropæiske statsdannelser i tiden efter år 1500. Stats-nationen og nation-staten, som den historisk udviklede sig her, kom efterhånden til at kontrollere et veldefineret og sammenhængende landområde. Den var relativt centraliseret, klart adskilt fra andre organisationer og sikrede sig efterhånden et monopol på midlerne til fysisk tvang inden for sine grænser. Denne stat ekspanderede ved hjælp af krig, men pga. den kulturelle homogenitet i Europa var det ofte muligt at inkorporere erobrede områders befolkninger og få dem til at skifte eller modificere deres sprog. Derved opstod "nationerne" i moderne forstand. Eksistensen af en relativt ensartet bondeøkonomi og en lille men vidt udbredt klasse af jordejere fremmede også integrationsmulighederne i Europa. På den anden side var der også så store variationer, at forskellige magtcentre kunne blive ved at eksistere ved siden af hinanden. På intet tidspunkt lykkedes det i Europa nogen enkelt institution at samle al magt i én hånd, som det var tilfældet i Kina (Jones 1981 og Østergård 1997). Denne situation med permanent konkurrerende magtcentre, hvor ingen enkelt kunne udkonkurrere alle de andre, var forudsætningen for, at kapitalismen som økonomisk system kunne udvikle sig i Europa.

Den mest systematiske model for udforskning af nationsbygning blev udviklet af nestoren inden for den kvantitative, komparative makrosociologi, den alt for tidligt afdøde nordmand Stein Rokkan (1921-1979). Han bevægede sig i sine sidste år over mod en stadig stærkere betoning af de historiske statsdannelsers betydning for forskellene i politisk legitimitet og nationsbygning (eller politisk kultur med et udtryk han ikke selv brugte). Det kom klart frem i et bidrag til Charles Tillys førnævnte samleværk med den programmatiske titel, "Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe." (Tilly 1975, norsk i Rokkan 1987, 347-80). Med dette og et antal posthumt udgivne analyser formulerede Rokkan et program for at forbinde sin kvantitative, politiske sociologi med den traditionelle politiske statshistorie. Rokkans udgangspunkt var Talcott Parsons funktionelle differentiering mellem økonomi, lov, magt og kultur. Denne skematik gjorde han til et dynamisk udviklingsskema inspireret af Erik Eriksons model for faserne i det enkelte menneskes liv og de opgaver der hænger sammen med dem (Kommisrud 1995, 16).

I grundmodellen blev det til fire faser i statsbygningen: Fase I var statsbygning i snæver forstand kendetegnet af militær administration (i Vesteuropa ca. 1200-1800). Fase 2 kendetegnes af kulturel standardisering, en periode han i Vesteuropa daterer til 1500-1800, men med store variationer. Fase 3 kendetegnes af mobilisering af befolkningen og aktive inddragelse i magtudøvelsen (ca. 1840-1920). Fase 4 præges

af økonomisk redistribution og begyndte ifølge ham i 1920 og varer stadig ved. Den vigtigste nydannelse ved Rokkans model var, at det todimensionale firefelt skema bestående af økonomi, ret, magt og kultur blev suppleret af en krydsende center-periferi-akse. De fire hovedfunktioner bliver derved samtidig til fire forskellige komponenter i et center-periferi forhold mellem militært-administrativ, økonomisk, kulturel og lovgivende-juridisk magt, der resulterer i fire forskellige typer af hierarkier. Dannelsen af centre i et nationalt system kan variere med graden af homogenitet og geografisk sammenfald af forskellige funktioner, mens periferien på den anden side kan integreres i systemet gennem forskellige organisationer til kontrol eller til artikulering af modstand.

Rokkan beskrev den nationsdannende bevægelse som bestemt af en kløft mellem centrum og periferi, mellem kultur og modkultur. National konsolidering er stadier i deltagelse, men fastlægges også i knudepunkterne for geografiske, økonomiske og kulturelle konfliktlinjer. Disse knudepunkter er historisk bestemte, og de markerer nye interessekløfter i samfundet. Fremvæksten af nationalstaten konfronterede den nationale majoritet med subnationale minoriteter og kirke mod regeringsmagt. Det industrielle gennembrud formede modsætningen mellem arbejdsgiver og lønmodtager, mellem primære erhverv og sekundære. Disse modsætningsforhold overlejrede hinanden, fordi de virkede samtidig og derved skabte de sammensatte nationer, vi kender i dag. I Rokkans perspektiv blev de hovedalternativer, som de politiske partier repræsenterede, især fastlagt i kølvandet på udvidelsen af stemmeretten og mobiliseringen af vælgerne i sidste del af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede (Rokkan 1970, norsk i Rokkan 1987, 267-346).

Han har bl.a. demonstreret dette i form af originale undersøgelser af nationaliserings og politiseringsprocessen i Norge (nu i Rokkan 1987, 61-264). I dette tilfælde skete den nationale konsolidering gennem mobilisering af periferien. "Norskheds"bevægelsen blev en del af en periferi-baseret modkultur, men paradoksalt nok førte den succesfulde mobilisering og indtrængen i den nationale kultur til, at modkulturen blev udvisket som selvstændig størrelse. Den folkelige modkultur, med Syd- og Vestlandet som geografiske tyngdepunkter, og med norskhed, kristendom, målsag (nynorsk) og afholdssag som program, opstod som reaktion mod en borgerlig og dansk-domineret bykultur, men virkede aldrig nationalt samlende. Den nedfældede sig som konfliktlinjer i partisystemet fra sidste del af det 19. århundrede. I Rokkans begreb om nationsbygning og i hans beskrivelse af national konsolidering, er de nationalistiske præmisser borte og erstattet af et rent politisk nationsbegreb. Nationalismen var derfor ægte nok. Det "nationale" var derimod et kunstprodukt – skabt, defineret og afgrænset på grundlag af mytologiske forestillinger og et mangetydigt etnografisk råstof. Ifølge Øyvind Østeruds glimrende sammenfatning af Rokkans resultater fra 1987 var statsfællesskabet, den politiske nation, såvel ramme som udgangspunkt.

Nationalismen var en ideologi, der ville fylde denne ramme med ånd og sjæl og dermed skabe en unik identitet. Rammen blev givet med forfatningen i 1814, der blev opfattet som en historisk genoprettelse af den tabte, middelalderlige stat. Den offentlige politik i Norge skabte med denne stat og forfatning som udgangspunkt og nationalitetstanken som cement og begrundelse en forbløffende ensartet og sammenhængende nation – institutionelt, økonomisk og kulturelt (Østerud 1987, 61-64). Ret beset temmelig overraskende, når man tager de vanskelige geografiske forhold og det stærkt klassedelte og regionaliserede norske samfund i 1800-tallet i betragtning.

Ifølge Arne Kommisrud understregede Stein Rokkan selv sin forbavselse, da han opdagede "formligheden" (morfologien) mellem sit eget forsøg på at forklare variationerne i stemmeretsudvidelsen i Vesteuropa og Barrington Moores, Perry Andersons og Immanuel Wallersteins forsøg på at forklare det kapitalistiske verdenssystems opkomst (Kommisrud 1992, 219). Moore undersøgte baggrunden for udviklingen af forskellige politiske regimeformer i forskellige lande i det 20. århundrede (Moore 1966). Perry Anderson stillede spørgsmålet om, hvorfor den eneste arbejderrevolution fandt sted netop i Rusland, hvilket bragte ham helt tilbage til antikken, feudalismen og absolutismen i Europa (Anderson 1974). Her blev han, mens Wallerstein stadig arbejder på sin syntese om udviklingen af afhængigheds- og udbytningsstrukturer i verden (Wallerstein 1974-89). Pga. Rokkans tidlige død blev denne frugtbare konfrontation af store forklaringsambitioner og empirisk specificerede undersøgelser desværre afbrudt. Men der ligger store muligheder i de såkaldte "begrebskort" over Europa, som han udarbejdede i 1970erne (f. eks, Rokkan 1980).

Sådanne makrohistoriske og makrosociologiske perspektiver har vist sig uhyre forskningsfrugtbare både før og efter Rokkans død i 1979. Charles Tilly argumenterede socialhistorisk overbevisende for projektet i 1984 i en bog med den programmatiske titel *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. En anden sociolog som især har arbejdet med udforskning af staten er den amerikaneren Theda Skocpol. Hun arbejder inden for rammerne af den komparative, historiske sociologi, som Barrington Moore grundlagde i 1966 med bogen *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Blot har Skocpol udvidet Barrington Moores interne klassekonstellations-perspektiv med staten som selvstændig aktør indadtil og konkurrencen mellem staterne i systemet af stater udadtil. Det demonstrerede hun i en komparativ undersøgelse af statssystemets og den statslige konkurrence som baggrund for revolutionerne i Frankrig, Rusland og Kina (Skocpol 1979). Statens tilbagevenden som centralt tema i samfundsvidenskaberne proklamerede Skocpol og andre Harvard-uddannede historiske sociologer i en antologi med den fængende titel *Bringing the State Back In* (Evans, Rueschemeyer and Skocpol 1985). Bogen var resultat af en konference på Center for European Studies, Harvard University i

september 1985. Bestræbelsen kan allerede nu siges at repræsentere en vigtig tendens i moderne historieforskning og samfundsvidenskab, især de dele af den, som arbejder på makroplanet. Så selvfølgelig er interessen for staten efterhånden blevet så stor, at sociologen John A. Hall i 1986 kunne indlede en antologi med at undre sig over at stat og tvang overhovedet kunne blive taget af forskningsagendaen (Hall 1986, 1).

Med genintroduktionen af den klassiske makrosociologis interesse for staten og magten er der leveret et velformuleret modspil til det approach, der især dyrkes i social- og kulturhistorien, hvor man koncentrerer sig om familier, grupper, klasser og mentaliteter. Vigtigheden af socialhistorien benægtes ikke, men de nye historiske sociologer henleder opmærksomheden på, at staten især med kapitalismen og industrialismen er den afgørende organisationsramme for megen samfundsmæssig udfoldelse, alt det vi plejer at tænke på med betegnelsen magt. Når man siger magt og stat siger man imidlertid også vold. Det markerede Giddens tydeligt i 1986 ved at kalde sit værk *Nation-State and Violence*. Med violence tænker han på det legitime voldsmonopol, som ifølge Max Weber er det egentligt karakteristiske for stater, men også på mindre legale og ofte mere "voldelige" former for vold. I udgangspunktet var forskellen på de to slags vold langt mindre end man skulle tro ud fra en betragtning af slutresultatet. Det kommer klart frem i Tillys senere analyse af sammenhængen mellem stat, kapital og tvang i Europa i et langt tidsperspektiv 990 til 1990 (Tilly 1990). Tesen findes i den tidligere fremsatte sentens: "War made the state, and the state made war". Denne sætning er konklusionen på et lidt længere ræsonnement, der lyder: "The building of an effective military machine ... produced the means of enforcing the government's will over stiff resistance: the army. It tended, indeed, to promote territorial consolidation, centralization, differentiation of the instruments government and monoplozation of the means of coercion, all the fundamental state-making processes. War made the state, and the state made war." (Tilly 1975, 42)

Charles Tilly er således enig med Marx i at understrege den oprindelige ikke-legale karakter af al samfundsmæssig magt og understregede den oprindelige "illegale" karakter af territorialstaterne i sin banebrydende antologi fra 1975, hvis tese man lidt tilspidset kan formulere: "i begyndelsen var mafiaen". Forskellen på en lovlig stat og mafiaen er anerkendelsen. Hvis den syditalienske stat Napoli (eller kongeriget de to Sicilier som den noget paradoksalt hed i 1800-tallet) ikke var blevet indlemmet i Norditalien i 1859-60 er det usikkert om den italienske mafia nogen sinde var opstået. Eller rettere, de grupper vi siden har lært at kende som "mafia" i kamp med en norditaliensk statsmagt, ville have været regeringen i dag. Det påstår onde tunger ganske vist netop, at mafiaen har været i perioder under den første republik siden 1946. Det er muligvis rigtigt i realiteten. Men formelt var mafiaen ikke lovlig og var i modsætning til regeringen i Rom. Den italienske mafia som en konkurrent til

statsmagten er et utilsigtet resultat af den overraskende politiske forening af Italien i 1859-60. At Syditalien blev indlemmet i den piemontesiske stat havde ingen forudset og meget få ønsket. Ministerpræsidenten Cavour og kongen Vittorio Emanuele var imod, men blev tvunget til at acceptere den efter deres mening illegitime og uhensigtsmæssige indlemmelse af syden af Garibaldis revolutionære aktivitet på Sicilien og den napoletanske stats overraskende sammenbrud (jævnfør Olesen, Sørensen og Østergård 1986). Uanset hvilke betegnelser vi vælger at bruge for stat, magt og vold er det imidlertid vigtigt at kombinere inspirationen fra såvel Marx som Weber (og Tocqueville kunne man tilføje, hvis man også vil forstå den politiske kultur). At have gjort det er de historiske sociologers styrke.

Logisk set indebærer denne placering af staten i centrum for undersøgelserne en meget kraftig modificering af Barrington Moores fremgangsmåde med vægt på ændringer i de interne klassekonstellationer i landene. Med fremhævelsen af staternes rolle bevæger man sig imidlertid over i en anden disciplin, international politik eller internationale relationer, der lægger vægt på opkomsten af systemet af suveræne stater (se f. eks, Adam Watsons historiske oversigt, Watson 1992). Den unge amerikanske politolog Hendrik Spruyt har leveret et godt forsøg på en teoretisk gennemreflekteret analyse af, hvordan de europæiske fyrstedømmer blev først territoriale og suveræne og siden nationale (Spruyt 1994). I hans perspektiv førte den kraftige stigning i landbrugsproduktionen i Europa efter år 1000 til en forøgelse af både lokale handelsaktiviteter og langdistancehandel og dermed af forøget rigdom for købmændene og deres centre, byerme. Denne udvikling indebar at omkring år 1300 var middelalderens gamle institutioner, det feudale system, kirken og kejsermagten under pres fra nye institutionelle former, enkeltet bystater og sammenslutninger af byer (ligaer – den bedst kendte er Hanse-forbundet) og suveræne territorielt sammenhængende fyrstestater. Territorialstaten vandt som bekendt, men i Spruyts analyse var det ikke noget givet resultat, men resultat af en historisk "tilfældighed", tilfældighed forstået som en udvikling der kan forklares bagefter, men ikke forudsiges med sikkerhed på forhånd.

Spruyts dobbelte analyse forklarer både de interne processer i staterne og de udviklinger, som blev fremprovokeret af staternes indbyrdes konkurrence. En konkurrence der i sidste instans mundede ud i krig. Krig er i sidste instans indholdet af international politik. Problemet med krige er, at de udløses af politiske hensigter, men at de, når de én gang er udløst, har en tendens til at selvstændiggøre sig og, i hvert fald i demokratier, producere ændringer i den kollektive erindring og dermed i den politiske kultur. Dermed er forbindelsen tilbage til socialhistoriens undersøgelsesfelter sluttet og det nye undersøgelsesfelt for disciplinen markeret.

Disciplinen international politik kan vinde meget ved et sådant udvidet perspektiv, da den tidligere har haft en tendens til at lade stater optræde som sorte kasser med

faste interesser (jvfr. Neumann og Wæver 1996). Sådan kan de forekomme for en overfladisk betragtning. Det kan da heller ikke benægtes, at der kendes eksempler på stater, hvor de geopolitiske konstanter har bestemt de politiske regimers forståelse af verden. Men forklaringen på udenrigspolitisk adfærd ligger netop i koblingen af det interne og det eksterne perspektiv. Hverken udenrigs- eller indenrigspolitikken har på langt sigt primat. Det er afgørende ikke at overse dobbeltheden ved den dominerende statsform, nationalstaten. Som det fremgår af den dominerende engelske og franske terminologi er den nemlig både stat og nation. Blandingen af de to udtryk giver anledning til megen uklarhed. Men det sproglige forhold afspejler et fundamentalt træk ved den inter-nationale orden, der i dette århundrede i stadig stigende grad er blevet domineret af nationalstater. Stater er i vore dage nødt til at bestræbe sig på at blive nationer. Men nationer forstået som kulturelle enheder kan ligesom det civile samfund kun eksistere i kraft af staterne. Det har dele af den historiske sociologi opdaget. Men denne erkendelse åbner samtidig behovet for en langt mere indgående analyse af mekanismerne i nationaliseringsprocessen. Disse dobbeltheder kan illustreres med udviklingen i Rusland, der i hele sin historie siden frigørelsen fra tatarerne i 1400-tallet har svinget mellem nationalstat og imperium.

Rusland – nationalstat eller imperium

Som statsbygningsprojekt ligger Rusland uden for Stein Rokkans typologi for det europæiske system. Den norske historiske sociolog Arne Kommisrud har i en nyudgivet afhandling forsøgt at overføre samme betragtningsmåde på denne vigtige og for forståelsen af Europa så afgørende statsdannelse (Kommisrud 1995). Her opstod intet skel mellem økonomi og politik på samme måde, som i det vestlige og centrale Europa. Om statsmagtens styrke er årsag til det manglende skel mellem økonomi og politik eller et resultat, hvis årsager skal søges andetsteds, er svært at afgøre (og heller klart i Kommisruds ellers fortrinlige analyse). Spørgsmålet kan næppe besvares. Hvad man derimod kan analysere er forholdet mellem statsdannelse, nationaliteter og imperium.

Den utilsigtede følge af Mikhail Gorbatjovs forsøg på modernisering af Sovjetunionen i 1980erne var opløsningen af det sovjetiske imperium. Først faldt den yderste ring i form af Warszawa-pakt landene i 1989. Siden opløste Jeltsin den anden ring, det forbund af 15 republikker som gik under navnet Unionen af Socialistiske Sovjet Republikker USSR. Denne multinationale stat blev oprettet i 1922, da de sovjetiske ledere måtte erkende, at verdensrevolutionen lod vente på sig. I stedet konsoliderede de med basis i Moskva det meste af det gamle tsar-Rusland som en føderation af formelt selvstændige stater. På papiret var der tale om et ægte statsforbund, som resten af verden havde mulighed for gradvis at melde sig ind i – eller rettere blive meldt ind i. Ukraine og Hvide-Rusland var så nominelt selvstændige, at de fik sæde i Folkenes Forbund. Det var grunden til, at

Sovjetunionen også havde tre pladser i efterfølgeren FN. Under Stalins terrorregime og russisk-nationalistiske ideologiske oprustning i 30erne blev det dog klart, at Sovjetunionen var en fortsættelse af det førrevolutionære russiske imperium, blot med andre midler.

Den afgørende faktor var det centralistisk organiserede kommunistiske parti, hvor alle var lige underordnede efter princippet om "demokratisk centralisme". Set i den store sammenhæng var Oktober-revolutionens primære historiske rolle at udskyde opløsningen af det russiske imperium i godt 70 år fra 1917 til 1991. Første Verdenskrig førte til opløsningen af Ruslands to konkurrenter, Østrig-Ungarn og Osmannerriget. Men det russiske imperium overlevede i realiteten, indtil Jeltsin opløste Sovjetunionen i december 1991 efter det mislykkede kup mod Gorbatjov. Det var imidlertid ikke identisk med opgivelsen af alle multinationale og imperiale aspirationer. Rusland er nemlig ingen nationalstat, hvad den tragiske krig i Tjetjenien så tydeligt understreger, men en fortsættelse af den Russiske Sovjetiske Føderale Socialistiske Republik, RSFSR. Den blev organiseret i 1919-20 af de områder bolchevikkerne havde kontrol over. Resten af tsar-tidens besiddelser blev gradvis undertvunget militært og indlemmet som egne republikker. Særligt blodigt gik det for sig i Georgien februar 1921 og i Centralasien. I det sidste område udkæmpede sovjetiske tropper i 1920erne en veritabel kolonikrig mod muslimske oprørere, de såkaldte basmatjer ("røvere"). En indsats sovjetisk film glorificerede i en række "easterns" hvorledes teknologisk overlegne russere med tanks og fly bekæmpede primitive og lumske muslimer på stepperne. Generobringen kronedes i 1940 med indlemmelsen af de baltiske stater og Moldavien efter aftale med Nazi-Tyskland. 1945 anerkendte resten af verden stiltiende denne uret, som først blev gjort god igen med opløsningen af USSR.

Men den Russiske Føderation, som vi i dag for nemheds skyld kalder Rusland, er stadig et forbund af folk, regioner og såkaldt autonome republikker, som geografisk strækker sig fra Østersøen til Stillehavet. Staten omfatter størsteparten af det eurasiske fastland uden respekt for den grænse mellem Europa og Asien ved Ural-bjergene, som talrige europæiske ideologer har proklameret uden viden om, hvor ringe betydning som geografisk grænse disse lave, skovbevoksede bjerge i grunden har. Det er befolkningen i dette kæmperige, som har stemt i den forløbne uge og dermed for flertallets vedkommende bekræftet en eller anden form for russisk identitet. Borgerne i føderationen kaldes *rossijane* af *Rossija,* uanset om de er tatarer, ukrainere, russere eller noget helt andet. Etniske russere derimod hedder *rúskij* (af *Rus*). Officielt omtales staten både som Rusland og den Russiske Føderation. Borgernes identitet er imidlertid ikke russisk i etnisk forstand, sådan som mange i Norden – og hvad værre er, også mange russere – er tilbøjelige til at tro. Folkeretsligt set er Rusland en forbundsstat, hvor republikker som Tatarstan og Jakutien har en meget høj grad af selvstændighed, mens andre som stakkels

Tjetjenien er blevet helt smadret under forsøget på at kæmpe sig til selvstyre. At etniske russere så i praksis helt og aldeles dominerer føderationen og uden blusel taler om Rusland og russere (*rúskij*), også når de taler på vegne af de ikke etnisk-russiske statsborgere er en anden sag, som kommer til at skabe endnu flere vanskeligheder i fremtiden.

Den tredje og inderste ring i det flere hundrede år gamle russiske imperium er altså på ingen måde opløst, selv om vi hører mest om den grusomme skæbne for de 25 millioner russere, der er strandet uden for Ruslands grænser. Derfor er det stadig relevant at diskutere de imperiale traditioner. Jeltsins stat repræsenterer et delvis brud med den sovjetiske politistats moderniserings-forsøg. Men ikke nødvendigvis med tendenser i den lange rusisske historie fra 1500-tallet til i dag. Modsat en udbredt opfattelse i dag, udgjorde Sovjet-tiden nemlig ikke et afgørende brud med Rusland, når det gælder grundlæggende strukturer.

Overordnet set kan den russiske historie inddeles i tre store moderniseringscykler. Alle tre blev påbegyndt ovenfra af staten, og hensigten var at sætte Rusland i stand til at konkurrere med de store lande i vest, hvad enten disse nu var Sverige, Storbritannien, Frankrig, Preussen eller USA. Rusland og russerne har altid været besat af en underlegenhedsfølelse i forhold til det "rigtige", dvs. vestlige Europa. Denne underlegenhedsfølelse har såvel givet sig udtryk i vilje til efterligning – som i øjeblikket – eller afvisning af vestlige, såkaldt "materialistiske værdier" og understregning af det "særligt russiske", hvad enten dette nu opfattes som kristen inderlighed (Dostojevski og Solsjenitsyn), et særligt egalitært bondedemokrati (Tolstoj – og for øvrigt også Marx på hans gamle og deprimerede dage) eller en særlig imperialistisk og statsbyggende evne (russiske nationalister fra Sjirinovski til Sjuganov).

Den første af disse moderniseringscykler strakte sig fra midten af 1500-tallet til midten af 1800-tallet. Hensigten var at omdanne det af tatarerne dominerede Moskva-fyrstedømmme til en stat, som kunne hævde sig over for først naboerne Sverige og Polen-Litauen, siden Europas enevældige stater. Den mest fremtrædende figur var Peter den Store, der drev vestliggørelsen så vidt, at han i 1703 grundlagde St. Petersborg ved Østersøen og "åbnede rigets vinduer mod vest" ved at flytte hovedstaden dertil. Højdepunktet var årene 1812-16 efter sejren over Napoleon. Den russiske tsar ansås for Europas mægtigste fyrste og toneangivende i den Hellige Alliance af anti-revolutionære stormagter. Den hegemoniale status blev understreget med besættelsestropper i Paris, en tilstedeværelse der i øvrigt skabte udtrykket "bistro". Det var hvad de russiske soldater utålmodigt råbte, når de ville skynde på de franske opvartere på restauranterne.

Ruslands position blev imidlertid hurtigt undergravet af den industrielle revolution i Storbritannien og Vesteuropa. Det første dramatiske tegn på ændringen i magtbalancen var Krimkrigen 1853-56. Som i parentes bemærket ikke kun foregik på halvøen Krim, men også i Østersøen, hvor en fransk-britisk ekspeditionsstyrke tilintetgjorde fæstningen Bomarsund på Ålandsøerne og gennemtvang en neutralisering af disse øer, der var en "pistol vendt mod Stockholm". En neutralitet, som formelt gælder endnu, selv om hensigtsmæssigheden af den diskuteres blandt finske militære og sikkerhedspolitiske eksperter. For at sætte Rusland i stand til at overleve som stormagt iværksatte Alexander IIs regering store reformer i 1860erne, bl.a. ophævelsen af livegenskabet i 1861. Alexander IIs og Gorbatjovs mål, strategier og begrænsninger minder om hinanden, helt ned til anvendelsen af termer som *zakonnost,* lovlighed og glasnost, åbenhed (Lieven 1994,1).

Livegenskabets og de stalinistiske planlæggeres spændetrøjer skulle løsnes, således at borgernes energi og initiativ blev sat fri. Samtidig indførtes retsstatens principper, således at loven kunne beskytte borgerne mod vilkårlige bureaukratiske indgreb fra en politiseret administration. I et forsøg på at mobilisere offentligheden til støtte for reformerne og svække det intellektuelle forsvar for det gamle ophævedes dissidenternes forbud mod offentligt at give udtryk for deres meninger. Ledelsen og magten skulle dog stadig hvile uindskrænket i hænderne på manden i toppen og hans tilhængere i forvaltningen. Den alternative vej til et dybere demokrati truede dog snart med at udfordre såvel Alexander II som Gorbatjovs positioner og opretholdelsen af det vældige multietniske rige. For at opnå en modernisering under ordnede former fandt begge ledere det dog hurtigt lettere at lægge bånd på de anderledes tænkende end at acceptere en tilbundsgående demokratisering af hele samfundet. Det hang sammen med, at de blev konfronteret med oprør i de ikke-russiske randområder i samme øjeblik liberaliseringen rigtigt tog fart. Det blev hurtigt klart, at den yderste ring i imperiet såvel i 1860erne som i 1980erne kun kunne opretholdes med tvang.

I begge situationer var årsagen til at de to regimer ikke brød hurtigere sammen eliternes situation og interesser. Trods store forskelle mellem tsarernes og Stalins moderniseringspolitik var der påfaldende paralleller mellem situationen for eliterne under tsar-styret og i sovjettiden. Peter den Store bestræbte sig på at åbne Rusland mod omverdenen, mens Stalin gjorde det modsatte. Men begge præsiderede over ekstremt brutale autoritære regimer, der flyttede befolkningen rundt med hensynsløs grundighed og effektivitet, en brutalitet der også gik ud over de eliter der udførte politikken. Derfor var eliterne lettede over den større tryghed der blev dem til del efter såvel Peter den Stores som Stalins død. Under tsarerne indebar det garanti af ejendomsretten, under Brezjnev tryghed i ansættelsen for bureaukratiet og stop for den hastige sociale mobilitet, der havde karakteriseret Stalintiden. Med tiden fik eliterne smag for vestlig luksus og frihed samtidig med at deres børn i stigende grad

fik mulighed for at gøre sammenlignende studier i velstand og frihed mellem øst og vest.

En stor del af 1700-tallets og i endnu højere grad 1800-tallets russiske historie kredsede om sammenstødet mellem de vestlige politiske vurderinger, som dannede russere i stigende grad tog til sig, og de principper tsar-regimet byggede på. På samme måde var perestrojka et forsøg på at indføre retssamfund, humanisme og ligefrem demokrati i sovjetstaten. Men det russiske imperium, såvel det tsaristiske som det sovjetiske, havde sin egen indre logik, der ikke uden videre lod sig forene med vestlig import. De dannede klassers stadig stærkere krav om respekt for forfatningen og borgerlige rettigheder spillede en nøglerolle ved Romanov dynastiets fald. På samme måde bidrog den ugennemtænkte og naive indførelse af demokrati i en håndevending til at styrte det sovjetiske regime i slutningen af 1980erne.

Rusland i 1700- og 1800-tallet var mere europæisk end i nogen anden periode af landets historie. Det havde ganske vist bevaret en række særtræk såsom livegenskabet, der var mere hårhændet end i resten af Central- og Østeuropa. Ligeledes var den russiske adel uden repræsentation helt frem til Katarina II i slutningen af 1700-tallet, ligesom hele retstraditionen og retsbevidstheden udviste store mangler. Efter Dominic Lievens mening afveg Rusland i det store og hele dog ikke mere fra gennemsnitlige europæiske standarder til autoritær side end Storbritannien gjorde i liberal (Lieven 1994).

Ruslands fremgang i 1700-tallet skyldtes, at det modsat det osmanniske rige åbnede sine vinduer mod Europa. Begge stater var store imperier ved grænserne for Europa. Omkring 1600 var det osmanniske rige langt mægtigere end Rusland, mens det i begyndelsen af 1800-tallet forholdt sig omvendt. En vigtig grund til at osmannernes magt gik i forfald var herskernes uvillighed til at låne fra Europa. I hele 1700-tallet havde osmannerne ingen repræsentanter i Europa, ingen europæiske bøger blev oversat og ingen udenlandske kristne fik adgang til rigets elite. Janitsharerne, der et par århundreder tidligere havde repræsenteret det ypperste i europæisk krigskunst, forhindrede en fornyelse af militæret. Denne alliance mellem en forældet militær organisation, religiøs intolerance og en dybt konservativ håndværkerklasse i byerne forhindrede enhver reform af styret indtil sultanen endegyldigt knækkede deres magt i 1826. I modsætning hertil havde Peter den Store mere end hundrede år tidligere, da han blev konfronteret med en tilsvarende konservativ udfordring mobiliseret sin livgarde, streltsij og kvalt den i blod. Han byggede videre på foranstaltninger fra sin faders tid, da han åbnede Rusland for vestlig teknologi og kultur og samtidig gav mange vest- og centraleuropæere mulighed for strålende karrierer i hæren og bureaukratiet.

I hele Europa, Rusland inklusive, foregik politikken i 1700-tallet mellem nogle få grupper, monarkiet og dets forvaltning, højaristokratiet og godsejerne i provinsen, kirken, bønderne og borgerskabet i de større byer. Hvis en af disse aktører var meget stærk svækkedes de øvrige normalt. Et godt eksempel er det britiske aristokrati, som ved årsskiftet år 1800 var Europas rigeste og mægtigste (Lieven 1992, Cannadine 1990). Aristokratiets magt medførte, at det britiske monarki blev stadig svagere og bønderne næsten ejendomsløse, samtidig med at kirken havde tabt sin jord til adelen ved reformationen. Kirkens ejendom er i det hele taget et godt indicium på magtforholdene i samfundet. I Storbritannien, Skandinavien og det protestantiske Tyskland havde adelen eller kronen overtaget kirkens gods. I de katolske områder som Bayern og Østrig derimod beholdt den sin magt og overgik endda adelen i magt og indflydelse. Selv i Rusland blev kirkens gods eksproprieret, men til fordel for kronen ikke adelen (her minder udviklingen i Rusland og Sverige efter Karl XI' restitution om hinanden trods den religiøse forskel). Et andet udslag af kronens magt i Rusland var den i forhold til det øvrige Europa uhyre mængde af livegne bønder, der hørte under kronen og ikke private godsejere. Ved ophævelsen af livegenskabet i 1861 var halvdelen af de livegne beskæftiget på statens jorder.

I begyndelsen af 1800-tallet var tsardømmet en respektindgydende institution. I 1700-tallet havde dets militær og skatteapparat vist sig uhyre effektivt. At de russiske eliter indoptog den importerede europæiske kultur i sin tilværelse med så ringe modstand beroede delvis på, at de havde reddet ansigt takket være Ruslands magt, prestige og fremgang på den internationale scene. Ligesom romerne i deres relation til grækerne kunne bøje sig for en overlegen fremmed kultur, samtidig med at de lykønskede sig med deres militære og politiske dygtighed kunne russerne respektere Vesteuropa uden at lide af mindreværdsfølelse. Militære sejre og enorm territoriel ekspansion i 1700-tallet legitimerede eneherskeren, gav jord og stolthed til adelen og dermed endnu mere styrke til Tsaren. En anden årsag til tsarernes styrke var, at den russiske enevælde i modsætning til næsten alle rivalerne på kontinentet, først og fremmest Frankrig men også Østrig, ikke havde kvaler med de feudale privilegier i form af utallige korporative institutioner og rettigheder, der gennemsyrede disse samfund, privilegier der blev energisk forsvaret med henvisning til landsdelenes "urgamle" landslove. I den lange opbygning af Moskva-riget var lokale eliter og selvstændige institutioner som købmandsdemokratiet i Novgorod eller tatarernes adelsdemokrati i Kazan blevet udslettet. Til ubodelig skade for udviklingen af et civilt samfund (Waage 1990), men tilsyneladende en stor fordel for centralmagten, i hvert fald i første omgang.

Man skal dog ikke tro at den russiske monark omkring år 1800 var enevældig. Han havde ikke en stor pålidelig embedsmandsklasse og var derfor afhængig af de adelige godsejeres støtte, når han skulle hæve skatterne, rekruttere soldater eller holde bønderne under kontrol. I de højere regeringskredse havde aristokraterne og

deres klienter stor indflydelse. En skarpsynet hersker som Katarina II kunne selv sikre sig loyale medarbejdere og igen tillade sig at give dem mulighed for selv at skaffe sig tilhængere. På samme måde som tidligere monarker havde taget adelsdamer fra provinser til ægte og forvandlet deres familie til loyale storgodsejere valgte Katarina i reglen sine kavalerer uden for hofeliten og udnyttede deres forbindelser som led i en balanceakt, der havde til hensigt at holde grupperne ved hoffet i stramme tøjler og styrke hendes egen magt. Men et sådant spil indskrænkede i sig selv enevælden. Og desuden spillede ikke alle herskere spillet så godt som Katarina. Såvel hendes mand som hendes søn blev styrtet af hofintriger. Det russiske aristokrati i 1700-tallet var uhyre mægtigt, men alt for splittet til effektivt at kunne lægge en bremse på monarkens magt. Var de i tvivl kunne de blot se til Polen for at overbevise sig om de mulige følger af et konstitutionelt aristokratisk styre. Den polsk-litauisk Respublica (*Rzespospolita Polska*) gik under i interne stridigheder og blev delt mellem naboerne, først og fremmest den russiske, enevældige territorialstat (Davies 1984, 296).

Derfor blev 1700-tallets enevælde støttet af næsten alle uddannede russere. Stat og adel var tæt vævet sammen i administrationen af riget. Alliancen mellem dem blev forstærket af Ruslands militære succes og territorielle ekspansion. De nyligt erobrede områder i vest og syd gav langt større afkast end de gamle områder i rigets hjerte, storfyrstendømmet Moskva. Forøgelsen af arealet opvejede følgerne af den russiske adels tradition med at dele sine ejendomme mellem alle sønnerne. Næsten alt dette ændrede sig i 1800-tallet. Rusland havde mindre fremgang internationalt. De jordhungrende aristokrater fik mindre at dele imellem sig. De intellektuelle strømninger i Europa og dermed Rusland bevægede sig bort fra tanker om oplyst enevælde til fordel for liberale og ligefrem demokratiske forestillinger. Frem for alt overtog et stadig mere effektivt bureaukrati rollen som politisk elite til erstatning for adelen i slutningen af 1800-tallet. Sådanne bureaukratier opstod overalt i Europa, men i Rusland fik det en særlig magtfuld stilling i forbindelse med statens bestræbelser på at fremme industrialiseringen fra oven (Gershenkron 1962). Staten var nødt til at spille en fremtrædende rolle pga. den private kapitals svaghed. Industrialisering var farlig for magtstrukturen, men nødvendig for ikke at sætte Ruslands stilling i forhold til de konkurrerende magter over styr. Resultatet blev et svulmende bureaukratisk apparat uden rødder i en bestemt klasses interesser og traditioner. Fraværet af en konstitutionel regering og et etableret retsvæsen gjorde det svært at overvåge dette bureaukrati og holde det i skak.

Eneherskeren fik skylden for disse manglende konstitutionelle og retlige kontrolmuligheder, men i realiteten var det svært for ham selv at overskue systemet pga. dets vækst og kompleksitet. Da Nikolaj II trådte til i 1894 efter Alexander IIIs død var det endnu muligt for ham at forhindre andre i at samordne regeringens politik. Men selv kunne han heller ikke gøre det. De tiltagende konflikter og

irritationer mellem monark og forvaltningselite var kraftigt medvirkende til det gamle styres fald. Det samme gælder givetvis styrets uvillighed til at indrømme uddannede russere de politiske rettigheder, som de anså sig berettigede til som civiliserede europæere. I 1914 var andelen af befolkningen i byerne lige så stor som i de større lande i Central- og Vesteuropa. I de russiske industricentrer blomstrede modernismen, samtidig med at kapitalismen kørte for højtryk og med en arbejdsstyrke på hundredtusinder af radikaliserede førstegenerationsarbejdere. Men der var altså også et liberalt borgerskab, der udgjorde massepublikum for aviserne og købere af modernistisk kunst, arkitektur og litteratur (se Schlögel 1988 for en fremragende skildring af moderniteten i St. Petersborg mellem 1909 og 1921). På denne baggrund fremstod Nikolaj IIs regime som et levn fra middelalderen og behovet for en forfatning sprang i øjnene.

Men i virkeligheden var situationen ikke så enkel. Som man snart skulle opdage, var det ikke let at opretholde et multietnisk imperium, skabt gennem erobring, med liberale for slet ikke at tale om demokratiske midler. Allermindst i en epoke præget af hastig modernisering og spredning af nationalistiske idéer. År 1900 udgjorde den ikke-russiske nationalisme endnu ikke en trussel mod Romanov-regimet, først og fremmest fordi det store flertal af undersåtter var analfabeter og derfor stort set uimodtagelige for moderne, nationalistiske strømninger. Men de begyndte at rejse hovedet og indvarsle senere krav, krav som masse-alfabetiseringen skulle mangedoble i omfang og intensitet. Statsledelsen i St. Petersborg stod over for et dilemma. I mange europæiske lande udnyttede konservative regeringer og partier – Disraeli og Bismarck – nationalismen til at legitimere deres egen position i en konkurrence med liberale og socialistiske bevægelser om støtte fra flertallet. I en situation, hvor hastig urbanisering, sækularisering og almindelig skolegang havde sønderbrudt mange gamle bånd var drømmen om det patriarkalske samfund ikke uden tiltrækning, som man kan se det af successen for konservative massepartier i såvel Storbritannien som Tyskland. I Storbritannien anslår forskerne, at rundt regnet en tredjedel af arbejderklassen – især i England, noget mindre i Wales og Skotland – stemte på de konservative. Det var muligt i disse to stater, fordi én etnisk gruppe udgjorde majoriteten, og begge stater desuden havde stor økonomisk og politisk fremgang, hvorfor det var let for indbyggerne at identificere sig med deres stater.

I Romanov-staten var derimod kun 46 % af befolkningen i 1897 storrussere, og det var længe siden staten havde haft succes i international politik pga. den relative økonomiske tilbagestående. Den traditionelle autokratiske mistænksomhed overfor alle selvstændige bevægelser i folket hindrede længe regimet i at udnytte den russiske nationalisme mod de andre nationale grupper. Desuden nærede styret en velbegrundet frygt for at støde for mange af de øvrige undersåtter fra sig ved en for ensidig satsning på at opnå legitimitet via den russiske nationalisme, og man må sige at erfaringen med de ret beset beskedne bestræbelser på at russificere Finland

bekræftede denne bekymring. Her lykkedes det mellem 1890 og 1905 Tsar-dømmet effektivt at støde en hel befolkning fra sig. Tsarerne havde ellers været ret populære i den finske befolkning, som havde fået sin nationale selvstændige identitet i forhold til de dominerende svenskere i kraft af den russiske erobring i 1809 og fået udvidet sit nationale territorium i kraft af indlemmelsen af den Karelske halvø i storhertugdømmet Finland, der var i personalunion med Rusland.

Regimets største problemer skyldtes imidlertid forholdene i det storrussiske samfund, ikke imperiet som helhed. I begyndelsen af 1900-tallet krævede de uddannede stadig mere højlydt borgerlige rettigheder. Men der var ingen garanti for at de besiddende eliter skulle overleve under et liberalt styre, og endnu mindre under et demokratisk. Fra 1860erne havde en betydningsfuld revolutionær og socialistisk bevægelse slået rod i intelligentsiaen. Den søgte at skaffe sig en basis i befolkningen, som skulle gøre det muligt at styrte tsarstyret og smadre hele det europæiske Ruslands sociale og økonomiske struktur. Modsætningerne i den første fase af den pågående industrialisering gjorde industriproletariatet rede til at spille rollen som massebasis for de intellektuelle revolutionære. Trods den kraftige vækst var byerne endnu relativt små, og det er meget sandsynligt at regimet ville have kunnet overleve oppositionen, sålænge den var begrænset til den urbaniserede sektor. Men i begyndelsen af 1900-tallet bredte sig en krise i landbrugssektoren, som kunne lede til revolution. Krisen skyldtes at den russiske godsejerklasse på samme tid var for stærk og for svag. Den var for svag til at dominere provinserne så uanfægtet, som det var tilfældet i Storbritannien (bortset fra Irland) og Preussen. Men den var alligevel så dominerende, at den ikke ville give plads for bønderne, som det skete i det vestlige og sydlige Tyskland og i Skandinavien.

Det russiske bondesamfund var også forskelligt fra næsten alle andre i Europa. Trods senere propaganda mod såkaldte kulakker var der næsten ingen paralleller til de britiske forpagtere eller de preussiske og danske mellemstore gårdejere, der var i stand til at forsvare deres egne interesser. I et landbrugssamfund splittet mellem godsejere, få mellemstore gårdejere og en stor masse småbrugere eller helt ejendomsløse var det let for adelen at dele og herske. I Rusland derimod stod en adel i hastig økonomisk nedgang over for et relativt udifferentieret og homogent landsbysamfund, der yderligere var holdt sammen af fællesskabsinstitutioner som bestemte over såvel jord som landsbybeboere (*mir*). Hvis man tilføjer det brutale livegenskab og den traditionelle russiske opfattelse af, at jorden bør tilhøre dem der dyrker, har vi alle ingredienserne i et traditionelt bondeoprør. Angst og mangel på initiativ holdt bønderne i skak, men i samme øjeblik statens autoritet blev svækket, som det skete med de militære nederlag i 1. verdenskrig (og forud mod Japan i 1905) brød oprøret ud. Med de kendte følger i form af den russiske revolution og Stalins moderniseringsdiktatur.

Anskuet i det store, funktionalistiske perspektiv var der dog ikke tale om et egentligt brud i 1917, trods alle blodsudgydelserne og tilbageslagene for produktionen. Snarere en politisk ændring inden for rammen af en overordnet moderniseringsbevægelse. Denne anden store moderniseringscyklus i russisk historie varede i realiteten helt til slutningen af 1970erne. Ganske som Alexander Is indmarch i Paris 1814 markerede Ruslands succes i den første modernisering, beseglede Sovjetunionens sejr over Nazi-Tyskland 1944-45 og erobringen af Berlin imperiets status som en af verdens stormagter. Russernes besættelse af Østberlin kom til at vare længere end Alexander Is af Paris, men virkningen var den samme, indadtil såvel som udadtil. Indenrigspolitisk behøvede det herskende styre ikke længere at bekymre sig om herredømmets sikkerhed og udadtil var prestigen sikret. Det så derfor ingen grund til at løbe den risiko, som radikale reformer altid indebærer i en stærkt centraliseret og autoritær stat, selv om mange havde en utryg fornemmelse af manglende effektivitet i landbrug og forbrugsgoder. Resultatet blev stagnations-perioden under Leonid Brezjnev fra 1964 til 1982. Denne stagnation svarede til Nikolaj Is regering fra 1825 til 1855. Forsigtige men ofte effektive reformer blev afløst af stivnet gammelmandsvælde og undertrykkelse. Akkompagneret af militært praleri sakkede Rusland i 1840erne som i 1970erne bagud i konkurrencen med mere demokratiske systemer, der var i stand til at ændre sig selv nedefra. 1800-tallets industrielle revolution svarer til informationsteknologien i 1970erne. Ingen af udfordringerne var lederne af det russiske imperium i stand til at besvare i tide, så det var nødvendigt at indføre en helt ny statsform.

Det var den seneste af disse tre moderniseringsbølger, indledt under Gorbatjov og videreført af hans modstander Jeltsin, som flertallet af vælgerne i den Russiske Føderation foreløbig bekræftede 3. juli 1996 ved at genvælge Jeltsin som præsident. Reelt har vælgerne også bekræftet forfatningen ved valget til Dumaen, selv om denne har et Jeltsin-fjendtligt flertal. Det store åbne spørgsmål for resterne af det russiske imperium, hvad enten de nu er blevet selvstændige eller ej, er om disse valg er indledningen til en ny reformcyklus, der vil lede til autokratisk stagnation, som det skete i 1800-tallet og igen i 1900-tallet. Meget tyder på det, og mange i såvel som udenfor Rusland, advarer om risikoen. Tegnene på overgang til en demokratisk, selv-opretholdende og selv-reformerende samfundsstruktur er ikke mange. Men muligvis er der alligevel sket noget afgørende nyt med den vidtgående uddelegering af magt til autonome republikker som Tatarstan og Jakutien – for nu ikke at sige noget om det ulykkelige Tjetjenien. Potentielt endnu vigtigere er dog opbygningen af magt i de russiske oblaster. Hvis Jeltsin tvinges til at fortsætte den decentralisering, der er i gang, er vi måske for første gang i historien vidne til et egentligt brud med traditionen for autoritær, top-styret modernisering af det russiske imperium. Hidtil er sådanne moderniseringsforsøg slået fejl på et eller andet tidspunkt. Men inden da har de ofte nået at påføre befolkningerne i Rusland såvel

som hos naboerne talløse lidelser. Rusland er meget langt fra at være en afklaret nationalstat, selv om etniske russere nu udgør en meget større procentdel af befolkningen end på noget tidligere tidspunkt i de sidste fem hundrede års historie. Rusland er bestemt en stat men (endnu) ikke en nationalstat, snarere en hybrid mellem en nationalstat og et imperium hvis indbyggere ikke helt har opgivet drømmen om at være en stormagt.

It has proven as disastrous to leave the history of nationalism to nationalists as that of railways to railway enthusiast (Hobsbawm 1972, 397)

Nationalism is an antiquarian irrelevance, a baneful invention of some misguided German philosophers (Kedourie 1960)

III. Teorier om nationalisme

Nationalismen som ideologi er nøjagtigt lige så gammel som nationalstaterne. Det betyder ikke at idéerne skabte staterne, eller at teorierne kun er legitimation for processer som snedige statsmænd og revolutionære skabte i skumle baglokaler. Men teorierne og det teorierne handler om er sider af samme historiske proces. Det gør det vanskeligt at skelne mellem en redegørelse for teorierne og en analyse af den makrohistoriske proces de forsøger at begrebsliggøre.

Der er selvfølgelig berøringspunkter mellem nationalisme som ideologi og den etniske og historiske realitet, den hævder at begrebsliggøre. Nationalisme betegner de bevægelser, der på det politiske plan søger at realisere forestillingerne om det "nationale fællesskab". Dette politisk definerede "fællesskab" kaldes en "nation", og en nation er således både mere og mindre end mængden af fysiske individer. Nationalitet eller national identitet betegner det "noget", som ideologien hævder at individerne er fælles om. Det farligste en nationalitetsforsker kan gøre, er dog uden videre at tro på de nationalistiske myter om arten og alderen af den fælles oprindelse. De er nemlig lige præcis myter, oftest etableret i sidste århundrede, men lignende processer foregår konstant. Et typisk eksempel kan i disse år studeres blandt kurderne. Efter at det omsider er lykkedes dem at fange verdens opmærksomhed, er kurdiske intellektuelle gået i gang med at skrive sig til en fælles "national" fortid, så de kan fremstå som en respektabel "nation", hvis grænserne engang skal trækkes på ny. At overlade udforskningen af sådanne bevidst konstruererede myter til troende nationalister er lige så galt som at overlade studiet af jernbaner til jernbane-entusiaster, som den britiske historiker Eric Hobsbawm så rigtigt påpegede i 1972.

Historisk set er der mere sandhed i den tjekkisk-britiske antropolog og filosof Ernest Gellners tilspidsede, funktionalistiske påstand om, at de nationale bevægelser og ideologier opstod først, hvorefter de siden konstruerede nogle passende nationale identiteter udstyret med en opfundet historie (Gellner 1983). Ikke ganske frit opfundet, selvfølgelig, også andre nationale konstruktioner havde været mulige, hvad man kan forvisse sig om ved at undersøge nogle af de konstruktioner, der *ikke*

lykkedes. De er faktisk nok så interessante, som dem det er lykkedes at sætte sig igennem, men de har af gode grunde ikke efterladt sig så meget kildemateriale til eftertiden at studere. National identitet forstået som et folks forestilling om at have en række særlige træk tilfælles er langt hen et resultat af bevidste politiske valg og handlinger, der ofte er foregået så sent, at vi har kilder til at følge processen. Der eksisterer ingen moderne national identitet uden en forudgående nationalistisk bevægelse. Problemet er, hvad man skal kalde de kollektive identiteter, der gik forud for de moderne nationale stater. Eric Hobsbawm gik i 1990 på kompromis med sine tidligere mere konsekvente formuleringer og indførte en forestilling om proto-nationalisme (Hobsbawm 1990, 46-47).

Det løser ikke problemet, men flytter det blot, foruden at det skaber en række terminologiske uklarheder. Vi kan f. eks, godt støde på udtrykket nation i middelalderen, men ordet betød noget helt andet end i nationalismens tidsalder, hvor det uløseligt er koblet sammen med bestræbelsen på at skabe en tilhørende stat. I middelalderens universiteter var studenterne organiserede i såkaldte "nationer" af personer fra samme geografiske område, i middelalderen oftest kaldt "land" eller "landskab", hvilket svarer til vore dages provins. Betegnelsen antydede en fælles oprindelse. Men der var tale om grupper inden for samme latinsk sprogede, katolske kultur. De enkelte "nationer" var ikke definerede ved deres særskilte lokalsprog, og de havde ingen betydning uden for universiteterne, "hjemme" i landene. Den "franske nation" ved universitetet i Paris omfattede alle romansk-talende studenter, og den "tyske nation" omfattede tyskere såvel som englændere, skandinaver, tjekker, polakker etc. (Østerud 1994, 16). Rester af denne gamle brug af ordet findes endnu i betegnelserne for studenterfællesskaberne ved universiteterne i Uppsala og Lund, Värmlands nation, Göta nation o.s.v. Problemet ved studiet af national identitet er, at vi som historikere er henvist til at studere processen ved hjælp af anakronistiske begreber, der er uhjælpeligt farvet af, at vi ved, hvordan det siden gik. Vi er næsten uhjælpeligt udleveret til nationsbyggernes ideologiske formuleringer og deres bevidste omfortolkninger af fortid og nutid.

Nationalismen som -isme er nemlig i realiteten et moderne fænomen. I sin bog om nationalitetsteoriernes historie fra 1944 slog nationalismeforskningens nestor Hans Kohn fast, at nationalisme i ordets aktuelle forstand opstod i slutningen af 1700-tallet. Det første større udslag af denne nye ideologi var den franske revolution, som til gengæld førte den nye idé ud over hele Europa på de franske bajonetter (Kohn, 1944, 3). Denne idé har siden sejret og er blevet det statsbærende princip over hele verden i en sådan grad, at eksistensen af én fælles national identitet i uafhængige stater i dag opfattes som den afgørende forudsætning for vellykkede demokratier. I nationalismens første epoke fra slutningen af 1700-tallet til 1950erne brugte man ikke begrebet national identitet men talte i stedet om nationalkarakter og lignende. Dette udtryk kom af mange grunde i miskredit i begyndelsen af 1950erne og gav

plads for udtryk som national og etnisk identitet. I dag bruges de to ord noget i flæng, selv om deres oprindelse og indhold logisk set er forskellige. Politologen Walker Connor har i en indflydelsesrig artikel døbt det moderne fænomen "etnonationalisme" (Connor 1994). Den begrebslige uklarhed skyldes, at nationalitets-forskningen som det meste af den øvrige samfundsvidenskab domineres af amerikanske forskere. Og i USA, hvor flertallet af befolkningen består af personer, som er bevidste om deres oprindelse som indvandrere eller efterkommere af indvandrere fra andre lande, er den amerikanske nationale identitet, i det omfang den findes, et skrøbeligt, bevidst valgt og ikke altid dybtgående fænomen (Østergård 1988). Da forestillingen om den amerikanske kultur som den store smeltedigel, *the melting pot* kom i miskredit, begyndte man at fokusere på etnisk i stedet for national identitet og formulerede teorier om etnicitet i stedet for nationalkarakter.

Etnisk identitet kan logisk set forholde sig til national identitet på fire måder: 1) enten som en underkategori i forhold til national identitet, 2) som en historisk forgænger, det råstof som den nationale identitet skabes af i moderne tid, 3) en konkurrerende identitet, som det er tilfældet i mange nye stater, hvor stammetilhør konkurrerer med statsligt eller nationalt tilhørsforhold eller 4) som en overkategori, således at national identitet behandles som et særtilfælde af etnisk identitet. Disse fire betydninger blandes uhjælpeligt sammen i det meste af den generaliserende litteratur om emnet, fordi forskerne uden at gøre sig det klart generaliserer ud fra forholdsvis få kendte situationer. De tænker enten på nationalisme i de nye stater, på etniske grupper i blandede kulturer eller på regionale bevægelser i gamle stater som baskerne, bretonerne eller nordirerne. Der er givetvis fælles træk mellem disse typer af identitetsdannelse, men ens er de ikke.

Pga. den amerikanske dominans i forskningen dominerer opfattelsen af national identitet som et særtilfælde af etnicitet. Sådan tager det sig imidlertid ikke ud, hvis man studerer fænomenet ud fra den europæiske erfaring. Her har staten været afgørende for skabelsen af nationale identiteter. I Europa repræsenterer de nordiske lande yderligere en speciel historisk erfaring. I Danmark, Sverige, Norge, Island og Finland dækker stat, samfund og nation hinanden i en helt enestående grad. Det skyldes først og fremmest, at de tidligere dominerende multinationale stater ("imperier") Danmark og Norge blev reduceret i udstrækning via militære nederlag men alligevel overlevede som selvstændige enheder, fordi det var i stormagternes interesse. Norge, Finland og Island plus de autonome områder Åland, Færøerne og Grønland er resultater af denne proces. Norden var imidlertid indtil for nylig en undtagelse, men også andre lande har gjort erfaringen med en national identitet på statsplan, der har eksisteret så længe, at den er blevet en næsten førbevidst mentalitet. Det gør det vanskeligt – og særligt nødvendigt netop for os som danske, norske og svenske for slet ikke at tale om islændinge – at gøre sig forskellene mellem statslig, national, etnisk og regional identitet klar.

Kulturel og politisk nationalisme
Ordene for nation og folk stammer på de fleste europæiske sprog fra latin "natio" og "populus". "Natio" kommer af verbet "nascor" (jeg er født), og henviser til troen på en fælles oprindelse. I middelalderen betød "natio" stamme eller klan, men brugtes også somme tider om folk, der var født i samme land. I 1600- og 1700-tallet kom "nation" gradvis til at betyde indbyggerne i en stat. Fælles sprog var sædvanligvis forbundet med forestillinger om fælles fødsel, men i takt med udviklingen af de første, klassiske territorialstater i Vesteuropa, kongerigerne Frankrig, England (der senere underlagde sig resten af de britiske øer og blev til United Kingdom of Great Britain and (Northern) Ireland), Danmark (med Norge) og Sverige (med Finland) blev sproget som noget nyt forbundet med staten. Med den franske revolution overgik suveræniteten fra kongen af Guds nåde til folket, og dermed skiftede nationsbegrebet subjekt.

Ordet henviste nu ikke længere til en dynastisk territorialstat men til et politisk defineret kollektiv, som logisk – og efterhånden også historisk – blev antaget at gå forud for staten. Ifølge oplysningstænkerne var det kun "folket", der som bærere af suveræniteten kunne delegere denne til en valgt, repræsentativ forsamling (Kemiläinen 1984, 33-34). Nationen er altså et relativt moderne fænomen. Eller rettere, identifikationen af stat, folk og det nye politiske fællesbegreb nation er ny. Hvis vi vender os til de store ordbøger over de vestlige sprog, viser det sig at ordene nation, stat og folk først begyndte at blive identificeret med hinanden så sent som i 1880erne. Indtil da brugtes ordet "nation" udelukkende om den politiske nation. Et hollandsk leksikon fra 1899 understregede eksplicit, at nation på engelsk og fransk bruges om borgere i den samme stat uanset om de taler samme sprog eller ej (Hobsbawm 1990, 17). Så sent som i 1908 hed det i *New English Dictionary,* at ordet oprindeligt henviste til fælles etnisk oprindelse, "but recent usage has begun to stress the notion of political unity and independence" (Hobsbawm 1990, 18).

Den første der systematisk udviklede et koncept om national egenart var den tyske tænker Johann Gottfried Herder (1744-1803). Det begyndte i juni 1769, samme år som Napoléon Bonaparte blev født i Ajaccio på Corsica. Samme år forlod Herder, en ung mand på 25 år Riga i det nuværende Letland for at sejle ud på en rejse i det blå. Johann Gottfried Herder var født i 1744 i Mohrungen, en lille by i Østpreussen, og var derfor tysk af sprog og kultur og luthersk af religion. Han havde studeret teologi og filosofi i Königsberg og også undervist der en kort tid, samtidig med at han som en god lovende intellektuel offentliggjorde et antal mindre arbejder i forskellige genrer. I Königsberg fulgte han Kants forelæsninger, men blev samtidig kraftigt inspireret af den pietistiske mystiker Johann Georg Hamann (1730-88). Kant, Hamann og Herder var kraftigt præget af den tyske pietistiske reaktion på

Frankrigs sejr i trediveårskrigen. Den westfalske fred i 1648 havde knæsat opsplitningen af Tyskland i flere hundrede småstater, men blev samtidig indledningen til en æra med et kulturelt fællesskab inden for *das Römische Reich deutscher Nation,* som det universelle kejserrige, *Sacrum Imperium* officielt kaldtes i en rigslov fra 1486 (Hartung 1950,15). En uddannet klasse krydsede rundt mellem universiteterne i hele det tysk-sprogede område fra Rhinen i vest til Riga og Praha i øst, fra Kiel (og København) i nord til Basel, Bern og Wien i syd.

Det blev begyndelsen til det senere dannelsesborgerskab (*Bildungsbürgertum*), som var fælles om sprog og litteratur, men først sent – om nogen sinde – følte behov for en fælles stat. Denne tyske kultur var præget af en grundlæggende ambivalens over for den sejrrige franske civilisation. På den ene side beundrede tyske tænkere Frankrig dets resultater som civilisation. Men samtidig tog mange af de universitetsuddannede afstand fra det franske sprog, der var blevet det europæiske aristokratis foretrukne kommunikationsredskab og hævdede Luthers tyske skriftsprog som afløser for latin. I 1687 fremlagde juristen Christian Thomasius (1655-1728) til sine kollegers store forargelse et program på tysk for studiet af det tyske sprog. Dermed indledte han bestræbelserne på at gøre tysk til et intellektuelt instrument parallelt til hvad, der var sket i Frankrig med oprettelsen af François I's *Académie* i 1536. Det var dette kultiverede tyske sprog, der sammen med pietismen var forudsætningerne for Herder og den senere tyske historiefilosofi.

I 1764 drog Herder til Riga for at undgå preussisk militærtjeneste. Her ernærede han sig som lærer og hjælpepræst for den tysktalende befolkning i denne gamle hanseby, hovedstaden i Livland, der svarede til en del af de nuværende baltiske stater Estland og Letland. Tsar Peter den Store havde erobret de baltiske stater fra Sverige i begyndelsen af 1700-tallet, så Riga var en del af det russiske imperim, men det havde ikke ændret byens tyske kulturelle karakter. Her trivedes Herder tilsyneladende godt, blev protegeret af forskellige indflydelsesrige borgerlige og adelige familier, samtidig med at han studerede folkekulturen i de omgivende slaviske og baltiske bondebefolkninger. At legitimere disse bondebefolkningers kultur ved at udgive deres sange som såkaldte "folkeviser" blev hans mest blivende indsats de følgende ti år, dokumenteret i *Volkslieder* udgivet 1778-79, genudgivet i 1807 under titlen *Stimmen der Völker in Liedern*. Herder var ganske vist samtidig hovedansvarlig for at opfatte viserne som kollektive monumenter fra "folkets dyb" i stedet for bevidste kunstprodukter eller omarbejdede udgaver af overklassens kunst, der reelt var tale om. Men det viser blot, at Herder var et typisk produkt af sin tid og af sit intellektuelle miljø. Den begyndende romantiske dyrkelse af "ægte" folkekunst råbte på en sådan fortolkning og fik den (cf. Cocchiara 1952 og Burke 1978).

Den videnskabelige legitimering af "folkedigtningen" gav han i et essay fra 1778 om digtningens indflydelse på folkeslagenes moral i ældre og nyere tid. Herders

hovedpointe var, at digtningen tidligere havde haft en levende virkning, som nu var tabt. Den havde virket hos jøderne, grækerne og nordboerne som en "livets skat" (*Schatz des Lebens*). Rigtig digtning tilhørte en særlig livsform, det man i slutningen af 1800-tallet kaldte det organiske samfund. Men i tiden efter renæssancen var det kun folkedigtningen ("folkeviserne"), som i elitens øjne havde bevaret sin "oprindelighed" og moralske autoritet. Det havde den gjort, fordi den cirkulerede i mundtlig form og blev fremført ledsaget af musik. Den dannede digtning derimod, som var afskåret fra musikken, var frivol snarere end funktionel. Som vennen og velynderen Johann Wolfgang Goethe formulerede det: "Herder lærte os at opfatte digtningen som menneskehedens fælles ejendom, ikke forbeholdt nogle få privilegerede, dannede individer" (Burke 1978, 4). Herder – og uafhængigt af ham brødrene Grimm – startede dermed en formelig lavine af udgivelser af *Volksmärchen, Volkssagen, Volkslieder, Volksbücher,* ja selv "*Volksschauspiele*" blev det til. På alle europæiske sprog, ikke blot tysk. *Volkslieder* blev til folkeviser på dansk, norsk og svensk; til *canti popolari* på italiensk, *narodnye pesni* på russisk, *népdalok* på ungarsk. Der opstod en hel videnskab omkring udgivelsen af alle disse tekster, folkloristik, folklore – på dansk folkemindevidenskab. Kort sagt den europæiske bevægelse, som Peter Burke så rammende har dømt "opdagelsen af folket" – titlen på første kapitel i hans skildring af fremkomsten af "folkekulturen" som et højkulturelt anerkendt fænomen i det tidligt moderne Europa (Burke 1978).

Alt dette skete dog ikke lige med det samme. Først begav den unge forsker og folkelighedens ideolog sig som sagt på rejse "ud i det blå". Den foretog den unge Herder efter eget udsagn, fordi han "ikke var tilfreds med sit miljø og den isolation, han befandt sig i såvel som lærer og som præst". Altså et oprør af en typisk ung intellektuel, der ville bryde med trivialiteten og forudsigeligheden i en alt for fastlagt karriere. Men det blev et temmelig beskedent oprør, hvor han at dømme efter sin egen rejsedagbog ikke mødte større overraskelser, hverken i Nantes eller i Paris. Som ung intellektuel i Königsberg og Riga sukkede han efter rystende *Sturm und Drang* oplevelser, men de kom ikke på rejsen. "Mit liv", skrev han, "er en rejse gennem en serie af gotiske hvælvinger". Det forklarede han selv på den måde, at hans "indstilling ikke gik ud på at deltage, men først og fremmest at kontemplere, at tygge drøv" (Herder 1769). De største oplevelser på rejsen blev mødet med den unge Goethe i Strasbourg og med Maria Karoline Flachsland. Den første skaffede ham fra 1776 ansættelse i Weimar, den sidste giftede han sig med. Sammen slog de sig ned i Bückeburg i det lille fyrstedømme Lippe, hvor Herder havde fået stilling som hovedpræst og konsistorialråd.

Fra denne basis kastede Herder sig ud i den filosofiske debat med en række angreb på oplysningstidens dyrkelse af den klassiske antik som normen for alting. Vigtige skrifter fra denne periode er prisopgaven *Über den Ursprung der Sprache* fra 1772 og det maniske skrift *Auch eine Philosophie der Geschichte* fra 1774. Denne

aktivitet fortsatte med stigende hast til slutningen af 1780erne og resulterede især i hovedværket *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* I-IV, 1784-91. I 1789 brød han med Goethe, trak sig i stigende grad fornærmet og skuffet tilbage fra verden og døde 1803 ret ubemærket i Weimar. Men inden da havde han nået at formulere det nationale program, som i tiden under og efter Napoléons erobringer af Europa greb de tyske, slaviske og først og fremmest de skandinaviske folk.

Som Rousseau og Herders danske elev N. F. S. Grundtvig (1783-1872) var Herder en oplysningstænker, der brugte oplysningsfilosofien til at undergrave oplysningstænkningens universalistiske prætentioner. I stedet introducerede han en skæbnesvanger forskelstænkning. Den var selvfølgelig også universalistisk, bare på en anden måde. Det er slående, hvor meget de forskellige nationale bevægelsers påstand om at være helt unikke minder om hinanden. Herder var aldrig en praktisk handlingens mand. Ved sin afrejse i 1769 fra Riga havde han haft visse forestillinger om at blive det, men i dag kan vi let se, at hans aktivisme ville have været meget bedre investeret blandt baltiske og østpreussiske bønder, hvis kultur han skrev ned og transporterede ind i den lærde verden, end i de lærde centre. På sæt og vis var det dog også netop det han gjorde, blot med institutionel og geografisk basis i de små midttyske fyrstedømmer, hvor tanken fløj frit fjernt fra de store byer og de store staters reelle muligheder for indflydelse. Herders ungdomsfrustrationer var ikke et reelt problem; han fik indflydelse i rigt mål, men vidste det bare ikke selv.

Det er ikke overdrevet at hævde, at Herder bogstavelig talt opfandt forestillingen om at høre til (Berlin 1991, 19). Normalt drives denne anerkendelse videre til også at se ham som grundlæggeren af den moderne nationalisme. Det er imidlertid kun rigtigt i den forstand, at Herder i *Auch eine Philosophie der Geschichte* fra 1774 for første gang i europæisk idéhistorie brugte ordet nationalisme i sit forsvar for nationernes individualitet: "Eller hvis *afstanden folk og folk imellem* under denne udvikling af nationaltilbøjeligheder allerede er for vidt fremskreden: se blot hvor ægypteren *hader* hyrden, landsstrygeren! hvor han *foragter* den letsindige græker! Sådan er det med hver to nationer, hvis tilbøjeligheder og kredse af lykke *støder sammen* – man kaldet det fordom! pøbelagtighed! indskrænket *nationalisme!* Fordommen er *god* for sin tid: thi den gør *lykkelig*." (Oder wenn in dieser Ausbildung eigner Nationalneigungen zu eigner Nationalglückseligkeit der *Abstand zwischen Volk und Volk* schon zu weit gediehen ist: siehe wie der Ägypter den Hirten, den Landstreicher *hasset!* wie er den leichtsinnigen Griechen *verachtet!* So jede zwo Nationen, deren Neigungen und Kreise der Glückseligkeit *sich stossen* – mann nennts *Vorurteil!* Pöbelei! Eingeschränkten *Nationalism!* Das Vorurteil ist *gut,* zu seiner Zeit: denn es macht *glücklich*." Herder 1774, 45-46, min oversættelse).

Men denne brug af ordet nationalisme er ikke identisk med den hysterisk selvovervurderende og fremmedhadende chauvinisme, der senere blev gængs, først i

tysk senere i mange andre europæiske landes nationalismer. Derimod svarer den ganske nøje til den forestilling om nationalitet og nationalisme, der er blevet sat i system i de nordiske lande i løbet af det 19. og det 20. århundrede. Af samme grund fordømmes nationalistisk optræden f. eks, ved moderne fodboldkampe ikke som udskejelser på samme måde, som de ville blive, hvis de havde fundet sted i større eller nationalt mindre integrerede lande.

Hvor andre tænkere på Herders tid nøjedes med neutralt at observere forskelle i nationalkarakter og more sig over udslagene af national stolthed og fordomme, der var han bange for, at nationalkarakterne skulle forsvinde. Derfor erklærede han, at "det var naturens hensigt, at alting som kunne skulle trives på jorden". Ifølge Herder har enhver gruppe sin egen *Volks- eller Nationalgeist,* "Denn jedes Volk is Volk; es hat seine National-Bildung wie seine Sprache." (Kemiläinen 1964, 41). Sprog, kultur og mentalitet var for Herder de vigtigste særkender på nationer eller folk (han brugte de to ord i flæng) ikke deres statsretlige status. Vanerne, livsstilen, måden at udtrykke sig på er af værdi for et samfund, netop fordi de er udsprunget af dette samfund. Hele det kulturelle liv er skabt indefra i den særlige tradition, som kommer fra den fælles historiske erfaring, der kun deles af medlemmerne af gruppen. Den minimale forudsætning for at forstå andre folk og tider er derfor, at man har udsat sig for tilsvarende oplevelser. F. eks, kan man ifølge ham ikke fuldt ud forstå de skandinaviske sagaer uden selv at have oplevet de rå, udmattede sømænds kamp med havet, som han selv havde gjort på sin sejlads over Nordsøen til England undervejs til Nantes.

Hans forestilling om nationen var fundamentalt ikke-aggressiv. Alt hvad han ønskede var kulturel selvbestemmelse. Herder afviste på det bestemteste tanken om nogle folks overlegenhed over for andre og brugte f. eks, ubekymret betegnelsen nation også om de såkaldt primitive samfund. Skurkene i historien var for ham store erobrere som Alexander den Store, Cæsar og Karl den Store, fordi de udryddede indfødte kulturer. Kun hvad der var unikt, havde for ham værdi. Derfor var han i opposition til universalismen hos de franske oplysningstænkere. For Herder var der kun ganske få tidløse sandheder; tid, sted og det sociale liv – det mange i dag kalder det civile samfund – var for ham alt, almene regler intet. Han var ikke dogmatisk – endsige konsekvent – i sin definition af nationen. I forskellige sammenhænge beskrev han nationalkarakteren ud fra sprog, vaner, udseende eller indstilling, i andre udledte han den fra klimaet eller landskabet, som det var almindeligt blandt oplysningstænkerne. Han mente stort set ikke, at den nationale karakter kunne nedarves, kun indlæres.

I 1700-tallets intense debat om arv versus miljø sluttede han sig til fortalerne for miljøets betydning. Ligesom den tyske Göttingen-historiker August Ludwig Schlözer (1735-1809) gik han så langt som til at mene, at negre ville miste deres

sorte farve, hvis de voksede op i Tyskland! Et dristigt udsagn vil vi jo nok mene i dag, men ikke et godt grundlag for en diskriminerende *Blut-und-Boden* nationalisme, selv om han som alle sine samtidige opererede med en forestilling om menneskehedens udvikling gennem forskellige stadier. Herder gik ud fra, at alle mennesker havde samme moralske værdi og indstilling, og at forskellen mellem "oplyste" og "ikke-oplyste" nationer kun var en grads- ikke en artsforskel. Med hans egne ord: "Menneskeslægten er bestemt til gennem adskillige forandringer at gennemgå adskillige kulturtrin; dens velfærds vedvarende forfatning er imidlertid væsentligt og alene grundet på fornuft og rimelighed." (Das Menschengeschlecht ist bestimmt, mancherlei Stuffen der Cultur in mancherlei Veränderungen zu durchgehen; auf Vernunft und Billigkeit aber ist der dauerende Zustand seiner Wohlfahrt wesentlich und allein gegründet." (Herder 1789, 225).

I de nordiske lande forbandt denne ikke-aggressive nationalisme sig stort set ubesværet med opkomsten af et antal mindre og små nationale stater. Som allerede antydet var disse stater ikke udgangspunktet men blev slutpunktet på en udvikling, der først vil være logisk afsluttet med anerkendelsen af politisk autonomi for det sidste nationale mindretal, hvad enten det nu er samerne, skåningene eller karelerne i Finland og Rusland. Dette sammenfald af statslig suverænitet og national identitet har indtil fornylig været temmelig enestående i Europa, selv om den officielle ideologi siden Versailles-fredstraktaterne har været "folkenes selvbestemmelse". I Norden er de to konkurrerende opfattelser af national identitet i moderne europæisk tænkning, den objektivt-kulturelle og den subjektivt-politiske eller liberale definition af nation og nationalt fællesskab ubesværet gledet sammen til ét kompleks.

Som sagt var Herder på ingen måde en stortysk nationalist og anerkendte uden videre såvel slavernes som skandinavernes, franskmændenes og italienernes ret (og pligt) til at udfolde deres egen nationale bestemmelse. Han var ikke selv interesseret i nationalitet men i kulturelle forskelligheder, det der blev historismens erkendelsesteoretiske program. Men begrebet *Volksgeist* skulle vise sig at få omfattende og skæbnesvangre konsekvenser. På en måde havde Herder blot videreført Montesquieus (1689-1755) lære om de særlige omstændigheder for ethvert folks liv og institutioner. Men han radikaliserede den så meget, at enhver forestilling om almentgyldige love og regler blev umulig. Intet kan gælde ud over de forskellige kollektive bevidstheders grænse. Intet åndsprodukt kan løsrives fra sine lokale oprindelsesbetingelser og vurderes i forhold til almene værdier som det gode, det sande og det skønne. Herder og den romantiske historisme førte alt det tilbage til historien, som oplysningsfilosofferne havde antaget var fælles og uforanderligt hos menneskene. For Herder var det ikke historien, det er muligt at gøre rationel som hos Voltaire (1694-1778), men rationaliteten, der er historisk.

Dette program førte direkte frem til en anti-revolutionær, subjektivistisk, såkaldt "objektiv" definition af nationen, som den f. eks, findes hos den franske tænker de Maistre. Joseph de Maistre (1753-1821) var født fransk, men gik i eksil efter revolutionen og virkede bl.a. som ambassadør i St. Petersburg for kongeriget Sardinien (Piemonte), hvor han i 1814 skrev værket *Considérations sur la France*. Her hedder det bl.a.: "Forfatningen af 1795 (den anden franske republikanske forfatning under direktoriet) er lige som alle sine forgængere lavet for mennesket. Men der er ikke ét bestemt menneske i verden. Jeg har i mit liv set franskmænd, italienere og russere, jeg ved takket være Montesquieu, at man kan være perser: men hvad mennesket angår, erklærer jeg, at jeg aldrig i mit liv har mødt det; hvis det findes, er jeg uvidende om det." (Maistre 1814, 74). Et sådant historiesyn indebærer, at nation står mod nation, og at disse ikke skabes ved medlemmernes vilje, men tværtimod at medlemmernes vilje bestemmes af, at de tilhører nationens totalitet. Mennesket er et produkt af omstændighederne og ikke omvendt, som oplysningsfilosofferne troede – en teori allerede Ludvig Holberg (1684-1754) havde kritiseret Montesquieu for. For hvordan forklare forskelle på grækere, romere og jøder ud fra klimaet. I stedet brugte Holberg forskellene på regimerne som forklaring på nationale forskelle.

Den klassiske formulering af det objektivt kulturelle nationalitets-princips absolutte forrang blev givet af den radikale, italienske, nationale demokrat Giuseppe Mazzini (1805-72) i 1857. Fra sit eksil i London formulerede Mazzini på tærsklen til den invasion af Sicilien, som Garibaldi foretog i 1859, en utopisk inddeling af Europa i "nationale" enheder. Han forestillede sig elleve enheder, der alle – med Italien som en meget sigende undtagelse – efter vore begreber ville være multinationale:

"Spanien og Portugal forenet: Den iberiske halvø. Sverige, Danmark og Norge forenede: Den skandinaviske halvø. England, Scotland og Irland: det forenede Storbritanien. Italien, fra det yderste Sicilien til Alperne, inklusive det italienske Tyrol, Ticino, Corsica etc.: forenet til én stat. Schweiz med Savoyen, det tyske Tyrol, Kärnten og Krain (del af det nuværende Slovenien u.ø.) omdannet til en "alpin konføderation". "Helleniet" (Grækenland) med Epiros, Thessalien, Albanien, Makedonien, Rumelien helt til Balkanbjergene, inklusive Konstantinopel. Konstantinopel bør være hovedby, under græsk overhøjhed, i en konføderation af racer (europæiske og kristne) som i dag udgør det tyrkiske Imperium – dvs. det østlige Østrig – Bosnien, Serbien og Bulgarien (det vil få Deres briter til at fare i flint). Østrig bør forsvinde: en stor Donau-konføderation: Ungarn, den rumænske race (Valakiet, Moldavien, Transsylvanien, Hercegovina etc.), Bøhmen etc. Tyskland inklusive Nederlandene og en del af Belgien (Flandern). Frankrig inklusive den franske del af Belgien (Walloonie). Rusland og Polen: resten delt mellem dem: to adskilte nationaliteter i forbund. Alt dette min kære vil være en bog,

som efterkommerne må skrive, for jeg er så optaget af det særligt italienske, at jeg ikke har tid." (Mazzini 1857, 422).

Som man kan se tog dette program ikke meget hensyn til de forskellige nationale bevægelsers krav, men sigtede mere på at skabe "levedygtige" stater. Baggrunden for at Mazzini i den grad kunne tillade sig at skalte og valte med de formulerede interesser var selvfølgelig først og fremmest, at det var et rent skrivebordsprojekt, som ingen forsøgte at føre ud i praksis. Alligevel er forsøget repræsentativt for meget af det, der blev søgt omsat i politisk handling af andre. Mazzinis teoretiske begrundelse var en bestemt opfattelse af, hvad der konstituerer en nation. For ham var en nation skabt af politiske loyaliteter. Men disse var ikke vilkårligt valgte. Kollektivet kunne kun finde sit udtryk i én, uafhængig nation-stat med ét sprog. Staten var for Mazzini ikke i sig selv målet – som den var det for så mange andre nationalitetsteoretikere – men et middel til at realisere det egalitære demokrati. Som verden så ud, kunne han kun forestille sig dette demokrati overleve i relativt store stater. Derfor dette program, som trods sin hypotetiske karakter alligevel rummer en del ligheder med det, der faktisk kom ud af fredsforhandlingerne efter første verdenskrig.

Trods mange ønsker har det vist sig umuligt at enes om en "objektiv" definition af nation. Faktisk er de fleste krige siden den franske revolution blevet ført med henvisning til stridende udgaver af national og historisk "ret". Derfor er man ofte faldet tilbage på den operationelle og tilsyneladende simple formulering, at enhver folkegruppe, der definerer sig selv som en nation eller som opfattes sådan af andre, er en nation. Sådan argumenterede den franske orientalist og religionshistoriker Joseph Ernest Renan (1823-1892) i 1882 i det, der siden er blevet en af de berømteste tekster i nationalisme-forskningen, "Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne 11 mars 1882." Hans anliggende var "videnskabeligt" at bevise, at den franske befolkning i Alsace-Lorraine havde "ret" til sin egen, franske nationalitet, også efter at provinserne var afstået til Tyskland i 1871. Franskmændene havde ellers hidtil været tilhængere af en objektiv definition, men efter nederlaget i den fransk-tyske krig fik de selv skoene på og ændrede opfattelse, akkurat som danskerne gjorde efter nederlaget i 1864, og især 1867, da Preussen indlemmede både Slesvig og Holsten på det Tyske Forbunds vegne. Renan spurgte retorisk, men ganske præcist: "Men hvad er da en nation? Hvorfor er Holland en nation, når Hannover eller storhertugdømmet Parma ikke er det? Hvordan kan det være, at Frankrig fortsætter med at være en nation, når det princip, som skabte det (monarkiet u.ø.) er forsvundet? Hvorfor er Schweiz med sine tre sprog, sine to religioner og sine tre eller fire racer én nation, mens Toscana f. eks,, som er så homogent, ikke er det? Hvorfor er Østrig en stat og ikke en nation? Og hvorved adskiller nationalitetsprincippet sig fra raceprincippet." (Renan 1882, 893).

Bortset fra, at vi i dag efter anden verdenskrig og nazismen ikke gerne nævner ordet race, er det relevante og langt fra fuldt opklarede spørgsmål. Anledningen til Renans overvejelser var, at velmeriterede, liberale, tyske historikere som antikhistorikeren Theodor Mommsen (1817-1903) og den venstrehegelianske, Feuerbachinspirerede religionshistoriker David Friedrich Strauss (1808-74) havde givet deres "videnskabelige" bidrag til den tyske krigsindsats og rigssamlingen under Preussen ved at begrunde erobringen af Alsace-Lorraine/Elsass-Lothringen med, at befolkningen tilhørte den tyske *Volksgeist*. Derved skrev de sig ind i den lange diskussion om forskellen på nationalitet bestemt ved ånd og nationalitet bestemt ved kontrakt, som havde været ført siden Montesquieu, Herder, Voltaire og de tyske befrielseskrige mod Napoléon. De tyske historikere retfærdiggjorde erobringen ved at henvise til de ubevidste kræfter, som bag om ryggen på individet styrer det og er udtryk for dets sande væren: sproget, racen og den historiske tradition. Folk i Alsace talte tysk og var af tysk kultur, derfor var erobringen legitim.

Historikeren Heinrich von Treitschke (1834-1896), hvis lærebog i Tysklands historie blev udgangspunkt for den nye, nationalstatslige indoktrinering i det forenede tyske kejserrige, formulerede det tyske synspunkt således: "Hvem vover endnu, stillet over for pligten til at bevare freden i verden, at påstå, at folkene i Alsace og Lorraine ikke ønsker at høre til Tyskland? Den hellige forpligtelse i disse store tider vil tilintetgøre teorien om selvbestemmelsesretten for hver enkelt gren af den tyske race – dette forførende krigsråb fra landflygtige demagoger – på det ynkeligste. Disse provinser er vores ved sværdets ret, og vi vil regere dem i kraft af en højere ret, i kraft af den tyske nations ret til at forhindre at de tabte børn for evigt holdes væk fra det tyske rige. Vi tyske, som kender såvel Tyskland som Frankrig, ved bedre, hvad der er godt for alsaciennerne, end disse ulykkelige mennesker selv gør, da de under den perverse franske indflydelse er blevet nægtet enhver virkelig viden om det moderne Tyskland. Vi ønsker at gengive dem deres virkelige identitet om fornødent mod deres egen vilje." (Treitschke 1897, 326-27).

Franske videnskabsmænd besvarede naturligvis denne udfordring ved at "bevise" alsaciennernes "ret" til at forblive franske. Det mest overbevisende svar blev givet af Renan i den førciterede tale, "Hvad er en nation?", der bevidst spiller på Abbé Sieyès' berømte tale fra 1789, "Hvad er Tredjestand?". Renan og den historiske sociolog Fustel de Coulanges (1830-89) havde vanskeligheder i diskussionen med tyskerne, da de i tiden op til 1870 havde været fortalere for en objektiv definition af nationalitet i stil med Herders *Volksgeist*. Fustel de Coulanges havde fra 1861 til 1870 været professor i historie ved det universitet i Strasbourg, som gik tabt med det franske nederlag. Men den gik jo ikke, når det drejede sig om en tysktalende befolkning, der sang "O Tannenbaum" på tysk til jul og samtidig krævede ret til at synge "Marseillaisen" på fransk 14. juli. Hvordan løse denne modsigelse mellem definitionerne? Efter en grundig afprøvning af argumenterne for og imod de

forskellige bestemmelser – det der stadig gør Renans tekst til en af de centrale i nationalismens teorihistorie – opgav han at henvise til befolkningens urgamle keltiske rødder, dens "race". Tværtimod indrømmede han uden forbehold, at alsaciennerne var tyske af sprog og af race men på trods af det franske af indstilling.

Sådan havde det ikke altid været. I 1789 var Frankrigs grænser hverken logiske eller nødvendige. Det franske monarki havde i århundredet efter den wske fred i 1648 erobret store landområder i nordøst, som tidligere havde tilhørt Det tysk-romerske Rige. Men forbindelsen mellem provinserne udgjordes kun af det fælles dynastiske tilhørsforhold, på samme måde som det engelske kongehus' erobring af Irland og Scotland kun afstedkom en dynastisk forening. I slutningen af 1700-tallet frigjorde nationen sig fra sin konge og realiserede de højeste, politiske oplysningsideer i et nyt "åndeligt fællesskab" inden for de grænser, som det foragtede dynasti havde skabt gennem en ottehundredårig kontinuerlig ekspansions- og magtkonsolideringsproces. På den måde blev Frankrig en nation uden det dynasti, der havde skabt forudsætningerne, ligesom USA og Schweiz, der havde opnået samme status på hver sin måde. Efter den franske revolution definerede den franske nation sig som et politisk (valg)fællesskab med de styrker og svagheder, det har ført med sig. Flertallet af de tysktalende indbyggere i provinsen Alsace havde tilsluttet sig det nye, revolutionære fællesskab under revolutionskrigene i 1790erne.

Renan lagde i sin argumentation vægt på, at indbyggerne ikke selv ønskede at være en del af det tyske rige, at de følte sig undertrykte og foretrak det franske politiske fællesskab symboliseret ved den republikanske tricolore, Marseillaisen og Marianne-figuren. Som han selv på et andet tidspunkt udtrykte det: "Man taler om Frankrigs ret og Tysklands ret, men burde tale om alsaciennernes ret til ikke at adlyde andre magter end dem, de selv har indvilliget i at adlyde" (Finkielkraut 1987, 40). Det førte ham i 1882 frem til følgende berømte definition af nationalt tilhør: "En Zollverein er intet fædreland (....) En nation er en sjæl, et åndeligt princip (....) En nation er en stor solidaritet, formet af erfaringen med de ofre den har bragt i fortiden, og dem den er villig til at bringe i fremtiden .... En nations eksistens er en daglig folkeafstemning." (Renan 1882, 902-04).

Denne "subjektive" defintion af nationalitet lægger vægt på vilje, solidaritet og følelse i befolkningen, hvordan det så end afgøres, og, hvad der i denne sammenhæng er det vigtigste, den organiserede politiske ramme inden for hvilken, denne subjektivitet udtrykkes – staten. Definitionen minder om den, der efterhånden satte sig igennem i en anden tabernation, den danske og sidenhen alle de nordiske lande, omend i forskellig grad. Præsten, digteren og politikeren N.F.S. Grundtvig formulerede den for Danmarks vedkommende i 1848 i vers 7 af digtet "Folkeligt skal alt nu være". Det blev skrevet midt under den ophedede strid mellem den revolutionære nationalliberale regering i København og de anderledes

nationalliberale holstenere og slesvigere, der ville et selvstændigt Slesvig-Holsten i forbund med andre tyske stater. Grundtvig spørger retorisk: "Folk! hvad er vel folk i grunden?/ hvad betyder "folkeligt"?/ er det næsen eller munden,/ hvorpå man opdager sligt?/ findes, skjult for hvermands øje, folket kun i kæmpehøje/ eller bag hver busk og plov,/ i hver kødklump før og grov?" Og besvarer sit eget spørgsmål således: "Til et folk de alle høre/ som sig regne selv dertil,/ har for modersmålet øre/ har for fædrelandet ild;/..." (trykt i *Danskeren* 30.8 1848, her efter den forkortede udgave i *Folkehøjskolens Sangbog* 17. udg, Odense 1989 no.459).

Måske mente Grundtvig ikke ordene helt som de står. Eller rettere han mente flere forskellige ting på samme tid. Vers 6 i den uforkortede udgave indledes med ordene "Byrd og Blod er Folke-Grunde", hvilket kan tolkes som en racistisk, *Blut-und-Boden* nationalitetsopfattelse. En etnisk-kulturel definition følger i vers 12, hvor det hedder: "Og mens hver har Sysler sine/ Alle dog hinanden ligne/ Har tilfælles Byrd og Blod/ Modersmål og Løvemod". Derfor er de udeladt i nyere genoptryk (Nissen 1992, 590-91). Via den defensive nationalitetskamp i Slesvig under tysk styre 1864-1920 blev den politisk-subjektive bestemmelse imidlertid til den dominerende definition af nationalt tilhørsforhold i dansk politik, ligesom den blev det i Finland med oprettelsen af den officielt tosprogede stat i 1917. Med underskrivelsen af Bonn-København erklæringerne i 1955 er respekten for fuld kulturel autonomi blevet officielt grundlag for mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseland; "Minderheit ist wer will" som det hedder med en karakteristisk dobbeltsproget formulering.

Den logiske følge af Renans subjektive nationsopfattelse måtte være at acceptere kulturel autonomi også inden for de eksisterende stater, hvadenten disse var nationalt definerede eller ej. Den konsekvens drog Renan naturligvis ikke for Frankrigs vedkommende, tværtimod var han en ivrig tilhænger af Den tredje Republiks systematiske centraliserings- og nationaliseringsproces med Jules Ferrys skolereformer, tvungen værnepligt og alle de andre moderniseringer, der reelt har været gældende helt til i dag, trods en vis decentralisering efter Mitterrands magtovertagelse i 1981. Da det politiske nationalitetsprincip først var formuleret lå det parat og kunne realiseres under de rette omstændigheder. Det skete i de nordiske lande efter problemerne omkring national selvstændighed stort set var løst med Finlands og Islands reelle selvstændighed i 1918.

På grundlag af den subjektivt politiske definition af national identitet er det muligt at drage to modsatte konklusioner på spørgsmålet om, hvorvidt stater helst skal være etnisk homogene, eller om multinationale stater kan fungere. Filosoffen John Stuart Mill (1806-73) slog i 1861 fast, at "det almindeligvis er en betingelse for frie institutioner, at regeringens grænser falder sammen med nationalitetens grænser" (Østerud 1984, 49). Hans argument var, at den offentlige mening, som et

repræsentativt styre forudsætter, ikke kan eksistere i et folk uden fællesskabsfølelse og fælles sprog. Afstand og isolation hindrer den nødvendige opinionsdannelse. Mills hovedargument var imidlertid, at en multinational stat mangler den garanti mod diktatur, som han troede eksisterede i nationale stater. I nationale stater skulle hæren ifgl. Mill ikke kunne bruges til indre undertrykkelse, fordi den er rekrutteret fra folket selv. Nationalt fællesskab sikrer ikke i sig selv frie institutioner, men frie institutioner kan næppe eksistere uden et sådant fællesskab, hævdede han. Nationalitet i subjektiv forstand er således efter Stuart Mills mening en nødvendig, men ikke en tilstrækkelig betingelse for demokrati. Det er denne udgave af national identitet, som gradvis er kommet til at præge de politiske kulturer i de nordiske lande. Det skyldtes en række historiske tilfældigheder – hvormed ikke menes vilkårlige begivenheder, men hændelsesforløb der kan forklares bagefter, men som ikke kunne forudses med lovmæssig nødvendighed på forhånd.

Selv om det kan være svært at forstå med en nordisk – eller for den sags skyld en tysk – baggrund kan der imidlertid også godt drages en anden konklusion på forholdet mellem stat og national identitet. I modsætning til Mills radikalt-liberale synspunkt hævdede en anden brite, den konservativt-liberale (og katolske) historiker Lord Acton (1834-1902) i 1862, at "the combination of different nations in one State is as necessary a condition of civilised life as the combination of men in society" (Acton 1862, 150). Multinationalitet giver ifølge Acton vitalitet og spænding til samfundet og virker som udfordring og uddannelse for "tilbagestående" folk. Nationalitetsprincippet derimod betyder isolation, stagnation og forfald. Det hænger ifølge Acton sammen med, at

"the greatest adversary of the rights of nationality is the modern theory of nationality. By making the State and the nation commensurate with each other in theory, it reduces practically to a subject condition all other nationalities that may be within the boundary. It cannot admit them to an equality with the ruling nation which constitutes the State, because the State would then cease to be national, which would be a contradiction of the principle of its existence." (Acton 1862, 157).

Denne side af Actons forfatterskab har imidlertid ikke gjort stort indtryk på eftertiden, der primært husker ham som den superpositivistiske redaktør af *Cambridge Modern History,* der redigeredes med den hensigt at det skulle være umuligt at afgøre hvir den anglikanske biskop lagde pennen til fordel for en antikonfessionel økonomihistoriker! Sandheden ren og pur uden forstyrrende vurderinger og stilistiske krummelurer.

Totalitære teorier om nationalisme
Det første alvorlige forsøg på at omsætte den politiske definition af nationen til praktisk politik blev foretaget i den østrigske halvdel af det multinationale habsburgske dobbeltmonarki, Østrig-Ungarn. De to østrigske socialister (hvilket reelt vil sige socialdemokrater), Karl Renner og Otto Bauer forsøgte at redde deres transnationale, socialistiske enhedsparti gennem en krise, som nationalistisk opposition fra især de tjekkiske fagforeninger havde kastet partiet ud i. De tjekkiske krav om separat, national repræsentation var livstruende pga. Bøhmens og Mæhrens høje industrialiseringsgrad. 1896 delte enhedspartiet sig op i seks nationale føderationer, en tysk, en tjekkisk, en polsk, en ruthensk, en italiensk og en jugoslavisk (dvs. sydslavisk). I 1899 vedtog partiet et vidtgående omend vagt formuleret program for indre selvstændighed for de enkelte nationaliteter i det østrig-ungarske dobbeltmonarki, det såkaldte Brünner Nationalitäten-programm (efter den tjekkiske by Brno). Heri anbefaledes det at omdanne riget til en forbundsstat med garantier om kulturel autonomi for alle mindretal. Kompromisset holdt ikke, men under de politiske diskussioner havde de tyske østrigere Karl Renner og Otto Bauer foretaget en fundamental gennemtænkning af nationalitets-spørgsmålet og revideret de ret ugennemtænkte stortyske formuleringer fra især Marx' hånd 1848-50, som indtil da havde udgjort den marxistiske teori om nationalitet.

Karl Renner (1870-1950), der var uddannet jurist, beskæftigede sig efter 1899 grundigt med nationalitetsspørgsmålet og mulighederne for en reform af det østrig-ungarske rige – en beskæftigelse der blev mulig, fordi han efter socialisternes valgsejre i 1890erne havde fået arbejdsro som bibliotekar i det østrigske parlament. 1902 udsendte han under pseudonymet Rudolf Springer værket *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. Teil I: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage*. Sammen med to senere værker fra 1904 og 1906 er der tale om stadig aktuelle standardværker til forståelsen af dobbelt-monarkiets indenrigspolitik og efterfølgerstaternes vanskeligheder med deres nationale mindretal. Den grundlæggende præmis for Renners statslige reorganiserings-forslag var, at staten var et åndeligt kulturelt og ikke materielt økonomisk fællesskab. Ved at adskille kulturelle spørgsmål fra fællesstatslige opgaver, især økonomi, forsvar og udenrigspolitik håbede han at kunne reducere "det nationale magtspørgsmål" til dets kulturelle kerne. Renners forslag, der senere fandt anvendelse i det mæhriske og det ruthenske kompromis i 1905 og i 1925 i Estland, kombinerede subjektivt politiske og objektivt kulturelle bestemmelser. De nøjere detaljer virker i dag uhyre komplicerede, men hovedtanken er egentlig enkel. Han skelnede mellem personlig tilknytning til en kulturnation, som var repræsenteret på tværs af provinsgrænser og territorial repræsentation for alle indbyggere i et område, uanset nationalitet.

Løsningsforsøget mislykkedes som allerede antydet. Teorihistorisk var austromarxisternes hovedbetydning at de fremprovokerede en alternativ nationalismeteori i det russiske socialdemokrati. Lederen af flertalsfraktionen, bolchevikkerne, V.I. Lenin sendte i 1912 den unge georgiske terrorist med dæknavnet J.V. Stalin på studieophold i Wien hos de østrigske socialister for at få ammunition til en teoretisk afklaring af nationalismen. Stalins studier udmøntedes i en lille bog, der først tryktes som en serie artikler i det bolchevikiske tidsskrift *Prosvesjtsjenije* (Oplysning). I dette værk, der senere blev det officielle grundlag for Sovjetunionens nationalitetspolitik, kritiserede Stalin Karl Renner og især venstresocialisten Otto Bauer for at ignorere territoriets betydning for nationen. Det har han dog kun ret i, hvis man udelukkende kan forestille sig én form for territoriel eksistens for en nation, nationalstaten. Efter at have afvist Bauers definiton af nationen ud fra nationalkarakteren fortsatte Stalin således: "Nationen er ikke simpelthen en historisk Kategori, men en historisk Kategori fra en bestemt Epoke, den opadstigende Kapitalismes Epoke. Den Proces, der likviderer Feudalismen og udvikler Kapitalismen, slutter samtidig Menneskene sammen til Nationer. Saaledes forholder Sagen sig f. eks, i Vesteuropa. Englænderne, Franskmændene, Tyskerne, Italienerne o.a. sluttede sig sammen til Nationer, da den sejrrige kapitalisme triumferende rykkede frem over Feudalismens Splittelse. .... Bourgeoisiet spillede Hovedrollen (i skabelsen af nationen u.ø.). Det vigtigste Spørgsmaal for det unge Bourgeoisi er Markedet. Dets Maal er at afsætte sine Varer og at sejre i Konkurrencen med andre Nationaliteters Bourgeoisi. Derfra stammer dets ønske om at sikre sig sit »eget«, »hjemlige« Marked. Markedet er den første Skole, hvor Bourgeoisiet lærer Nationalisme. .... Nationen har Ret til frit at bestemme sin Skæbne. Den har Ret til at indrette sig efter Behag, naturligvis uden at begå Overgreb mod andre Nationer." (Stalin 1913).

Bolchevikkernes kritik af austromarxisterne var dobbelt. På den ene side blev de kritiseret for at indskrænke nationernes selvbestemmelsesret ved at gå ind for en overordnet multinational stat. På den anden side blev de angrebet for at fastfryse uønskelige nationale følelser gennem deres føderative arrangementer. Hvis Lenin ikke kunne få dem med det ene argument, så kunne Stalin med det andet. Med den viden i bagagen er det ikke let at undlade at hovere over den nationale opløsning af den sovjetiske statsdannelse. Det er dog nok uretfærdigt. I al harme over den totalt usaglige debatform i anden og tredje internationale må det ikke glemmes, at Sovjetunionen faktisk forvaltede den multinationale arv fra tsarriget mere respektfuldt over for nationale og kulturelle forskelle, end de fleste andre regimer har formået at forvalte deres. Det var bare ikke nok, når økonomien ikke fungerede.

I 1978 udsendte den franske politolog Hélène Carrère d'Encausse, hvad der skulle vise sig at være en profetisk bog om nationalitetsspørgsmålet i Sovjetunionen, *L'Empire eclaté*. På det tidspunkt var det ikke god tone at kalde Sovjetunionen for et

imperium – staten var aldrig blevet slæbt for FN's afkoloniseringskomité, der i overensstemmelse med det berygtede "saltvandskriterium" kun kalder kolonier for kolonier, hvis de er adskilt fra moderlandet af hav – og ingen ved deres fulde fem forudså, at de forskellige folkeslag i 1990 ville være i reel borgerkrig. På baggrund af et mangeårigt studium af de centralasiatiske republikker leverede hun en grundig og nuanceret gennemgang af den sovjetiske nationalitetspolitik fra revolutionen i 1917. Hun nåede frem til det paradoksale resultat, at politikken havde været en sådan succes, at den truede med at undergrave sig selv og sprænge den multinationale statsdannelse.

I modsætning til de simple antisovjetiske argumenter i udlandet og i de nationalistiske bevægelser, som sprængte Sovjetunionen i 1991 kan man ikke sige, at nationalitetspolitikken kun bestod i en russisk undertrykkelse af alle de anderledes kulturer. Tværtimod. Undertrykkelse var der, men den var nationalt indifferent, ja man kan hævde, at den næsten gik værst ud over det russiske folk – jævnfør den næsten profetiske titel på den første seriøse analyse på svensk af Sovjetunionens nationale problemer, Kristian Gerner, *Svårt at vara ryss* (1989). Det kommunistiske udviklingsdiktatur ville på langt sigt afvikle nationale, sproglige og kulturelle forskelle til fordel for udviklingen af det nye sovjetiske menneske på samme måde, som man i det franske kolonirige før 1940 drømte om udbredelsen af den franske civilisation til alle værdige undersåtter. Men vejen til denne paradisiske tilstand var original. De revolutionæres hensigt var først at samle republikkerne i en føderation, som efterhånden skulle rumme alle verdens socialistiske lande; siden, da det blev klart at omvendelsen lod vente på sig, at samle dem til én stat. Men det nye var, at denne samling skulle ske ved hjælp af nationale eliter fra de enkelte republikker. Derfor gik den sovjetiske nationalitetspolitik, som den blev grundlagt af Lenin og fortsat under Stalin, Khrusjtjov og Bresjnev med enkelte tilbagefald ud på at støtte den nationale egenart i de forskellige republikker. Det gjorde de med en sådan konsekvens, at de ligefrem skabte nye nationale kulturer med skriftsprog og egen litteratur, hvor de ikke eksisterede i forvejen, først og fremmest i Centralasien og i Hviderusland. Russisk skulle være føderationens fælles sprog og alfabeterne skulle være kyrilliske, ikke latinske eller arabiske. Men national forskellighed var parolen, og den havde i 1970erne haft en sådan succes, at Carrère d'Encausse forudså, at den officielt støttede nationalisme måtte føre til opløsning af unionen, fordi de nationale eliter før eller senere med nødvendighed måtte støde sammen med deres russiske konkurrenter. Et synspunkt hun unægtelig fik ret i.

Som det sovjetiske imperium nu er gået under, gik det habsburgske under i 1918, ikke pga. økonomisk uformåenhed, men pga. et militært nederlag i en krig, som regeringen selv havde fremprovokeret for at undgå de nødvendige nationale kompromisser. Det var denne udvikling Karl Renner havde håbet at undgå. Med sit program havde han – lidt naivt – håbet at kunne forvandle økonomisk begrundede

modsætninger til juridisk kulturelle diskussioner blandt dannede borgerlige, således at tyskheden kunne bevare sin indflydelse i Sydøsteuropa blot uden den undertrykkelse, den byggede på under habsburgerne. Derfor var det helt konsekvent, at højresocialdemokraten Renner under første verdenskrig tilsluttede sig den liberale tyske politiker Friedrich Naumanns (1860-1919) planer for oprettelse af en føderation i Centraleuropa og bekæmpede venstrefløjen under Otto Bauer, der gik ind for et nationalt frigørelsesprogram.

Otto Bauer (1881-1938), der hele sit liv tilhørte den ikke-kommunistiske venstrefløj af SPÖ og er en af de mest originale marxistiske teoretikere nogensinde, forfattede det andet banebrydende værk om nationalitetsspørgsmålet, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, Marx-Studien* II, Wien 1907. Hans hensigt var ikke så meget at fremsætte praktiske forslag til reform af Østrig-Ungarn som at skabe et teoretisk fundament for det østrigske socialdemokratis nationalitets-politik. I modsætning til Karl Kautsky (1854-1938), der gik ind for de nationalstatslige principper, bekendte Bauer, at han "indrømmede det nationale fællesskabs realiteter" netop for "at kunne aflede nødvendigheden af vores internationale politik." Bauer opfattede det multinationale Østrig-Ungarn som en undtagelse i nationalstaternes tidsalder, men en undtagelse der var livskraftig, fordi de enkelte folkeslags interesse i det fælles marked overskyggede deres nationale selvstændighedstrang. Af samme grund tilsluttede han sig Rosa Luxemburgs (1870-1919) synspunkt – fremført mod højresocialisten, den senere polske præsident, statsminister og diktator Józef Pilsudski (1867-1935) – at Polen skulle forblive i unionen med Rusland. Men i modsætning til Luxemburg gik han ind for princippet om kulturel autonomi også under socialismen – mens hun ville afskaffe alt, hvad der gjorde forskel på mennesker, også deres nationalitet. I modsætning til Lenin, der kun gik ind for national frigørelse af taktiske grunde for at fremme revolutionen, og derfor hurtigt opgav kravet, da bolchevikkerne selv var kommet til magten, troede Bauer virkelig på, hvad han sagde om kulturel autonomi også efter opløsningen af kapitalismen. Han argumenterede for ønskeligheden af en overstatslig (socialistisk) union oven over de nationale stater, et råd der med tiden kunne blive til Europas Forenede Stater. Den teoretiske begrundelse for alle disse gode tanker fandt Bauer i den tyske sociolog Ferdinand Tönnies' (1855-1936) modstilling af *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* til erstatning af den vesteuropæiske identificering af stat og nation.

Man kan anklage såvel Bauer som Renner for manglende realitets-sans, og det er ofte blevet gjort bl.a. af de "superrealistiske" kommuni-ster, som de var uenige med og af senere "realistiske", ikke- socialistiske historikere og sociologer. Men deres arbejder repræsenterer faktisk et af de eneste forsøg på alvorligt at sammentænke den subjektive og den objektive nationsbestemmelse, og det endda gjort af folk med en vis politisk magt og deraf følgende risiko for, at de ville blive nødt til selv at leve med resultaterne af deres tanker. Første verdenskrigs ragnarok knuste nemlig den

statsdannelse de prøvede at reformere ved at skabe betingelser for et civiliseret samliv mellem forskellige nationale og etniske grupper. Østrig-Ungarn blev til "Die Welt von gestern" (titlen på Stefan Zweigs berømte erindringer fra Budapest, Wien og Berlin før og efter 1. verdenskrig, Zweig 1942). Det multinationale habsburgske rige blev erstattet af et antal nationale flertalsstater med mere eller mindre vellykkede garantier for de nationale mindretal. Det afskaffede imidlertid ikke nationalismen. Tværtimod fik den radikale nationalisme nu endnu mere frit løb end før krigen, indenfor staterne såvel som i forholdet mellem sejrende og besejrede nationaliteter og deres stater. Ideologisk set træffes det kulturelle nationsbegreb i rendyrket form i henholdsvis det fascistiske Italien og det nazistiske Tyskland.

Den tyske racetankegangs objektive bestemmelse af nationalitet og "race" i *Mein Kampf* og konsekvenserne i Nürnberg lovene er pinligt velkendte. Den biologiske racisme repræsenterede ganske vist en naturvidenskabeligt perverteret udgave af den objektive nationsforståelse, som ikke er typisk for de radikale nationalistiske bevægelser i mellemkrigstiden. Reelt var den italienske fascisme med sin dyrkelse af den totale statsmagt og beundring for fortidens romerske civilisation langt mere repræsentativ for de nationalistiske bevægelser. Den fik derfor også i første omgang langt flere tilhængere i andre lande end den særtyske dyrkelse af arisk mystik og hedenske symboler. Antisemitismen havde nazismen til gengæld fælles med højreradikale bevægelser i mange andre lande (Nolte 1963 og 1966). Antisemitismen var til gengæld ikke særligt udbredt i den italienske fascisme, hverken i bevægelsen eller regimet. Mussolinis styre og den fascistiske doktrin byggede, i hvert fald til overtagelsen af en nazistisk inspireret racelovgivning i 1938, på det modsatte nationalitetsprincip af nazismens, den politisk subjektive opfattelse af nationen (Tingsten 1936).

Ifølge den italienske fascistiske ideologi kunne kroater, slovener, tyskere, jøder ja endda arabere og etiopiere assimileres af den italienske kultur i Mussolinis nye imperium, som det i sin tid havde været tilfældet i det romerske imperium. Politisk-moralsk tilslutning baseret på fælles historisk identitet, ikke "blodets renhed" var det fascistiske kriterium på nationalt tilhør. Dette stod – i hvert fald i teorien – i den krassest mulige modsætning til de raceprincipper, som Hitlers stat efter 1933 byggede på. Der blev da også ført en heftig propagandakrig mellem de to regimer til 1936, fra italiensk side gennem foreningen *Società per l'universalità di Roma,* grundlagt i sommeren 1933. Gennem denne forening søgte italienerne at udbrede deres kultur til ikke-italienere især i middelhavsverdenen. Denne bestræbelse stod i modsætningsforhold til racistiske tendenser inden for det fascistiske parti og tabte på langt sigt til dem, dog især fordi Mussolini fik brug for støtten fra den ideologiske fælle nord for Alperne for at klare den embargo, der fulgte efter invasionen i Etiopien i 1935. Indtil 1938, hvor antisemitiske (og anti-hamitiske) racelove blev indført i Italien, og staten således skiftede fra en politisk-historisk til en kulturelt

biologisk nationsbestemmelse, latterliggjorde Mussolini de nazistiske raceteorier med udsagn om, at efter dem måtte laplænderne (samerne) vel være de højeststående af alle racer efter som de levede længst mod nord (Robertson 1978). Og noget dummere og mere urimeligt udsagn kunne middelhavsboen Mussolini ikke forestille sig.

De nazistiske og fascistiske versioner af den radikale nationalisme blev diskrediterede med Tysklands nederlag i 2. verdenskrig. Det betød ikke, at nationalismen forsvandt, men den blev – i hvert fald for en tid – styret ind i tilsyneladende mere velregulerede rammer i en international retsorden, der byggede på princippet om suveræne nationale stater i spil med hinanden. Lidt selvmodsigende kaldtes princippet "folkenes selvbestemmelsesret" fra fredsslutningerne efter 1. verdenskrig 1919-20.

Folkenes selvbestemmelsesret og nationale minoriteter

1. Verdenskrig blev i den umiddelbare eftertid forklaret som et resultat af overdreven nationalisme eller chauvinisme blandt de brede masser i de europæiske stater. Hvad enten det nu er rigtigt eller ej – der eksisterer en omfattende forskningsdiskussion om årsagerne til krigen, hvor stort set alle tænkelige forklaringer har været ventileret på et eller andet tidspunkt – står det fast, at denne første industrialiserede massekrig bragte flertallet af de europæiske nationer på omgangshøjde i national udvikling. Flertallet af de krigsførende stater indrømmede deres egne befolkninger stemmeret som modydelse for de ofre, de var blevet pålagt under krigen, mens "folkenes selvbestemmelse" blev fastlagt som gældende internationalt princip ved fredsslutningerne i Versailles i 1919-20. Det indebar, at hvert enkelt menneske retligt set skulle tilhøre én og kun én nation, og at der skulle være overensstemmelse mellem det nationale og det statslige tilhørsforhold. Som Elie Kedourie har påvist i sit klassiske værk om nationalismen er denne politik fra det internationale samfunds side ikke ganske logisk og til tider temmelig farlig (hvilket blev demonstreret til fulde med anerkendelsen af Bosnien i foråret 1992).

"Stater som opstår ved selvbestemmelsesprincippet er lige så fulde af anomalier og blandede områder som de sammensatte imperier, de erstattede ... Grænser er etableret med magt og opretholdt gennem konstant og demonstrativt beredskab til væbnet forsvar. Det er absurd at tro, at sprogforskere og folkloresamlere kan gøre statsmænds og soldaters arbejde." (Kedourie 1960).

Princippet om folkenes selvbestemmelse førte trods al uklarhed til opløsning af to af de store imperier, det osmanniske og det habsburgske, mens det russiske overlevede og genetablerede sig under ny titel i begyndelsen af 1920'rne for først at opløses i 1991. Til gengæld øgede Frankrig og Storbritannien deres koloniriger betragteligt

med byttet fra taberne Tyskland og det osmanniske imperium. Folkeretsligt blev princippet om national selvbestemmelse kodificeret ved oprettelsen af Folkenes Forbund i 1919. Trods titlen var der tale om en sammenslutning af stater, som gjorde krav på at være nationer, som det fremgår af den engelske og den franske betegnelse *League of Nations* og *Société des Nations*. Dette internationale system anerkendte otte stormagter, selv om de aldrig var medlemmer på samme tid. Den mest markante udenforstående stat var paradoksalt nok USA, fra hvis præsident Woodrow Wilson initiativet var udgået. USA var avanceret til ubestridt stormagt via sin udslaggivende deltagelse i krigen og sin industrielle produktion, der oversteg alle andre landes. Sovjetunionen trådte ind i 1934, efter at Tyskland og Japan havde forladt Folkeforbundet. I 1935 trådte Italien ud i protest mod de sanktioner, som Forbundet pålagde det efter overfaldet på Abessinien. Derudover var der 54 medlemmer af yderst forskellig størrelse og indflydelse.

2. Verdenskrig, der var en fortsættelse af den første – en trediveårskrig afbrudt af en lang våbenhvile, er perioden blevet kaldt (Poulsen 1982, 9) – ordnede forholdene mellem de sejrende stater på et mere pragmatisk grundlag. Krigen førte ikke direkte til oprettelse af mange nye stater, men indirekte svækkede den kolonimagterne i en sådan grad, at efterfølgeren til Folkenes Forbund, De forenede Nationer efter 1960 talmæssigt har været helt domineret af ikke-europæiske stater fra den såkaldte Tredje Verden. Logisk burde denne organisation af formelt set uafhængige stater have heddet De forenede Stater, men dette navn var allerede brugt, så man fortsatte den upræcise navneskik med betegnelsen FN (United Nations, UN eller Organisation des Nations Unies, ONU). Indtil 1989 var der tale om en bipolær to-magts situation, hvor USA og USSR var omgivet af hver sin gruppe af mindre og større satellitter med Kina lurende i skyggen. Uden for disse to lejre fandtes et hav af mere eller mindre neutrale stater til tider organiseret i selvstændige alliancefrie sammenslutninger. Det totale antal anerkendte medlemsstater voksede fra 50 i april 1945 til 122 i 1966, 159 i 1991 og er nu godt på vej mod de 200.

Nationale minoriteter er et direkte resultat af nationalstaterne og nationalismen. Med fredsslutningerne efter 1. verdenskrig og oprettelsen af de mange nye "nationale stater – der i realiteten højst var flertalsstater – blev mindretal anerkendte i det internationale politiske system. Nationale mindretal er enten mikronationer, som den baskiske, catalanske eller korsikanske, der kræver selvstyre med henvisning til deres eget sprog og selvstændige kulturelle og politiske traditioner (Knudsen 1991). Eller også henviser mindretallene til en selvstændig stat, der blot har dele af "sin" befolkning boende uden for statens grænser. Sådanne mindretal er de store ungarske og i hvert fald tidligere de mange tyske mindretal i Øst- og Centraleuropa. Det danske mindretal i Slesvig tilhørte længe denne kategori, og har oven i købet i en periode efter 1945 været irredentistisk, dvs. krævet tilslutning til "moderlandet". Betegnelsen irredentistisk kommer af "Italia irredenta", dvs. det ikke "befriede"

Italien omfattende Sydtyrol (Adige), Ticino i Schweiz, Korsika, Nice, Malta, Trieste og større eller mindre dele af Dalmatien, hvis italiensktalende befolkninger – eller i hvert fald deres ledere – ville "hjem til riget". Etniske mindretal derimod kræver ikke ændring af den statslige/nationale tilknytning, men kulturel autonomi. Efter 1945 må det tyske mindretal i Danmark regnes til denne sidste kategori og vel også det danske mindretal i Slesvig i praksis, selv om dette sidste ikke principielt har opgivet retten til en ny folkeafstemning. Mellem verdenskrigene opfattede det danske mindretal sig ligeledes som etnisk mindretal, der bestræbte sig på at opbygge og sikre rammerne for et dansk kulturelt liv (Fink 1955, 9).

Multinationale imperier, som var reglen før de moderne nationalstater opstod omkring år 1800, var ligeglade med, om deres indbyggere tilhørte mange forskellige kulturer og talte forskellige sprog, blot de var loyale over for herskeren og betalte deres skat. Denne gamle feudalt bestemte opfattelse, at bøndernes og andre lavere klassers nationale tilværelse principielt ikke kom statsmagten ved, kan illustreres med praksis i den danske helstat til de nationalliberales magtovertagelse i 1848. Rester af den samme førnationale holdning prægede den preussiske administration i Hertugdømmerne mellem 1864 og 1879 under overpræsident Carl von Scheel-Plessen. Som den danske Sønderjyllandshistoriker Gottlieb Japsen har fremhævet, var han tilfreds med en politik, der tilstræbte at gøre de danske, sønderjysk talende bønder til loyale borgere, som accepterede at leve under preussiske love og kunne tysk nok til at klare sig i det praktiske liv, men ellers levede deres vante liv. Derfor frarådede han indførelsen af obligatorisk tysk-undervisning. Bismarck derimod havde ikke noget mod at opgive denne for ham at se gammeldags indstilling. For ham var danskerne ligesom polakkerne et fremmedelement i den nye tyske stat, som det gjaldt at bekæmpe med en energisk germaniseringspolitik. Ifølge Japsen var det denne germaniseringspolitik, der gjorde de dansktalende bønder til et aktivt og bevidst irredentistisk mindretal (Japsen 1983, 11-12).

Det moderne paradoks er, at den nationale, demokratiske stat forudsætter, at alle borgerne er af samme nationalitet. "Rigtige" nationale stater har derfor enten benægtet minoriteternes eksistens eller forsøgt at afskaffe dem ved mere eller mindre voldelige midler (Macartney 1934). Det førte igen til opkomsten af en international, folkeretsligt funderet lovgivning om sådanne mindretals rettigheder først og fremmest i kølvandet på fredsslutningerne efter 1. verdenskrig. Tankerne blev formuleret i de neutrale stater Schweiz, Nederlandene, Danmark, Norge og Sverige og førte i 1915 til oprettelsen af "Centralorganisationen for varig fred" med sæde i Haag. Programmet for denne idealistiske forening indledtes med følgende to punkter: 1. Annektering eller afståelse af landområder må ikke finde sted i strid med befolkningens interesser og ønsker; indbyggernes samtykke skal om muligt indhentes ved en folkeafstemning eller på anden måde. 2. Staterne garanterer inden for hver sit område de forskellige nationaliteter lighed med hensyn til borgerlige

rettigheder, religionsfrihed og fri brug af eget sprog. (citeret efter Becker-Christensen 1992, 117)

Dette program og de efterfølgende forslag, der bl.a. udarbejdedes af den norske historiker og politiker Halvdan Koht (1873-1965) var langt forud for nationalstaternes fantasi og blev kun tøvende og inkonsekvent indfriet ved fredsslutningerne i Versailles. Sejrherren Frankrig kunne ikke drømme om at underkaste sig selv international kontrol i Alsace-Lorraine eller andre steder, og principperne om grænsedragning efter afstemning fandt derfor først og fremmest anvendelse ved fastlæggelsen af de nye grænser for det tabende Tyskland. Den anden side af denne hårde behandling var, at det efter 1919 blev muligt for Tyskland at hjælpe de tyske mindretal i Sudeterlandet, Polen, De baltiske Stater og på Balkan (Fink 1955, 10). Men der var tale om bilaterale pagter eller forfatningsmæssige garantier, ikke et alment anerkendt princip. Uenighed mellem de allierede bevirkede, at et amerikansk forslag om at indsætte en bestemmelse om mindretalsbeskyttelse i Folkeforbundets pagt måtte opgives (Becker-Christensen 1992, 119). Det var kun de nye stater i Øst- og Centraleuropa, der blev tvunget til at underskrive sådanne traktater, bestemmelser som flertallene derfor logisk nok bekæmpede som udtryk for en mindreværdig status (Macartney 1934).

Den nationalstatslige logik blev ført til sin yderste konsekvens ved fredsslutningen mellem Grækenland og den nye tyrkiske nationalstat under Mustafa Kemal Atatürk i Lausanne 24/7 1923. Sammenbruddet for den osmanniske stat i 1. verdenskrig førte til en separat tyrkisk nationalisme med krav om egen stat for de tyrkisktalende i imperiet, først og fremmest i Anatolien. Grækenland gjorde imidlertid krav på det vestlige Lilleasien og invaderede Anatolien for at erobre området, men blev slået ved Sakarya-floden vest for Ankara i efteråret 1921. Den græske hær brød sammen og flygtede via Smyrna (Izmir) i vildt kaos. Den efterfølgende fredsslutning i Lausanne indebar en tvangsmæssig udveksling af befolkninger mellem de to nye nationalstater. 1.3 millioner såkaldte "grækere" (dvs. ortodokse kristne) fra Anatolien og det østlige Thrakien blev udvist til Grækenland, så den græske befolkning i Tyrkiet kun udgjorde 400.000 mod 2,4 mill. i 1910, mens en halv million såkaldte "tyrkere" (dvs. muslimer) især fra Thessaloniki og græsk Makedonien flyttede den anden vej (Shaw and Shaw 1977, 368 og Pentzopoulos 1962). I den anden ende af samme nationalistiske spektrum finder vi det kommunistiske Bulgarien, som fra 1985 søgte at fjerne et etnisk mindretal. Ikke ved at udrydde det, men ved at tvinge de 700.000 tyrkere i landet til at skifte navne. Størstedelen af dette mindretal havde Bulgarien indtil da rubriceret som sigøjnere. 300.000 flygtede men er nu vendt tilbage, efter at der er indført visse mindretalsgarantier i forfatningen. Det seneste og mest uhyggelige skud på det etniske nationalitetsprincips træ er serbernes bestræbelser på ved "etnisk renselse" at overtage så meget som muligt af Bosnien.

Et nationalistisk statsideal strider mod etno-national mangfoldighed. Denne ideologisk baserede forestilling er ofte blevet understøttet af, at minoriteterne har været betragtet som en sikkerhedsrisiko. Selv i det fredelige Skandinavien har sådanne argumenter været ført frem i diskussionen mellem Finland og Norge om samernes tilhørsforhold (Eriksen og Einar Niemi 1981). Nationalismen kræver loyalitet over for nationale fællesinteresser, og kulturel assimilering har været set som garant for loyaliteten. Ud fra samme logik tager minoriteternes selvforsvar ofte karakter af modnationalisme, idet de vender det dominerende flertals opfattelse på hovedet og kræver "mikronational renhed" i deres område inden for den større statsdannelse. Et godt eksempel på det er baskerne i provinserne Euskadi og Navarra. Her er den baskiske position kun at anerkende baskisk som officielt sprog inden for provinsens grænser. Det går i sin tur ud over de indvandrede andalusiske arbejdere i mineindustrien, som har det svært nok med det castiliansk-spanske fællessprog, men står måbende over for det utilgængelige baskiske.

I slutningen af 1960erne og 1970erne blussede interessen for alle mulige mindretal op i Vesteuropa. Som før nævnt kan vi i dag se, at interessen reelt skyldtes succesen for de nationale velfærdsstater, der ydede deres bedste i denne periode i ly af de stabile magtforhold under den kolde krig. Hvor paradoksalt det end lyder, er det udtryk for et nationalt overskud, at områder som Baskerlandet (Euskadi), Provence, Wales, Bretagne, Korsika, Skotland og Québec i dag kæmper for deres kulturelle og økonomiske selvstændighed, som irerne, tjekkerne, sydslaverne og mange andre gjorde det i 1800-tallet og amerikanerne i 1700-tallet. Forskellen er blot, at hvor det i 1800-tallet drejede sig om en nøgen eksistenskamp, drejer det sig i dag om retten til kulturel identitet. Den er også vigtig, men giver alligevel kampen andre prioriteringer. Kun ganske få mindretal i Vesteuropa har et alvorligt ment ønske om at bryde helt med de større fællesskaber, de er del af. Tværtimod er kulturelle mindretal nærmest blevet mode ligesom i USA. At det forholder sig sådan, fremgår af det faktum, at European Science Foundation i 1984 kunne enes om at udnævne studiet af mindretal til deres første, store, fælles, humanistiske forskningsprojekt (Thompson 1992).

Om dette positive syn på mindretal vil ændre sig under indtryk af opbruddene i Sovjetunionen og især Jugoslavien er det for tidligt at udtale sig om. At situationen for mindretallene i Vesteuropa er blevet afdramatiseret, fremgik af folkeafstemningerne i Skotland og Wales i 1979, hvor befolkningens overvejende flertal afviste uafhængighed, og af udviklingen i Frankrig siden loven om regioner i marts 1982 under den socialistiske regering. Selv om selvstændighedsbevægelserne nu tilsyneladende er mindre revolutionære er de ikke blevet tandløse. Tværtimod forekommer de regionalistiske perspektiver i Vesteuropa mere lovende end længe med det nye politiske klima i Italien og sejren i Storbritannien for et Labour under

Tony Blair, der har stillet forslag om selvstændige parlamenter i Scotland, Wales og Nordirland. Hvad det i sidste ende vil ende med, er for tidligt at sige endnu. Men man kan langt fra regne kravene om regionalisering og føderalisering af i hvert fald de store nationalstater som overståede politiske krav, selv om mange af de tidligere tilhængere blandt de intellektuelle er blevet mindre uforbeholdne i deres ønsker om regionalt selvstyre.

I 1960erne og 70erne var forventningerne til de regionale oprørsbevægelser imidlertid store blandt kritiske intellektuelle. Den skotske New-Left teoretiker Tom Nairn skrev i midten af 1970erne en serie artikler i *New Left Review,* der er typiske for denne holdning i deres begejstring for de nationale selvstændighedsbevægelser i Storbritanniens periferier (Nairn 1977). Han så i de regionale oprørsbevægelser den eneste mulighed for at svække de centrale statsmagter og dermed åbne vejen for revolutionen, blot med et nyt revolutionært subjekt. Samtidig gjorde han et behjertet forsøg på at genoplive marxismens interesse for nationalismen som fænomen, en interesse der var forsvundet med austromarxisternes nederlag i 1. verdenskrig og sejren for Lenins og Stalins nationalitetsopfattelse. Som den mere traditionelle marxist historikeren E. J. Hobsbawm bemærkede i sit kritiske svar, mindede dette program slående om Herbert Marcuses udskiftning af arbejderklassen med de marginaliserede grupper som revolutionens subjekt i midten af 1960erne (Hobsbawm 1977, 55).

De nye mindretalsforskere prægede nye begreber for grupper, som følte sig undertrykte eller forfordelte i de vestlige nationalstater. På fransk talte man om "les ethnies sans état", folk uden stat (Héraud 1963) og "colonies internes", indre kolonier (Lafont 1974), på italiensk om "le nazioni proibite", forbudte nationer (Salvi 1973 og 1978), på engelsk om "internal colonies", indre kolonier (Hechter 1975 og Nairn 1977). Denne radikale forskning tog udgangspunkt i de antikoloniale bevægelser, den sorte bevægelse i USA og studenteroprøret i 1968 og blandede ubekymret Frantz Fanon, Lenin, Black Power og Herbert Marcuses dommedagserklæringer over det vestlige "repressivt tolerante" forbrugersamfund sammen (Hechter 1975, xiii-xviii). En samlet fremstilling af den radikale udforskning af minoriteterne findes i waliseren Meic Stephens' bog om de sproglige mindretal i Vesteuropa fra 1976. Han skelner mellem to typer sproglige minoriteter. For det første undertrykte sproggrupper, som ikke anerkendes af den nationale stat. Eksempler er bretonerne i Frankrig, friserne i Holland, baskerne i Spanien og waliserne i Storbritannien. Den anden type minoriteter er personer, der taler et sprog, som er officielt statssprog i et andet land. Eksempler er de fransktalende i Val d'Aosta i det nordvestlige Italien og de dansktalende i Slesvig-Holsten. Ifølge Stephens' undersøgelser er de eneste stater i Vesteuropa, der ikke har minoriteter, Portugal og Island – bortset fra diminutive stater som San Marino, Liechtenstein, Monaco og Vatikanet.

En af de tidlige fortalere for den stærkt politiserede etniske minoritetsforskning, amerikaneren Michael Hechter, formulerede i indledningen til sin bog om den såkaldte "keltiske periferi" i Storbritannien baggrunden således: "De etniske minoriteter i USA har i stigende grad formuleret deres situation som en "intern koloni". Den interne koloni fastholdes ved hjælp af hvid racisme" (Hechter 1975, xvi-xvii). Trods alle forskelle mellem sorte i USA og de keltisktalende mindretal i Storbritannien, mente Hechter, at man godt kan tale om en engelsk racisme over for disse mindretal i stil med det amerikanske samfunds behandling af de sorte, selv om der i Storbritannien er tale om mindretal med samme hudfarve som flertallet. De har de samme begrænsede muligheder for assimilering og national udfoldelse, samme fattigdom, arbejdsløshed og magtesløshed over for den centrale regering som de sorte i USA og de undertrykte i den 3. verden, de grupper som den fransk-vestindiske læge og forfatter Frantz Fanon så slagkraftigt havde givet mæle i bogen *Fordømte her på jorden* fra 1961.

I 1990erne synes interessen for regionalistiske bevægelser at være flyttet fra venstre til højre fløj af det politiske spektrum. Nu er det i hvert fald økonomisk succesrige regioner som Norditalien, Catalonien (og Slovenien), der ønsker at lægge distance til de centrale hovedstæder med det eksplicitte formål at beholde frugterne af deres arbejde og eksport for sig selv. Vi vil i afslutningen vende tilbage til denne moderne form for "velstandsnationalisme", der har mindelser om den afvisning af det europæiske samarbejde i de nordiske lande, som man kunne kalde for "velfærdsnationalisme". Den radikale etniske minoritetsforskning afspejlede et yderpunkt i en generel ændring i samfundsvidenskaberne fra undersøgelse af det fælles og sammenbindende til undersøgelse af forskelle og uligheder. Den amerikanske sociolog David Riesman, kendt for klassikeren "Det ensomme massemenneske" om de vigtigste socialiseringstyper i den amerikanske fælleskultur, indvarslede allerede dette paradigmeskift i 1958. Han var blevet valgt som professor i sociologi ved Harvard University pga. sin analyse af den amerikanske socialkarakter fra 1950, men annoncerede til almindelig overraskelse et brud med sin egen forskning i tiltrædelsesforelæsningen. I stedet støttede han helhjertet en tendens blandt yngre samfundsforskere til at opgive de store spørgsmål om klasser og nationalkarakter, der havde optaget toneangivende forskere under og efter 2. verdenskrig.

Inspireret af USAs multietniske samfund og Vesteuropas multinationale stater er interessen for nationale minoriteter i de senere år også nået til Norden, og det i en sådan grad, at de var et af to hovedemner på den 20. nordiske historikerkongres i Reykjavik i 1987 (Karlsson 1987 og Tägil 1995). Initiativet til denne beskæftigelse blev taget af repræsentanter for de yngre og mere aggressive nationer i Norden, Island, Færøerne og Grønland, men har nu også fået inddraget en analyse af de

eneste to "rigtige" minoriteter i Norden, samerne og kvenerne. De er blevet hårdest behandlet af den unge nationalstat Norge, mens Sverige har haft råd til en mere velvillig og paternalistisk holdning til disse "afvigere" fra den nationale normalitet.

Minoriteter og minoritetsforskning i Norden

Minoritetsproblematikken føles logisk nok mest brændende i mellemgenerationen af nordiske nationalstater, Finland og Norge. Deres politiske kulturer er blevet selvstændige så sent, at de stadig føler behov for at hævde sig. Men samtidig har staterne eksisteret så længe på egen hånd, at de ikke kan skyde ansvaret for alle dårligdomme over på de tidligere "koloniherrer". De helt unge nationalstater, Island, Færøerne og Grønland kan stadig slippe af sted med at opfatte sig som minoriteter i forhold til den tidligere – danske – kolonimagt og drømmer ikke om, at der kan være minoriteter i deres lande (hvad der næppe heller er grund til at gøre, det beskedne befolkningstal taget i betragtning). Men Finland og Norge har stadig nationalstatsdannelsesprocessen (en uskøn oversættelse af det mere mundrette nation building) så tæt inde på livet, at ensretningen af samerne i nord og for Finlands vedkommende forholdet mellem det finsktalende flertal og det svensktalende mindretal stadig er relativt åbne sår.

Norges forhold til samerne er et vel undersøgt og stadigt ømtåleligt problem, som det fremgår af Einar Niemi og Helge Salvesens forbilledlige problemkatalog og forskningsoversigt til den nordiske historikerkongres (Karlsson 1987, 59-93). De konkluderer på forholdet mellem minoritetsforskning og minoritetspolitik, at de ideologiske modsætninger i politikken i høj grad har præget forskningen (s.85-86). I lighed med de fleste andre minoritets- og lavstatusgrupper, var samernes kultur fattig på skriftlige vidnesbyrd. Derfor hentes kildematerialet for en stor del uden for kulturen selv. Samtidig er det karakteristisk, at forskningen i høj grad er blevet drevet af ikke-samer for ikke-samer. Under nationalstaternes konsoliderings- og indre assimilationsperiode i sidste århundrede var den officielle begrundelse for at studere samisk sprog og kultur at varetage statsmagtens interesser, typisk i forbindelse med fastlæggelse af grænserne mellem Norge, Sverige og Finland. Samerne var interessante, fordi det var et argument i striden om de nordligste områders tilhørsforhold, til hvilket land minoriteterne betalte skat. Ved siden af denne statsinteresse var der også en national interesse fra de norske, svenske og finske majoritetsbefolkningers side. Deres interesser resulterede i praksis i undersøgelser, som afslørede en modsætning mellem flertallets behov for udnyttelse af jorden og vandet og samernes krav om rettigheder til fiskeri og græsning.

Især i det nationale gennembruds periode i sidste halvdel af det 19. århundrede argumenteredes i vulgære socialdarwinistiske termer for, at den svagere kultur måtte gå under i sammenstødet med den stærkere. Denne analyse kunne føre til forskellige

konklusioner, som i den norsk-svenske konflikt omkring århundredskiftet om rensdyrgræsningen. Her tenderede de svenske statslige myndigheder til det standpunkt, at samerne var de svage og derfor måtte beskyttes af en patriarkalsk statslig politik, mens den norske stat, der stod på de norske bønders side, argumenterede for det "folkelige" standpunkt, at den samiske kultur var dømt til at gå under i sammenstødet med den teknisk overlegne norske agerbrugskultur. Fælles for hele forskningen er, at ingen forsøgte at se sagen fra samisk synsvinkel. Deres synspunkt kom først ind i forskningen i takt med gennemslaget for FN's menneskerettighedserklæring og de første samers langsomme opstigning gennem uddannelsessystemet. Videnskabsteoretisk har mange af de forskere som søgte at se sagen fra samisk side, været inspireret af en ideologikritisk såkaldt "forstående" (hermeneutisk) position i modsætning til flertalsrepræsentanternes overvejende materialistiske synspunkter (Niemi og Salvesen 1987, 85-86). Karelerne mellem Rusland og finnerne har været studeret sociologisk som mindretal i den finske stat efter 2. verdenskrig. Men pga. de storpolitiske implikationer er det beskedent med studier af Karelen som selvstændig region mellem de to stater og forholdet mellem ortodokse og lutheranske finner i dette område og i selve Finland.

Det eneste systematiske forsøg i Norden på at komme ud over dilemmaet mellem statshistorie og minoritetsforskning har været et historisk forskningsprojekt i Lund under ledelse af Sven Tägil. I et langvarigt og stædigt arbejde har projektets medarbejdere søgt at klarlægge naturen af og årsagerne til grænsekonflikter i Europa, såvel konflikter mellem stater som mellem etniske grupper inden for de nationale flertalsstater, der blev resultatet af det nationale statsprogram (Tägil 1977, 1984 og 1992). Den første af disse antologier udstak rammerne for undersøgelserne og formulerede hypoteser på et højt abstraktionsniveau mens den sidste afprøvede teorierne i praksis. I forlængelse af de generelle præsentationer er der udkommet en hel serie monografier, der undersøger forskellige regioner i Europa.

Dog mangler systematisk udforskning af Skåne fra et regionalt perspektiv stadig, selv om landsdelen er det tydeligste nordiske eksempel på en region, hvis identitet er forskellig fra begge de omgivende nationalstater, Danmark såvel som Sverige, omend svenske træk efter godt tre hundrede år naturligvis er ganske iøjnefaldende. Ganske vist er repræsentanter for Skåne medlem af Unrepresented People's and Nation's Organization, UNPO, mens "Stiftelsen Skånsk Framtid i 1993 blev optaget som associeret medlem af Föderalistische Union Europïscher Volksgruppen, FUEV (engelsk Federal Union of European Nationalities, FUEN, med hovedsæde i Flensburg, ca. 100 medlemmer). Men ellers må man sige, at tanken om skåningene som et nationalt mindretal ligger det store flertal af svenske (og danske) uendeligt fjernt. Som led i decentraliseringen af Sverige er dog i 1997 på forsøgsbasis oprettet en skånsk region omfattende Kristianstads og Malmöhus len plus byen Malmö. Derimod har den regionalistiske bevægelse ikke fået opfyldt sit ønske om en fælles

repræsentation for de tre gamle danske provinser Skåne, Halland og Blekinge, det såkaldte "Skåneland" (for slet ikke at tale om sammenlægning med det danske Bornholm).

Denne manglende forståelse afspejler det forhold, at danskere såvel som det alt overvejende flertal af svenskere opfatter Sverige som en homogen nationalstat, selv om der på det seneste er blevet sat spørgsmålstegne ved homogeniteten af etnologer i Lund (f. eks, Löfgren 1989 og Linde-Laursen 1995). Ganske vist har Sverige i de senere år principielt erklæret sig som officielt multireligiøst (og dermed reelt multikulturelt), men for udenforstående er det stadig svært at tro på, at det virkelig kan være alvorligt ment. Og erklæringen ændrer ikke ved indtrykket af Sverige som en af Europas bedst integrerede nationalstater, hvor alt og alle ligner hinanden. Og sådan har det været så længe, at Sverige sammen med Danmark indtager en plads ved siden af Frankrig og England som Europas klassiske nation-stater. Oprindeligt var landet dog det modsatte af nationalt i sin "storhedstid" i 1600-tallet, den periode der i takt med vanskelighederne for den socialdemokratiske velfærdsstat i 1990erne igen er blevet halet op af mølposen og hyldet i udstillinger og populærhistoriske bøger.

Eksemplet Skåne

Det var som fremgangsrigt militært imperium, at den unge nationalstat Sverige gjorde sin entré på den europæiske scene i 1600-tallet. Den militære fremgang skyldtes paradoksalt nok landets sociale og organisatoriske tilbagestående. Svenske og finske jordløse bondesønner kæmpede tappert for en meget lavere løn end de andre staters professionelle lejesoldater. Fanatisk lutheranisme indoktrineret af en loyal præstestand var en anden årsag, der fik dem til at lade sig slå ihjel på fjerne slagmarker mod katolske og ortodokse kættere – fremragende skildret i den suggestive åbningsbeskrivelse i Peter Englunds minutiøse rekonstruktion af det afgørende slag ved Poltava i 1709 i det nuværende Ukraine (Englund 1988). Men religiøs fundamentalisme er ikke tilstrækkeligt som forklaring. Den danske konges undersåtter var lige så fanatiske lutheranere, men Christian IV's hære led ynkeligt nederlag, hvor de svenske sejrede. At det mindre folkerige Sverige efter 1523 overhalede og besejrede det langt rigere og mere folkerige Danmark, skyldes primært, at dette sidste var mere "udviklet", dvs. mere aristokratisk feudalt. Og det blev en stor hæmsko i den tidligt moderne epoke, hvor staters overlevelse begyndte at afhænge af graden af centralisering. Den store polsk-litauiske adelsstat (*Rzeczpospolita* jvfr. Davies 1984, 296) mellem Østersøen og Sortehavet blev ligefrem opløst og delt mellem naboerne i den ekspansionsproces, som de svenske konger havde indledt.

Men det var lige ved at gå det multinationale danske imperium ligeså galt. I 1658-59 havde Karl X Gustaf reelt samlet Norden under sin egen overhøjhed. Kun de europæiske stormagters modvilje mod en for stor magtkoncentration i Nordeuropa fik først Nederlandene, siden andre til at støtte den danske konge i hans overlevelseskamp. Frederik III tilbød at "dø i sin rede", dvs. det middelalderlige København inden for voldene. Og det havde han fået lov til, hvis ikke der var kommet hjælp i form af en nederlandsk flåde. Resultatet blev et kompromis, hvorefter Danmark-Norge stadig måtte afstå en tredjedel af sit territorium, men overlevede som selvstændig stat. København forblev hovedstad, men lå nu på grænsen til arvefjenden Sverige, hvor den tidligere havde ligget geografisk centralt midt mellem centrene i Østjylland, Skåne og Østnorge. For Sverige medførte erobringen af Skåne på lidt længere sigt en total geopolitisk nyorientering. Fra et udgangspunkt i et øst-vest orienteret rige omkring Mälaren og Götaland på den ene side af den Botniske Bugt og den sydlige del af det nuværende Finland på den anden, omdannedes Sverige til det nuværende nord-syd orienterede land fra Haparanda til Ystad (Østergård 1994).

Grunden var allerede blevet lagt med inkorporeringen af de "vilde dalkarle" i statens kerne under Vasa-kongerne. Men først erobringen af Skåne, Halland, Blekinge, Gotland, Öland, Bohuslen, Herjedalen og Jemtland mellem 1645 og 1660 skabte det, som nationale ideologer i 1800-tallet døbte "det egentliga Sverige". Det har det aldrig været. Sætningen er nationalstatslig propaganda, som skulle kompensere for det smertelige tab i 1809 af den østlige del af den svenske stat, som under navnet Finland blev en selvstændig enhed omend i personalunion med det russiske imperium. Kompensationen med Norge i 1814 var ingen fuldgyldig erstatning for Finland, som opløsningen af den svensk-norske union i 1905 skulle demonstrere. 1905 var den logiske konsekvens af nederlaget ved Poltava i 1709. Sverige mistede næsten hele sit møjsommeligt erobrede imperium i 1720 bortset fra Vorpommern i Nordtyskland og Karelen, der dog også snart gik tabt. 1700-tallets svenske historie handler om, hvordan staten måtte lære at leve med en ny status som et land kun lidt større – og en del fattigere – end naboen Danmark-Norge-Slesvig-Holsten (*Kron zu Dennemarck* som den danske stat officielt kaldtes fra 1721).

Prisen for denne nationale omorientering blev betalt af de provinser, der ikke fra starten var svenske. Først og fremmest det danske Skåne, de norske provinser og det finske og samiske Norrland. Dette sidste blev først inddraget i staten i slutningen af 1800-tallet som et nyt forjættet frontier-område, hvor mænd var mænd og kunne skabe sig uanede formuer – på de indfødtes bekostning (jvfr. Sörlin 1986). Men regionalisterne i Stiftelsen Skånsk Framtid med den aktive Peter Broberg i spidsen har ret i, at Skåne var det største offer for processen. I mange Sveriges-historier står at læse, hvordan landets andet universitet blev indviet i Lund i 1668. Intet kan være mere uhistorisk og forkert. Hvis Lund var noget, var det imperiets femte universitet

efter Uppsala, Åbo, Tartu/Dorpat og Greifswald – et faktum Tartu til mange rationalistiske nordboers overraskelse for et par år siden valgte at understrege ved som gave at foretrække en statue af grundlæggeren Gustaf Adolf frem for nogle "nyttige" computere. Baggrunden for et universitet i Lund var, at det nye svenske herredømme forbød den skånske ungdom at studere i det nærliggende København. Da Uppsala var for langt væk, måtte man indrette et universitet i Lund til uddannelse af præster, som kunne indoktrinere den danske bondebefolkning i det nye religiøse sprog. Denne erobrings- og koloniseringshistorie er af gode grunde fortrængt af det moderne Sverige, bortset fra de relativt små organisationer, der kæmper for et selvstændigt Skåne. Men forskellen i indstilling gør sig alligevel stadig gældende, som det sås i folkeafstemningen om EU i november 1994. Af alle regioner uden for storbyerne havde Skåne de fleste ja-stemmer – mens Jemtland interessant nok fik de færreste.

Er det udtryk for et brud med svensk (og dansk) blindhed for Skånes stilling midt mellem det nationaliserede Danmark og det nationaliserede Sverige, at militærhistorikeren Alf Åberg i 1995 publicerede et smukt og velskrevet værk med den lovende titel "Kampen om Skåne under försvenskningstiden"? Kun delvis. Åberg har faktisk beskæftiget sig med denne historie lige siden 1960; det nye er den opmærksomhed, der nu bliver hans arbejde til del i den nationale, svenske offentlighed. Han har leveret en omhyggelig sammenfatning af vor aktuelle viden om baggrunden for og faserne i det, der nu sandfærdigt kaldes "forsvenskningsprocessen". Men bogen tilfredsstiller ikke de skånske regionalister, da Åberg karakteriserer processen som en "smidig och lyckad nationaliseringsproces". Åberg fremhæver med rette igen og igen forskellen på datidens opfattelse af tilhørsforhold og vore dages nationale identitet. Det vigtige i 1600-tallet var troskabseden til fyrsten, troen på Gud og måske en tilknytning til et landskab eller en provins. Nation derimod er en moderne, abstrakt forestilling, som det kræver mange års skolegang og anden indoktrinering at tilegne sig. Nationen er et forestillet eller imagineret fællesskab af mennesker, som ikke kender hinanden, et fællesskab der omfatter døde såvel som endnu ufødte. Nationalt tilhørsforhold i den forstand eksisterede ikke i 1600-tallet, næppe heller blandt adelen og den lille uddannede elite af skriftkyndige.

Det store spørgsmål er så, hvad vi skal kalde det, der foregik mellem 1660 og 1701, da de danske tropper til deres overraskelse måtte erkende, at den skånske befolkning ingen ønsker havde om at vove sig frem til støtte for den danske sag. Alle iagttagere uanset deres nationale baggrund er nemlig enige om, at der skete et afgørende skift i indstilling blandt bondeklassen i Skåne i denne periode. Hvor mange havde hilst de danske tropper velkomne i 1675, og mange ligefrem kæmpet på dansk side i krigen 1675-79 var det bortset fra Hälsingborg et fremmed (og stort set fjendtligt) land, danskerne kom til i 1701 ved udbruddet af Store Nordiske Krig. Om skåningene så

var blevet loyale svenskere i mellemtiden kan debatteres. Men danskere var de ikke længere i national forstand. Det store problem for en sammenlignende nationalismeforskning er imidlertid, i hvilken forstand skåningene kan siges nogen sinde at have været danske? Og hvad det overhovedet ville sige at være dansk i Skåne før midten af 1600-tallet?

Sådanne store spørgsmål må en moderne, postnationalistisk historieforskning nødvendigvis tage op, som det f. eks. tøvende er ved at ske for Slesvigs vedkommende, der igen skildres som en egen region med dansk, tysk, slesvigsk, plattysk, sønderjysk og frisisk sprog og kultur i en særegen blanding. Det samme er der behov for for Skånes vedkommende. Ikke nødvendigvis for at skaffe ammunition til regionalistiske separatister. Men heller ikke imod dem. Samtidig er det vigtigt at afsløre, at en betegnelse som "Skåneland" omfattende flere historiske landskaber er lige så moderne og ikke-historisk som nationalstaterne. Åberg påviser med rette, at betegnelsen først blev lanceret for godt hundrede år siden og ikke har større historisk berettigelse end det næsten samtidige "egentlige" Sverige. Den var et forsøg på at skabe en ny, gammel region i form af en erstatnings-nationalstat. I modsætning til det 19. århundredes nationbyggende historikere er det den moderne historieforsknings opgave fordomsfrit at undersøge, hvilke identiteter der eksisterede forud for den afgørende periode, da de nuværende nationalstater blev formet. I Norden kan det oversættes til spørgsmålet om, hvorvidt der før 1800-tallet fandtes programmer for en nordisk adelsstat lidt i stil med den polsk-litauiske. Var det sådanne tanker der lå bag mange skånske adeliges ulyst til at engagere sig endegyldigt på dansk eller svensk side? Er der realiteter i den hypotese, som den danske historiker Steffen Heiberg har ventileret, at Corfitz Ulfeldt ikke blot var en egoistisk forræder mod begge sine konger, men søgte at skabe en katolsk adelsstat med basis i et grænseoverskridende Skåne – og med sig selv som fyrste (Heiberg 1993).

Og var der på den anden side nationale eller "kun" magtpolitiske bevæggrunde bag den i samtiden enestående og enestående vellykkede svenske nationaliseringspolitik? Den danske historiker Knud Fabricius, som også Alf Åberg står i gæld til, så dybere end nogen anden, da han i 1906 i indledningen til første bind af sit storværk, *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige* ledte efter paralleller i samtiden. Efter nøje prøvning af forskelle og ligheder først og fremmest med udviklingen i Bøhmen efter 1621, nåede Fabricius frem til den besværlige konklusion, at sprogskiftet i Skåne er enestående i Europa. Hvis det er rigtigt, er behovet for en ikke-nationalistisk undersøgelse af de forskellige motiver i den svenske administration og den skånske befolknings svar på politikken endnu større – og det bliver endnu mere påfaldende, at en sådan ikke er foretaget. Måske vil en sådan undersøgelse samtidig kræve en gentænkning af det gamle danske riges "danske" karakter. Det vil være en

ubehagelig overraskelse for danske historikere, der nok har kunnet se splinten i det svenske øje, men aldrig deres egen nationale bjælke.

Sådanne spørgsmål er knap nok stillet endsige besvaret i Alf Åbergs bog. Men i stedet for at kritisere er der mere grund til at hæfte sig ved, at bogen overhovedet er skrevet. De tilsvarende emner er fra dansk side kun beskrevet som side-temaer i de store, nationale danmarks-historier i mange bind, værker som ifølge selve deres logik anlægger et anakronistisk, nationalstatsligt perspektiv. Eller også er de blevet overladt til rabiate nationalister fra højre såvel som venstre i stil med den afdøde Palle Lauring eller Ebbe Kløvedal Reich. Sverige har lige så lidt som Danmark altid været en homogen nationalstat, men svenskerne synes i modsætning til danskerne at være på vej til at erkende det. Det hænger måske sammen med den kommende faste forbindelse over Øresund. Den har givet den regionale selvstændighedsbevægelse organiseret i Skånsk Framtid under ledelse af arkitekten og byplanlæggeren Peter Broberg en vis vind i sejlene. Selv i Danmark, der ellers omhyggeligt har ignoreret de gamle landsmænd i de tabte landsdele, har offentligheden nu fået øje på Skånes særlige karakter. Det fremgår f. eks, af publikationerne Skånsk Framtid 1991 og Nilsson 1991 og diverse interviews i pressen, først og fremmest med den velartikulerede Peter Broberg.

Det ser altså ud til, at mindretallene vil blive ved med at være med os en rum tid endnu, trods alle bestræbelser på at ændre staternes grænsedragninger, så de passer til folkenes sprog og kultur. Det skyldes blandt andet at ethvert nyt anerkendt mindretal straks bliver til et flertal, som producerer nye mindretal. Slovakiet er et manende eksempel, hvor selvstændigheden muligvis skabte tilfredshed blandt den slovakiske befolkning, men til gengæld bekymring blandt det store ungarske mindretal på 400.000, der følte sig sikrere og bedre repræsenteret i det større og mere multinationale Tjekkoslovakiet end i det mindre og mere etnisk homogene Slovakiet. Ifølge en opregning fra 1973 af den amerikanske forsker Walker Connor var der dengang på verdensplan kun 14 stater, som ikke rummede større eller mindre nationale minoriteter. De var Østrig, Danmark, Tyskland, Island, Irland, Japan, Nord- og Sydkorea, Lesotho, Luxembourg, Holland, Norge, Portugal og Ungarn. Halvdelen af disse havde til gengæld store mindretal uden for deres grænser, Østrig, Tyskland, Irland, de to Koreaer, Lesotho og Ungarn (Connor 1973/1994). Sverige og Finland var udeladt af denne opregning pga. henholdsvis det svensktalende mindretal i Finland og de finske immigranter i Sverige, så i realiteten er det kun Island med 1/4 million indbyggere, hvor det etnonationale princip fungerer uantastet (jvfr. Kymlicka 1995, 1).

Hele opregningen tåler ikke et nøjere eftersyn, men er en indikator på det yderst ringe antal stater, der lever op til det internationale samfunds officielle idealer. Ser man bort fra undtagelsen Japan, er det selv højt regnet mindre end 1 % af verdens

befolkning, der lever i stater, som blot tilnærmelsesvis svarer forestillingen om identitet mellem stat og en etnisk gruppe. Resten af verdens stater forsøger at leve op til de abstrakte formuleringer fra den tyske idealisme og med mere eller mindre voldelige midler på kort tid at kopiere de integrationsprocesser, som de etablerede nationalstater har været flere hundrede år om. Der er stort behov for en nybesindelse på betydningen af FN charterets vage formulering om "folkenes selvbestemmelse" som grundlag for den internationale retsorden.

Nationalkarakter og politisk kultur

Empirisk og historisk forskning i nationalisme og national identitet, som ikke tager fænomenet for naturgivet, er stort set resultat af første verdenskrigs nyordning af det internationale system på delvis baggrund af princippet om "folkenes selvbestemmelse". De nye grænsedragninger i Europa øgede opmærksomheden om mindretal, hvad enten de defineredes sprogligt, etnisk eller nationalt. Befolkningsgruppers selvforståelse var nu pludselig et gyldigt argument i international politik. Af letforståelige årsager var det først og fremmest samfundsforskere fra taberlandene Tyskland og Ungarn, der producerede analyser af de "tabte" befolkningsgrupper uden for reststaternes grænser. Et af de første var historikeren Max E. Boehms *Europa Irredenta* (1923) med en oversigt over "fejlplacerede" mindretal. Begrebet "nationale mindretal" opstod i det hele taget først med Versailles-fredsslutningerne; tidligere havde indbyggerne blot været undersåtter, men med indførelsen af nationalstatsprincippet blev indbyggerne til borgere, hvis sprog og identifikation var afgørende for statens legitimitet (jævnfør argumentationen i Østergård 1993). Andre analyser blev produceret af forskere som for det nyoprettede Folkenes Forbund i Genève kortlagde mindretallene som forudsætning for etableringen af en folkeretslig beskyttelse af dem. Et tidligt værk i denne genre med betydning for fredsslutningerne er Henri Hauser, *Le principe des nationalités. Ses origines historiques* fra 1916. En autoritativ sammenfatning af såvel principper som konkrete forhold for de nyopståede mindretal er C.A. Macartney, *National States and National Minorities* fra 1934. Dette værk af skotsk historiker med speciale i ungarske forhold er skrevet på baggrund af mere end ti års praktisk virksomhed med overvågning af mindretalsforholdene i Centraleuropa på vegne af de internationale organisationer med et dobbelt formål. For det første at sammenfatte erfaringerne med retlig mindretalsbeskyttelse og for det andet generelt at definere, hvad et nationalt mindretal i grunden er.

Denne beskæftigelse med mindretallene førte nødvendigvis til reflektioner over, hvad flertal i grunden er. En af de samfundsforskere der gjorde det med det mest åbne øje for sammenhængen mellem bevidsthed, symboler, historie, klasser og økonomi var Max Weber (1864-1920). Weber nåede desværre ikke at udarbejde sine foreløbige observationer i en mere sammenhængende form i stil med sit

indflydelsesrige arbejde om forholdet mellem religion og kapitalisme. Hans tanker findes først og fremmest i et par korte paragraffer to forskellige steder i samleværket *Wirtschaft und Gesellschaft*. Det blev til i form af en serie forelæsninger i en enorm sidste kraftanstrengelse mellem 1918 og 1920 i en situation, hvor Europas statssystem blev omkalfatret efter nationalitetsprincippet (Weber 1922). Overvejelserne findes under to overskrifter "Nationalität und Kulturprestige" og "Die Nation" (Weber 1922, 242-44 og 527-30). Webers fremstilling af den centrale kategori, nationen bryder meget symptomatisk af lige så brat af som Marx,' da han nåede frem til klasserne i afslutningen af tredje bind af *Kapitalen*. Udgiveren, Webers hustru Marianne Weber, oplyser, at Weber ifølge notater i manuskriptet havde tænkt sig at fortsætte med en oversigt over udviklingen af nationalstaten i alle historiske epoker (jævnfør Østerud 1984, 23).

Weber skelnede mellem stat og nation, hvor han forstod staten som organisationsform, politisk institution og magtmonopol, mens nationen blev set som idé, vilje til samhørighed og kulturfællesskab (dette sidste uden de skæbnebestemte konnotationer i Herders begreber om *Nationalgeist, Geist des Volkes, Seele des Volkes, Geist der Nation, Genius des Volkes* og sågar det mere empiriske *Nationalcharacter*). Ifølge Weber tilhører nation og stat forskellige kategorier, men forholdet mellem kategorierne er en gensidig bekræftelse. Statens overlevelsesevne styrkes af national solidaritet, mens nationen bevarer sin kulturelle identitet gennem statsmagtens beskyttelse. Hvis nationen virkelig kun er en "plebiscite de tous les jours", som Renan sagde i 1882, kræves der en stærk institutionel organisering for at holde sammen på den. Betyder dette nationsbegreb, at valget af nationalitet for Weber er fuldstændig subjektivt og tilfældigt? Nej. For det første kendetegnes nationer ved fælles objektive faktorer, som adskiller folkeslag fra hinanden – sproget igen. For det andet kræver nationalitet værdifællesskab og indre solidaritet. For det tredje forudsætter en nation, at solidariteten udtrykkes i autonome politiske institutioner. Hermed foregreb Weber såvel temaerne i den senere socialpsykologiske nationalismeforskning som i den allerede behandlede, sociologiske nation building-forskning, idet det for ham især var de intellektuelle, der var bærere af den nationale kode. Via demokratiseringen af den litterære kultur blev bredere befolkningslag modtagelige for nationalismens budskab. For ganske vist konstitueres nationer af national bevidsthed, men denne bevidsthed kræver en bestemt historisk jordbund.

Den første bredt anerkendte nationalismehistoriker var amerikaneren Carleton J. Hayes. I 1926 og 1931 udsendte han to værker, der blev banebrydende for al senere typologiserende nationalismeforskning. Katolikken Hayes var dybt skeptisk over for den snæversynede, populistiske nationalisme, han mødte i sit eget land, der lige havde gjort sit indtog på den internationale scene som en ligeberettiget stormagt. For ham var nationalismen først og fremmest en intellektuel tradition, hvis oprindelse og

udvikling kunne aflæses i skrifterne af centrale tænkere. Kort sagt den form for idéhistorie som stadig bedrives i USA under overskriften "intellectual history". For Hayes forudsatte nationalismen læren om folke-suveræniteten, og han skelnede mellem to hovedtyper, en "oprindelig" og en "afledt" nationalisme. Den "oprindelige" nationalisme kendetegnede nationaliteter, der kæmpede for deres frihed eller forening, mens den "afledte" kunne udvikle sig, når et folk havde fået sin egen stat. Han inddelte nationalismerne i en række typer, som han kaldte, humanitær, jakobinsk, traditionel, liberal og integral.

En anden hovedskikkelse i denne overvejende idéhistoriske nationalismeforskning var den tysk-tjekkiske jøde Hans Kohn (1891-1971). Han voksede op i det tyske mindretal i Praha under habsburgermonarkiets sidste år som ivrig zionist. Som elev af teologen Martin Buber skrev han indtil 1929 intensivt om nationalisme i Mellemøsten med henblik på at afsøge mulighederne for et kompromis mellem de jødiske kolonister og araberne. 1915-20 opholdt han sig i Rusland, først som krigsfange, senere som soldat i den tjekkiske legion, der kæmpede på allieret side. Han skrev ubesværet på tysk, fransk, engelsk og hebraisk. Efter i 1929 at have brudt med zionismen efter et kort ophold i Israel emigrerede han i 1934 til USA, hvor han blev professor ved City College i New York. Det blev indledningen til en lang og aktiv forskerkarriere. I den producerede han blandt meget andet det stadig uovertrufne hovedværk i den idehistoriske beskæftigelse med nationalisme, *The Idea of Nationalism* fra 1944. Et andet hovedværk er hans analyse af den panslaviske bevægelse (*Panslavism* 2.udg.1960). Man kan undre sig over, at han sin politisk aktive fortid til trods har været i stand til at arbejde så lidenskabsløst med emnet. Han startede som nationalist og blev aldrig trænet som kildekritisk historiker. Interessante er hans dristige forsøg på at bestemme the "Russian", the "American" and the "French Mind" (titlerne på en række idéhistoriske analyser af de respektive nationale traditioner). En god indføring i hans forfatterskab er Wolf 1976 foruden hans selvbiografi fra 1964.

Ligesom Hayes opererede Kohn med to former for nationalisme, han kaldte dem blot for henholdsvis den vestlige og den østlige. Den vestlige, politisk liberale nationalisme opstod efter hans opfattelse i stater, der allerede var territorialt samlede før nationalismens æra, som han kalder statsnationer (*state nations*). De afløstes efter 1800 af nationalstaterne (*nation states*). Den "østlige" nationalisme opstod efter Kohns mening i Øst- og Centraleuropa, hvor bevægelserne selv først måtte skabe "deres" stater og derfor oftest orienterede sig i kulturel retning. Denne nationalisme blev efter Kohns opfattelse politisk irrationel, fordi der ikke var et borgerskab med tilstrækkelig styrke til at moderere de intellektuelles udskejelser. National uafhængighed var vigtigere end vestlige frihedsidealer i Østeuropa, mente Hans Kohn, der byggede på sine egne erfaringer som tysksproget i Praha, mens den tjekkiske nationalisme vandt frem. Kohns enkle og overskuelige systematik var

inspireret af den preussiske historiker Friedrich Meineckes (1862-1954) skelnen mellem "Staatsnation" og "Kulturnation". Under indtryk af Renan omdøbte Kohn dem dog til "vestlig", der svarer til den subjektivt politiske bestemmelse, og "østlig", der svarer til den objektivt kulturelle. Denne såkaldte "Kohnske dikotomi" har siden domineret nationalismeforskningen, hvilket knap kan undre, når man hører, hvilke egenskaber han udstyrer de to nationalistiske grundtyper med. Den vestlige, politiske konception er for Kohn liberal, demokratisk, rationel og fremtidsorienteret; den østlige, kulturelle derimod tilbageskuende, irrationel, anti-individualistisk og – i kras modstrid til opfattelsen hos opfinderen af det kulturelle nationsbegreb, Herder – potentielt racistisk og i ekstreme tilfælde fascistisk. Det er jo en grusom salve, for ingen ønsker sig – i hvert fald ikke efter anden verdenskrig – at blive anbragt i det sidste selskab. Og inddelingen var selvfølgelig heller ikke uimodsigeligt rigtig. Men som indledende, organiserende klassifikation har den fungeret fint, hvor senere forskere siden har kunnet nuancere Kohns grove overblik.

Nuanceringerne er sket på to måder. Først mht. den rumlige indordning. På den ene side viser der sig ved nøjere eftertanke at være adskillige kulturelle nationalismer også i Vesteuropa; i Belgien (den flamske bevægelse), Irland i nord såvel som i syd, Baskerlandet (Euskadi) og Catalonien (catalansk Catalunya) i Spanien. Og trods Kohns påstand om det modsatte findes der givetvis politiske nationsopfattelser i Østeuropa, først og fremmest i Ungarn, men også i Polen. På den anden side viste det sig heller ikke så enkelt at forbinde den kulturelle nations-bestemmelse entydigt med antidemokrati, som Kohn troede. "Øst" skal altså i bedste fald opfattes i meget overført forstand. Men ret har Kohn i at påpege betydningen af, at nationalismen i disse tilfælde har kunnet forbinde sig med en historisk eksisterende statsnation.

Hans Kohn og Carlton Hayes dannede ikke skole blandt historikere. En blanding af mistænksomhed over for de nationalismer, som Hayes kaldte de integrale, og almindelig metodisk forsigtighed fik de fleste professionelle historikere til at vige tilbage fra at beskæftige sig med emnet, selv om nogle så småt begyndte at distancere sig fra 1800-tallets nationalisme. Processen med at lægge afstand til de nationale projekter var så meget desto vanskeligere, som det professionelle historiefag først og fremmest skyldte de nye nationale stater sin eksistens og høje status. Den tøvende holdning til fænomenet fremgår med eksemplarisk tydelighed af det første autoritative, samfundsvidenskabelige opslagsværk, *Encyclopedia of the Social Sciences* fra 1933. Hayes' kollega historikeren Max Boehm, der behandlede de teoretiske aspekter af nationalismen, observerede i opslaget om "Nationalism", at det især er "rejsende, digterere, deltagere i militærekspeditioner og turister", der vover at udtale sig generaliserende om folkeslags nationale karakter (Boehm 1933, 232). Måske findes nationale karakterer, men de skifter over tid og er uhyre svære at definere, mente historikeren Boehm. Eller også lander man i historikeren Elie Kedouries person og kommer til udelukkende at opfatte nationalisme som "an

antiquarian irrelevance, a baneful invention of some misguided German philosophers". Muligvis rigtigt, men ikke just en sociologisk overbevisende forklaring på, hvordan disse tyske filosoffer bar sig ad med at udøve en sådan skæbnesvanger indflydelse (Kedourie 1960).

Sådanne opfattelser delte repræsentanterne for adfærdsvidenskaberne, der skrev i *Encyclopedia of the Social Sciences,* ikke. I opslaget om "Personality" konkluderede antropologen Edward Sapir selvsikkert, at det er muligt at kortlægge kulturelle identiteter på videnskabeligt sikkert grundlag (Sapir 1933, 87). På kort sigt fik Sapir ret. Da den gamle nationalistiske historieskrivning blev totalt diskrediteret af fascismens og nazismens excesser, overtog amerikanske antropologer fra Gregory Bateson til Ruth Benedict og Margaret Mead i stedet studiet af det de kaldte "national karakter". Denne forskning tog fart under og umiddelbart efter 2. Verdenskrig med anvendelse af hele det socialpsykologiske og adfærdsvidenskabelige begrebsapparat. Selv da deres metoder kom under angreb, standsede beskæftigelsen med kollektive identiteter ikke. I stedet gik forskere under indflydelse fra den Freud inspirerede psykoanalytiker Erik H. Erikson over til at tale om "etnisk" eller "national" identitet. Den første generation af antropologiske nationalkarakterforskere havde et sådant held med sig, at selv repræsentanter for det tidligere så skeptiske historikerfag i 1950erne kunne hæve socialpsykologien til skyerne og vente sig alt godt af "videnskabeliggørelsen" af nationalitetsforskningen. Et typisk eksempel på denne optimisme er den amerikanske historiker David Potter, en sofistikeret kender af den amerikanske borgerkrig og sydstatskulturen. Han blev så overvældet af løfterne fra de adfærdsvidenskabelige nationalkarakterstudier, at han i 1954 indledte en præsentation af det særlige ved den amerikanske kultur således med en proklamation af sin tiltro til samfundsvidenskabens muligheder for snart endegyldigt at kortlægge årsagerne til forskelle mellem nationale "karaktertyper" (Potter 1954, 33).

I 1942 holdt antropologen Gregory Bateson et foredrag for krigstidens forløber for CIA, OSS med titlen "Morale and national character". Han ville forklare for efterretningsfolkene og sig selv, hvilken slags mennesker nazisterne var, og hvorledes misforståelser mellem mennesker opstår. Afsnittet "Differences Which We May Expect Between National Groups" sluttede således: "Differences of this order, which may be expected in all European nations, are probably the basis of many of our naive and often unkind international comments. They may, indeed, be of considerable importance in the mechanics of international relations, in as much as an understanding of them might dispel some of our misunderstandings. (....) It is probable, however, that these differences are not so complex in their nature as to be beyond the reach of investigation." (Bateson 1942, 102-103).

Det blev indledningen til et omfattende komparativt studium af nationale forskelle udført af projektgruppen "Research in Contemporary Cultures" under ledelse af Margaret Mead, som på det tidspunkt var gift med Bateson. Hun startede hele projektet med en beredskabsbog, *And Keep Your Powder Dry,* der med antropologiske metoder beskrev de særlige amerikanske værdier og diskuterede, under hvilke omstændigheder amerikanere var villige til at kæmpe. Den blev skrevet i én lang, hektisk kraftanstrengelse under en sommerferie i New Hampshire i 1942. Hun tilstræbte med sine egne ord, hvad ingen antropolog havde vovet at gøre tidligere, nemlig at skrive om en større, kompleks kultur ved hjælp af den model for hele kulturer, der var udviklet gennem studiet af små, primitive samfund, som det Samoa, hun havde gjort berømt i 1920'rne (Mead 1928).

Formålet med efterkrigsprojektet var ifølge Mead på grundlag af erfaringerne fra hundreder af kulturer at skabe én international kultur, der kunne samle det bedste fra dem alle i sig (Howard 1984, 236). I 1946 publicerede Mead's ven og mentor Ruth Benedict en antropologisk analyse af Japan, *The Chrysantemum and the Sword*. Dette værk vandt større udbredelse end nogen af hendes tidligere bøger, selv den berømte *Patterns of Culture* fra 1934. Uden nogen sinde at have været i Japan forsøgte Benedict at analysere grundtrækkene i den japanske kultur på basis af sine informationer samlet for *the Office of War Information* i løbet af krigen. Hun skelnede mellem kulturer, der bygger på skamfølelse som Japan, og dem der bygger på skyld som den vestlige. Denne metode blev paradigmatisk for deres nye fælles kulturforskningsprojekt, der gik under skiftende betegnelser såsom "Cultures at a Distance", "the Study of National Character", og "Research on Contemporary Cultures" (Mead and Métraux 1953). I en kortfattet opsummering af deres fælles teoretiske antagelser fra 1953 skelnede Mead mellem tre forskellige fremgangsmåder.

For det første er der analysen af forholdet mellem den indlæring, der er fælles for alle børn i en kultur eller nation og de træk, der karakteriserer voksnes adfærd i det samme samfund. For det andet er der sociologiske studier af mønstre og strukturer i de interpersonelle relationer i et samfund. Der er hele tiden kulturelle sanktioner på færde i et samfund, som fremmer bestemte adfærdsmønstre, hvorfor man må antage en vis konstans i de kulturelle konfigurationer. Kulturelle bindinger bliver faste og internaliserede aspekter af personligheden. For det tredje er der komparative undersøgelser af de konfigurationer, der adskiller en national enhed fra en anden; forskellig livsstil og måder at se på tingene defineres som dele af den nationale karakter. Denne sidste type undersøgelser bliver, i hvert fald set fra et psykologisk synspunkt, overfladebeskrivelser af, hvad der ser ud til at være konsistente, kulturelt definerede værdier eller adfærdsmønstre uden henvisning til underliggende motiver eller personlighedsmekanismer. Modsat denne sidste type af studier forsøger de to første at komme ud over det beskrivende plan og identificere bestemte strukturelt

konsistente lag, som manifesteres i adfærd, der er karakteristisk for medlemmer af et bestemt samfund (Mead 1953).

Denne kombination af etnografisk observation og psykologiske antagelser i undersøgelsen af, hvorledes gruppenormer og holdninger kom til at præge medlemmerne af forskellige samfund virkede dybt inspirerende på den Freud-inspirerede psykoanalytiker Erik H. Erikson (der var født af dansk-tyske forældre). Han prægede fundamentalt efterkrigstidens opfattelse af barndommens afgørende betydning for dannelsen af individet med bogen *Childhood and Society* fra 1950 og gav senere stødet til etableringen af den såkaldte psykohistorie med sine biografier af Luther og Gandhi. Under krigen deltog han i den allierede krigsførelse ved at udarbejde memoranda for *the Committee for National Morale* om virkningerne af ophold i undervandsbåde, ved at udspørge tyske krigsfanger og foretage psykologiske studier af internerede krigsfanger. Eriksons vigtigste bidrag til krigsførelsen var en påvisning af, at Hitler havde vundet den tyske ungdom for sig, fordi han personificerede ængstelse og fantasier hos en hel generation, som havde oplevet national ydmygelse, kulturel krise og økonomisk kollaps. Mead citerede denne undersøgelse i bogen *And Keep Your Powder Dry* (1942, 274). Erikson kendte og beundrede på den anden side Meads arbejder og udarbejdede sin tese om interaktionen mellem "ego identitet" og "gruppe identitet" inden for rammerne af Meads nationalkarakter projekt (Erikson 1945, 348n). Hele hans forestilling om polerne i den amerikanske identitet, som han fremstillede i artiklen, "Ego Development and Historical Change" fra 1946, byggede på en idé, der først var fremsat af Bateson i det førnævnte foredrag fra 1942 (Bateson 1942, jf. Gleason 1983, 925). Ifølge den amerikanske historiker Philip Gleasons omhyggelige undersøgelse af udviklingen af begrebet national identitet var det Erikson, der mere end nogen anden var ansvarlig for, at ordet kom ind i forskningen og erstattede nationalkarakter, da det blev diskrediteret i 1950erne (Gleason 1983, 914f.). Især fremkomsten af den anden og stærkt ændrede udgave af *Childhood and Society* i 1963 var en veritabel mediebegivenhed også uden for det snævre forskersamfund. Den gradvise etablering af det vage identitetsbegreb kan følges i udgaven af Eriksons udvalgte artikler, *Identity and the Life Cycle: Psychological Issues* fra 1959.

Trods al vaghed – eller måske netop på grund af den – slog identitetsbegrebet efter 1950 hurtigt an som betegnelse for fælles træk i adfærd og værdier i grupper og samfund. Hvor der i 1933 udgaven af *Encyclopedia of the Social Sciences* ikke havde været et eneste opslag om identitet, var der i 1968 udgaven *International Encyclopedia of the Social Sciences* store opslag om såvel "Identity, Psychosocial" som om "Identification, Political". Ifølge Gleason hænger denne succes for det vage og i grunden udefinerbare begreb sammen med særlige modsætninger i den amerikanske nationale ideologi, som allerede Alexis de Tocqueville havde afdækket

i midten af 1800-tallet (Gleason 1983, 927ff.). Det lyder sandsynligt, og førte under alle omstændigheder til en strøm af bøger om etnisk identitet i takt med den interesse for etniske forskelle, som kom til at præge USA fra begyndelsen af 1960erne, hvor "melting pot"-ideologien kom i miskredit (Østergård 1988). Men det ene begrebs succes var det andets undergang. Interessen for etnicitet, altså forskelle, kom til at markere tilbagegang for studier af det fælles, nationalkarakteren. Dermed forvistes Mead og konsorter til skammekrogen, netop som de tilsyneladende stod på berømmelsens tinde.

Der var dog også gode, videnskabeligt overbevisende grunde til, at nationalkarakterforskningen blev opgivet. Hele sit liv havde Mead en svaghed for kortfattede generaliseringer om nationaliteter og alle mulige andre forhold, der kunne sammenfattes i en enkelt overskrift. Det var effektivt, såvel når hun skulle formidle til et større publikum, som når hun skulle skaffe midler til forskningprojekter men ikke nødvendigvis videnskabeligt overbevisende. Hendes vigtigste samarbejdspartner var englænderen Geoffrey Gorer. Så tidligt som i 1941 havde denne forsker af uspecificeret faglighed studeret japanernes nationale særtræk ved *Institute of Human Relations at Yale University*. Gorer anbefalede under krigen i rapporter til forskellige regeringskontorer, at amerikanerne i deres propaganda hverken skulle angribe kejseren personligt eller hans embede. I stedet skulle begge instanser omtales med yderste respekt. At angribe Mikadoen ville ifølge ham få samme virkning på japanerne, som et angreb på Paven ville have haft på katolikker i Middelalderen. Det ville udelukkende skabe vrede og provokere til selvopofrelse. For japanerne var det umuligt at forestille sig et samfund uden et rituelt overhovede, så en vestligt inspireret kritik af kejserens person ville helt forfejle sit mål, idet japanerne ville tage den som en kritik af hele deres samfundssystem – hvad de nok heller ikke havde helt uret i. Gorer anbefalede i stedet, at De forenede Stater skulle anlægge en fast og faderlig tone over for japanerne. Hans anbefaling blev dog misforstået af propagandaafdelingen, der indledte en radioudsendelse med ordene: "De forenede Stater er din far".

Undersøgelsen af "de andre" gav, som det så ofte sker, større udbytte i forståelsen af "os selv". Som den begavede og utrættelige organisator hun var, lykkedes det Margaret Mead at samle et team på 120 mennesker fra 14 forskellige discipliner og 16 nationaliteter. Mead advarede dem mod at fortabe sig i de kvantitative sociologiske studier, der var ved at komme på mode i USA på denne tid. Men de løb alligevel – eller måske netop derfor – ind i vanskeligheder. Anmelderne karakteriserede Gorers bog fra 1948 om det amerikanske folk som et forsøg på at psykoanalysere et helt folk, og nu virkede det i modsætning til Meads forsøg i 1942 udæskende og metodologisk uholdbart, måske fordi krigens umiddelbare udfordringer havde fortonet sig. Læsningen af *The American People* fik den senere så kendte kulturhistoriker Alistair Cooke til at fundere over, om ikke denne nye

forskning i nationalkarakter var lige så farlig som hjernekirurgi (jvfr. Howard 1984, 277).

Gorers mest kendte, men samtidig mest latterliggjorte idé, var hans forklaring af de træk i den russiske folkekarakter, der havde gjort det kommunistiske diktatur mulig. På baggrund af interviews med immigranter fra det før-revolutionære Rusland nåede han i 1949 frem til den opfattelse, at det var muligt at forklare den russiske karakter ud fra de russiske forældres skik med at svøbe deres små børn stramt ind for at forhindre dem i at sparke, når de skulle sove. Denne vane, påstod han, gjorde de voksne på en gang mistænksomme og despotiske, fordi det stramme svøb skabte den forestilling, at tilbageholdenhed og selvkontrol både er umulig og unødvendig. Man har umådelige kræfter og må derfor bindes for ikke at knuse alting. I Gorers fortolkning betyder denne traumatiske barndomsoplevelse, at russerne tenderer til at skifte uforudsigeligt mellem aggressivitet og passivitet, mellem underkastelse og oprør (Gorer and Rickham 1949, 189).

Sandsynligvis er der på et eller andet abstraktionsniveau et element af sandhed i sådanne ambitiøse forklaringer af en hel kultur ud fra et enkelt træk i adfærden. Men modstanderne latterliggjorde alle forsøg på at psykoanalysere hele kulturer ved at kalde fremgangsmåden for "diaperologi" af det engelske ord for ble, *diaper*. Derved overgik der Meads projekt næsten den samme skæbne, som på samme tid blev Theodor W. Adornos projekt om udforskningen af "den autoritære personlighed" til del. Udgangspunktet for det team, som Adorno ledede, var en bestræbelse på at forklare antisemitismen, men han nåede snart den konklusion, at antisemitismen kun var et enkelt aspekt af en særlig autoritær personlighedstype og ikke en afvigertype (Adorno o.a. 1950, 43). Problemet var uheldigvis, at den empiriske undersøgelse af, hvem der faktisk udviste de træk, der karakteriserer den autoritære personlighed, gav som resultat, at typen var overproportionalt repræsenteret blandt jøderne i New York, dvs. netop den befolkningsgruppe, der var blevet udryddet af den autoritære personligheds politiske regime par excellence, det nazistiske. Tesen om, at den autoritære personlighed grundlægges i barndommen, er muligvis fuldstændig korrekt, men demonstrerer netop derfor, at hele hypotesedannelsen bagved forklarer for meget og derfor i sidste ende ingenting. Den er da også ganske berettiget siden hen blevet opgivet af de fleste samfundsvidenskabelige discipliner.

Den psykologiske og psykoanalytiske angrebsvinkel var endnu populær hos historikeren David Potter i 1954. Men han stod i realiteten ret alene med sin nyomvendte begejstring og tiltro til forklaringskraften i denne forskningsretning. Først i midten af 80erne fremkom der atter sofistikerede arbejder, som forsøgte at følge Riesmans undersøgelse fra 1950 af den amerikanske kollektive identitet i bogen *Det nye massemenneske* (*The Lonely Crowd*) op. Selv lagde sociologen Riesman som før nævnt afstand til Ruth Benedicts, Margaret Meads og Geoffrey

Gorers arbejder i en revideret udgave af bestselleren (Riesman 1961, XXIV-XXV). Forklædt som selvkritik var dette i realiteten en ødelæggende kritik af det arbejde, som Margaret Mead's projektgruppe stod for. Selv havde Riesman afblæst hele manøvren i 1958 i sin tiltrædelsesforelæsning som professor i sociologi ved Harvard University, hvor han helhjertet støttede de yngre samfundsforskeres tendens til at opgive de store spørgsmål om nationalkarakter. Dem kunne de passende overlade til historikerne, fordi det der virkelig talte i stigende grad ikke længere ville være forskelle mellem mennesker skabt af geografisk placering, nu hvor vi bliver mere forskellige fra hinanden end nogen sinde tidligere, og hvor national karakter derfor vil blive endnu mere flygtig, end den allerede er (Riesman 1958, 603).

Det skulle vise sig at være en profetisk formulering af den videnskabelighed, der kom til at dominere 60erne og 70erne, nemlig interessen for race, klasse og køn. Dvs. det der adskiller, i stedet for det der er fælles for mennesker. Den nye interesse for sociologiske undersøgelser af etniske forskelle blev præsenteret med brask og bram i 1963 af Nathan Glazer (Riesmans tidligere medarbejder) og Daniel Patrick Moynihan, en kollega fra Harvard, der siden har repræsenteret staten New York som en af de længst siddende senatorer i en bog med den programmatiske og profetiske titel *Beyond the Melting Pot*. Mistænksomme og forsigtige af natur og uddannelse, som historikere er, tog de aldrig sociologen Riesmans udfordring op. I stedet blev faklen overrakt til nogle modige politologer, der vovede sig ind på historikernes felt i disse år bevæbnet med et langt bedre greb om kvantitative metoder. Ledende blandt disse udøvere af komparativ historisk sociologi var Seymour Martin Lipset. Han var vel udrustet til at gøre det med erfaringer fra studiet af så forskellige områder som Canada i 30'rne og 40'rne (Lipset 1950) og det nazistiske Tyskland (Lipset 1960). Som en god politolog insisterede han på en skelnen mellem den såkaldt historiske og den såkaldt komparative metode. Trods denne principielle skelnen nåede han frem til en værdifuld historisk påpegning af den revolutionære oprindelse af den amerikanske politologiske kultur. Det skyldtes, at han ikke overdrev sin afvisning af den historiske betragtning (Lipset 1963, 9-10).

Lipsets og andre tilsvarende studier åbnede et helt nyt studiefelt, der kom til at gå under overskriften "politisk kultur". De mest fremtrædende udøvere af genren blev Gabriel Almond og Sidney Verba i klassikeren *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations* fra 1963. Desværre fulgte de ikke Lipsets gode råd fra 1963 om at understrege det historisk specifikke ved deres resultater. De nåede frem til yderst interessante indsigter i den politiske adfærd og politiske værdier i forskellige lande, men deres forsøg på at forklare de forskelle, de havde beskrevet, endte oftest i de rene banale selvfølgeligheder. Det skyldtes som så ofte i komparative studier, at de ikke gjorde sig klart, hvilke uudtalte værdipræmisser de baserede sammenligningen på. I deres tilfælde var det ideal, som alle andre demokratier blev målt på, det angelsaksiske to-partisystem med flertalsvalg i

enkeltmandskredse og skift mellem en klart defineret regering og opposition. Det var for dem den eneste form for et levedygtigt og "normalt" demokrati, og ud fra det gav de – stort set negative – karakterer til alle andre polititiske systemer.

Alt dette kom til en ende i 60erne under indflydelse af studenteroprøret og kravet om metodisk præcisering af de kvantitative metoder. Karl W. Deutsch havde i sin indflydelsesrige *Nationalism and Social Communication* fra 1953 allerede tidligt forsøgt at samle kvantitative oplysninger, der kunne underbygge de impressionistiske beskrivelser af forskellige nationers adfærd. Dette krav om metodisk forfinelse bidrog sammen med studenteroprøret, kvindebevægelsen og den almindelige sympati for alle undertrykte minoriteter til en i sig selv prisværdig opløsning af forestillingerne om faste og uproblematiske enheder, der kunne studeres under ét. Ud røg al tale om national identitet og ind kom race, klasse og køn. Sociolingvisterne droppede selve forestillingen om nationale sprog, da de kun kunne definere dem som dialekter med hær og flåde. I sidste ende har hvert enkelt menneske ifølge socilolingvisterne sin helt egen identitet og helt eget sprog og kunne i grunden ikke være sikker på, at det deler kultur med andre, hed det.

Siden midten af firserne er interessen for nationalisme og national identitet imidlertid blusset op igen over hele verden. Det hænger selvfølgelig sammen med de politiske begivenheder i Øst, Vest og Syd. Gamle bøger genudgives med nye forord (således kom Kedourie 1960 i 1995 på svensk med nyskrevet forord og indledning af Sverker Sörlin) og nye kommer til på løbende bånd. Den amerikanske sociolog Robert Bellah samlede midt i 80erne et lille team af psykologer og sociologer for at genoplive den type forskning, som Riesman havde afvist i 1958. I forsøget på at bryde den rigide skelnen mellem er og bør i samfundsvidenskabelige undersøgelser vendte han tilbage til den uovertrufne franske aristokratiske politiske sociolog og politiker, Alexis de Tocqueville (1805-59). Tocqueville har blandt meget andet leveret en af de mest banebrydende og altomfattende analyser af forholdet mellem et politisk system og politisk kultur/nationalkarakter, der nogen sinde er skrevet. I værket *De la démocratie en Amérique* (1835-40) definerede Tocqueville sin brug af det klassiske begreb *mores* (på fransk *moeurs*) i en paragraf med overskriften "Vaners betydning for opretholdelsen af den demokratiske republik i USA". Tocquevilles "mores" eller "habits of the heart" kommer meget tæt på, hvad senere forskerere har kaldt national politisk kultur eller mentalitet. Bellahs gruppe har ligefrem taget den engelske oversættelse af Tocquevilles udtryk "habits of the heart" som titel på deres meget spændende bog om det særligt amerikanske ved den amerikanske politiske kultur og moral i dag. På baggrund af dybdeinterviews med et par hundrede repræsentative amerikanere er det lykkedes dem at identificere fire dominerende socialkarakterer, som de så korrelerer med de fire dominerende politiske traditioner i USA. På den måde er det lykkedes dem at nå frem til en tilfredsstillende beskrivelse af hovedtrækkene i den politiske kultur og mentalitet i

hovedparten af den hvide middelklasse i dagens USA (nærmere analyseret i Østergård 1988).

I dag bedrives nationalismeforskning inden for en lang række discipliner, og man kan ikke længere tale om ét teoretisk hegemoni eller dominerende paradigme. Snarere er der tale om, at det samme kompleks af idéer og samfundsmæssig adfærd studeres fra forskellige sider med forskellige metodiske apparater (som vi også gør i denne bog, hvor tre historikere med speciale i henholdsvis kultur og idéer, makrosociologi, udviklingsteori og international politik har arbejdet sammen for at skabe sig et sammenhængende overblik). I det følgende kapitel gennemgås hovedtendenserne i den aktuelle nationalismeforskning. Det uafklarede samliv mellem de forskellige paradigmer afspejles godt i hovedkapitlerne i den autoritative, nyudkomne reader redigeret af socialhistorikeren Geoff Eley og politologen Grigor Suny (Eley and Suny 1996). De har i deres udvalg af tekster prioriteret at finde nye cases (derfor et kapitel om Danmark, der hidtil ikke har været behandlet i komparative nationalismestudier) og præsentere resultaterne fra den såkaldte "nye kulturhistorie" og den kritiske feminisme. Det første og mest traditionelle hovedafsnit bærer overskriften "The Social Construction of Nationality", næste afsnit hedder "Colonialism, Race and Identity", mens det sidste samler bidrag der forsøger at se "Beyond the Nation". Disse tre appoaches kan samles under overskrifterne socialhistorie, kulturhistorie og begrebs- eller diskurshistorie.

Socialhistorie og funktionalisme

Moderniseringsteorier baseret på en grænseløs optimisme med hensyn til mulighederne for direkte at eksportere den vestlige samfundsmodel til resten af verden var det dominerende paradigme inden for sociologien og politologien i 1950erne og 1960erne. Et klassisk arbejde om nationalismen udarbejdet inden for det moderniserings-teoretiske paradigme er som før antydet Karl W. Deutsch's *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality* fra 1953. De centrale begreber i hans kvantitative makroanalyse er social mobilisering, kommunikation og komplementaritet. "Mobilisering" er for ham en bevægelse i to led: Først løsrivelse fra traditionelle tilknytninger, vaner og forpligtelser, så tilkobling til nye mønstre for organisering og social kontakt. Denne bevægelse betragter Deutsch som hoved-forudsætning for modernisering, en forudsætning, som i næste runde stimulerer sine egne årsager. Økonomisk, social og teknisk udvikling mobiliserer individerne til en mere intensiv kommunikation.

Deutsch måler samfundets mobilitetsrate på følgende indikatorer: graden af udsathed for de former, den moderne verden ytrer sig i (bygninger, transportmidler, forbrugsvarer); graden af udsathed for påvirkning fra massemedier; hyppighed i skifte af bolig; urbaniseringsgrad; erhvervsskifte (væk fra landbruget);

læsekyndighed; indtægt pr. capita. På baggrund af disse indikatorer udtrykkes graden af mobilisering i form af korrelationer mellem de forskellige kritiske tærskelniveauer for indikatorerne. Ved alle disse sociale mobiliseringer øges behovet for øget "komplementaritet", forstået som kommunikativ effektivitet. "Folk" definerer Deutsch som en større gruppe, der bliver holdt sammen af komplicerede vaner og kommunikationsmuligheder. Det udtrykkes således: "Medlemsskab i et folk består først og fremmest i en vidtgående komplementaritet i den samfundsmæssige kommunikation" (Deutsch 1953). I nationalismens tidsalder betyder nationalitet ifølge ham et folk, der bestræber sig på at vinde indflydelse på sine medlemmers optræden. Nationaliteter bliver til nationer, når de opnår tilstrækkelig magt til at sætte denne bestræbelse igennem.

Deutsch betoner hele tiden sammenhængen mellem den komplekse socioøkonomiske ændringsproces og ændringer i politisk adfærd, noget som den førnævnte Stein Rokkan senere tog op og raffinerede. Problemet ved Deutsch er, at han lige som de andre moderniseringsteoretikere antager en direkte positiv forbindelse mellem graden af økonomisk udvikling og national bevidsthed. Ved nøjere betragtning viser det sig imidlertid slet ikke at være tilfældet i de mange nationaliseringsprocesser, der kan karakteriseres som afhængige. Den nyligt afdødede britiske sociolog, antropolog, filosof og islamforsker Ernest Gellner (1925-95) gik lige frem så langt som til at sige, at det forholder sig omvendt af, hvad moderniserings-optimisterne troede. Det er ulighed i den internationale fordeling af velstand, der skaber nationalisme som en ideologisk reaktion på følelsen af ulighed. Denne nationalisme kan i bestemte situationer skabe nationalitet. Men en sådan mobilisering forudsætter et lederskab.

Lederskabets betydning for nationale bevægelser var det bærende perspektiv i to interessante bind studier af nationale bevægelser, som tysk historieforsknings grand old man, Theodor Schieder (1908-1984) udsendte i 1970erne. Her kan man finde vægtige originalundersøgelser af den sociale sammensætning af mange forskellige nationale bevægelser rundt om i Europa, selv Danmark er dækket ind. Desværre er det systematiske forskningprojekt løbet noget ud i sandet efter Theodor Schieders død i 1984. En af hans elever, Otto Dann udgav i 1978 en reader med en serie studier af klassegrundlaget for nationalistisk ideologi, *Nationalismus und sozialer Wandel,* 1978. Arbejderne følger tråden fra Schieders klassiske arbejder, blot forsøger de at anlægge et eksplicit moderniseringsteoretisk sigte.

Et i den generelle nationalismeforskning langt mere læst arbejde er den tjekkiske historiker Miroslav Hroch's systematiske undersøgelse af den sociale rekruttering af ledere og medlemmer af de nationale bevægelser i 1800-tallet i en række mindre lande i Europa. Undersøgelsen er socialhistorisk anlagt og forsøger, hvor det er muligt, kvantitativt at teste en del af de forskelllige teser, som er blevet fremsat om

sammenhæng mellem økonomisk udvikling, industrialisering, politisering og nationale bevægelser nedefra, hvor "nedefra" skal forstås som en bevægelse anført af alternative eliter fra periferien. Hroch skelner mellem tre faser i nationale bevægelsers udvikling. I fase A er nationalismen indskrænket til en gruppe intellektuelle uden megen indflydelse, og ofte uden særligt ønske om at mobilisere masserne. Fase B indtræder, når en gruppe "patrioter" i det fremvoksende borgerskab, hvor kulturel romantik og liberal nationalisme er udbredt, systematisk forsøger at udbrede et nationalistisk budskab, men endnu ikke har haft held til at infiltrere de store masser af befolkningen. Den klassiske periode for det i Europa var perioden 1815-48. Fase C er betegnelsen for tredje fase, hvor dette lykkes, så bondemasserne og i et vist omfang arbejderne mobiliseres gennem en national-populistisk appel. I Bøhmen som i så mange andre lande i Europa skete det i tiden efter 1848.

Hans mest interessante resultat er ikke så meget den fortrinligt udførte socialstatistiske komparation af klasse, alder etc. af de berørte i fase B, som den geografiske undersøgelse af, hvad der udgjorde det "nationale territorium", dvs. områder hvor agitationen først slog rod. Rent geografiske, administrative og sproglige faktorer synes ikke at have været afgørende ved formeringen af sådanne områder. Kun skolegang, målt som tæthed af landsbyskoler, kan vises at have været afgørende. Ikke overraskende for en historiker med marxistisk baggrund når Hroch frem til, at økonomiske faktorer var afgørende. Dog ikke i en ligefrem industriel moderniseringsteoretisk forstand. Nationale zoner opstod ikke i områder, hvor industri eller protoindustriel manufaktur dominerede. Det skete derimod, hvor håndværksproduktion i lille skala opfyldte behovene i provinsbyerne og agrare opland. Disse nationaliserede områder lå i de frugtbareste og derfor rigeste egne, hvor kornproduktion eller industrielle afgrøder dominerede. Landbrugsproduktionen i disse områder var ikke en middelalderlig selvforsynings-økonomi (hvis middelalderens bondebrug kan siges nogen sinde at have været absolut selvforsynende), men på den anden side heller ikke endnu involveret i udveksling med fjerne og ubestemte markeder. Nationaliseringen skete i egne, der var præget af den opkommende industrielle civilisation, men som ikke selv var bærere af denne proces. Kort sagt, disse nationale bevægelser opstod i regioner med social ændring af middelsvær grad. Ikke i de helt tilbagestående, traditionelle bondeområder, hvor stat og nation ikke engang kendtes som ord, men heller ikke i områder, der allerede var moderniseret. De hurtigt voksende forstæder i de walloonske (fransktalende) industribyer i Belgien, som befolkedes af indvandrere fra de flamsk-talende egne forblev således ret uberørte af den flamske nationalistiske bevægelse i 1800-tallet (jvfr. Wils 1974). Denne baggrund midt mellem modernitet og tradition, uden fast forankring nogen af stederne, kan forklare den bonderomantiserende tendens i mange nationale bevægelser.

Mærkeligt nok blev Hroch ikke udrenset og forfremmet til gadefejer efter invasionen i 1968, som det skete for næsten alle andre tjekkiske intellektuelle af nogen kaliber. Han beholdt sin post ved Karls-universitetet og udsendte senere en bog, der følger undersøgelserne fra den første op med flere case-studies og præciserer og nuancerer opfattelsen yderligere. Han fastholdt stort set sin analyse og gentog en del af dem til glæde for et ikke tysk-læsende publikum. Hovedresultatet af hans komparative undersøgelser er, at patriotisk agitation alene ikke kan forklare opkomsten af den moderne stat og de nationale bevægelser. Identiske former for agitation og identiske patriotiske manifestationer førte til yderst forskellige resultater blandt forskellige nationaliteter. Intetsteds var de alene i stand til at bringe den nationale bevægelse ind i dens massefase (Hroch 1985, 178).

Selv om han i et vist omfang har nuanceret vores billede af intelligentsiaens betydning for de nationale vækkelser i Europa, er det alligevel stadig relevant at spørge, hvorfor nationalismens første fase altid er blevet markeret af en intellektuel avant-garde. Det giver den førnævnte Ernest Gellner et godt, kontant, institutionelt sociologisk svar på i en artikel fra 1978. Nationalistisk ideologi henter iflg. hans opfattelse kraft fra de identifikationer, som specialiserede uddannelsesinstitutioner bygger op. Nationalisme indebærer, at politisk loyalitet naturligt knytter sig til store anonyme enheder, som defineres gennem fælles historie, kultur, sprog og territorium. En sådan identifikation kræver mobilitet og løsrivelse fra de lokale horisonter. Identitet er ikke længere bestemt af placeringen i en fastlagt social niche, men bestemmes af opførsel og udtryksmønstre, dvs. kultur. Påvirkningen fra det standardiserede sprog og de større uddannelsesfællesskaber giver den kulturelle målestok et nationalt omfang. Som Gellner udtrykker det: "Grænserne for eksamensbevisernes gyldighed er den naturlige grænse for en politisk enhed." (Gellner 1978, 146).

Ernest Gellner forsøgte i sine mange arbejder at undgå at tage klart stilling imod nationalismen men anlagde i stedet en håndfast moderniseringsteoretisk synsvinkel på opkomsten af nationer og nationale bevægelser, der har fået mange læsere til at opfatte ham som en stor modstander af alle nationalismer. Udviklingen af den moderne industrielle verden brød ifølge ham lokale tilknytninger og identifikationer op til fordel for arbejdsdeling, specialisering og social og geografisk bevægelighed. Identitet var ikke længere bestemt af stabile sociale nicher eller udtrykt i strukturelt fastfrosne samfundsroller. Identitet kom snarere til udtryk i adfærd, fremtræden, sprogtone, stil kort sagt kultur. Industrisamfundet krævede relativt store og fast organiserede politiske enheder og det bidrog til etableringen af store og mellemstore enheder med en forestilling om et kulturelt fællesskab. Nationalstaten blev den organisatoriske enhed, der kunne levere dette mere abstrakte fællesskab, ved at statens skolevæsen og højere uddannelsessystem sørgede for kulturel standardisering og national socialisering. En fælles national grunduddannelse formidlede et

fællesskab i værdier og kundskaber, fastlagt i pensa og eksamensbeviser. Den lovfæstede skolegang blev samtidig forudsætning for tildeling af borgerrettigheder og ret til deltagelse i den nationale politiske kultur. Formel uddannelse blev den centrale formidlingsinstans for national identitet med skriftsproget som grundlag. I Gellners teori erstatter "kultur" altså "struktur" som identitetsgivende forankring i overgangen fra det "traditionelle" samfund til det industrielle, ved at den nationale kultur formidles gennem et skolesystem med skriftlig sprogbeherskelse i centrum.

Dennne meget funktionalistiske forklaring indfanger mange af trækkene ved den nationale identitetsdannelse. Det er dog vigtigt at erindre, at national identitet ikke er identisk med nationalisme. Nationalisme er for Gellner et program for uafhængighed, selvhævdelse og forsvarskamp ikke et naturfænomen, som den romantiske 1800-talstradition så det, men en ideologisk og kulturel reaktion på en ujævn udviklings- og moderniseringsproces. Nationalismen som politisk bevægelse lader sig i dette perspektiv analysere som svar på ujævn udvikling og truende social degradering, en forsvarskamp mod dominans udefra eller aggressiv reaktion på frygten for international deklassering.

Nationalitet er altså et kulturprodukt og ikke en naturlig egenskab. Nationalisme er en opfindelse og ikke en "opvågning", som en af de mest yndede nationalistiske metaforer lyder. Men man må gøre sig klart, at nationalitet og nationalisme optræder i mindst to historisk forskellige former, som det er vigtigt at adskille fra hinanden uden at forfalde til primitiv karakteruddeling af den ene som "progressiv" og den anden som "reaktionær". Som politisk bevægelse var nationalismen på den ene side et frigørelsesprogram for andenrangsborgere, der via masseuddannelsen i afhængige koloniområder, men også i Østeuropa i sidste århundrede og Latinamerika siden 1820'rne, gjorde sprog og andre etniske særtræk til identifikationsgrundlag i deres kamp for politisk uafhængighed – i hvert fald for de nye antikoloniale eliter selv. På anden side har nationalismen fungeret som en borgerideologi i centraliserede stater, dvs. nationalstater, hvor ideologien fungerer som et samlende bånd mellem de enkelte borgere og statsmagten på tværs af splittende interesser. Disse to betydninger henviser dels til forskellige faser i nationalstaternes historiske udvikling, dels er de en pejling af den forskellige rolle, som nationalismen og nationaliteten har spillet og stadig spiller mellem centre og periferier på verdensmarkedet og indeni nationalstaterne. Nationalismen lader sig altså forklare som svar på relativ tilbagestående under bestemte betingelser. Men national selvhævdelse er tvetydig; den udspiller sig i spændingen mellem identitetssøgen og imiterende udviklingsambition (i forhold til vesten) og dyrkelse af det unikke, det forskellige – det "ægte østlige", det "ægte islamiske", det "ægte sorte" eller hvilken "oprindelig" og "original" identitet man nu påberåber sig.

Denne håndfaste funktionalisme fører over til en anden side af den moderne forskning i nationalismens væsen og udtryksformer, kulturforskningens interesse for symbolske udtryk. Også den er inspireret af Gellner. For ham giver det ikke mening at tale om nationalitet og nationalisme i de før-moderne, såkaldt "agrar-litterære" samfund (det er dem, vi plejer at kalde højkulturerne). Eliterne og de føde-producerende masser var altid kulturelt adskilte og ingen ideologi var i stand til at overskride dette fundamentale skel, selv ikke de store religioner, der havde det som deres eksplicitte hensigt og eksistensbegrundelse. For Gellner er nationer og nationalisme udelukkende resultat af og betingelse for det industrielle samfund. Moderne industri kræver en mobil, læsekyndig og teknologisk uddannet befolkning, og den moderne stat er den eneste instans, der er i stand til at levere denne vare via sit offentlige, tvungne, altomfattende og standardiserede uddannelsessystem. Den kulturelle homogenitet, der kræves af et moderne samfund, er blevet skabt gennem de nationalistiske ideologier. Disse nationalismer har til gengæld opfundet nationer, som ikke tidligere eksisterede som andet end nationalistiske myter. Nationer og nationalismer er fundamentalt set arbitrære fænomener, uanset hvor meget de hævder deres alder og ubrudte kontinuitet.

Det traditionelle samfund var bestemt af strukturer, det moderne derimod af kultur. Derfor rækker moderne staters grænser så langt, som deres monopol på udstedelse af eksamensbeviser rækker (Gellner 1973). Men Gellners modernistiske, funktionalistiske og instrumentalistiske fremgangsmåde forklarer ikke, hvorfor visse nationale identiteter har haft succes med at skabe deres egne stater og andre ikke. Denne mangel ved den funktionalistiske analyse har fremkaldt en lang række af alternative forklaringer, de såkaldte perennialistiske (evige) eller primordialistiske (oprindelige). I deres ekstreme udgaver, som man møder dem hos alverdens nationalistiske bevægelser, er sådanne opfattelser af bestemte nationers evige eksistens lette at afvise som naive historieforfalskninger. Primordialister står over for circumstantialister eller som Philip Gleason foretrækker at kalde de sidste, optionalister, for at understrege det element af valg, der ligger i bekendelsen til en etnisk identitet (Gleason 1983, 919). De to forklaringer svarer til henholdsvis den psykoanalytiske definition af identitet, som er ført frem af Erik H. Erikson, mens den anden svarer til den mere sociologiske, der lægger vægt på roller og referencegrupper. Fælles for begge forklaringer er dog, at de understreger betydningen af kontinuitet i identitetsdannelsen. Uenigheden går på i hvilken grad, vi er udleveret til sådanne præformerede strukturer og er således en ny variant af det velkendte spil mellem strukturdeterminisme og aktørfrihed, der har karakteriseret sociologien og politologien lige fra deres begyndelse som selvstændige videnskaber.

Etnie og kultur
Som i de fleste af livets forhold ligger sandheden sikkert et sted midt imellem den primordialistiske og den funktionalistiske eller konstruktivistiske tese. Men hvor? Den amerikanske politolog John Armstrong og den britiske sociolog Anthony Smith har uafhængigt af hinanden formuleret et mæglingsforsøg mellem den historiske og den funktionalistiske forklaring på etnisk identitet. De fokuserer på de såkaldte *etnier* (dvs. folk), der eksisterede forud for de moderne nationalstater. I indledningen til sin bog om nationernes etniske oprindelse kritiserer Anthony Smith de dominerende positioner. Ingen af dem lever op til hans krav, og derfor har Smith udviklet en alternativ forståelse. På den ene side forkaster han de modernister, der hævder, at nationerne bygger på et radikalt brud med de førmoderne samfunds organisationer og mentalitet. På den anden side prøver han at undgå at lande i den perennialistiske grøft, som hævder, at nationerne i grunden altid har været der og ikke har ændret sig afgørende. For at kunne gøre det introducerer Smith begrebet *etnie*.

I modsætning til John Armstrong ønsker Smith, der har et omfattende forfatterskab om nationale bevægelser i nutiden bag sig, at opretholde skellet mellem etnisk gruppe og nation og mellem etnicitet og nationalitet. Hans hensigt i hele bogen med den programmatiske titel "The Ethnic Origins of Nations" er at identificere etniske forløbere til de moderne nationer for at kunne forklare, hvorfor nogle etnier blev nationer og andre ikke. Udgangspunktet er den ikke udtalte hypotese, at enhver etnisk gruppe er en potentiel nation. Dette benægtes af funktionalister som Gellner, der ser de politiske nationer som resultater af moderne politiske og økonomiske processer. Først når de er godt på vej til politisk eksistens som nationer, "opfinder" eller "konstruerer" disse etnier sig en fortid. Det sker for eksempel i rasende hast netop nu blandt kurderne, og har været undervejs i godt tyve år blandt palæstinenserne, som svar på den jødiske stats pres på de arabiske landsbysamfund og klaner på Vestbredden og i Gaza. Smith lægger særlig vægt på komplekset af myter og symboler i form af den såkaldte *"mythomoteur",* dvs. den konstituerende myte for det etniske samfund. Begrebet stammer fra John Armstrong, der igen har det fra et spansk studie af Visigoterne på den iberiske halvø i 500-tallet evt. Smith såvel som Armstrong understreger den centrale rolle, der spilles af myter og symboler som legemliggørelse af etniciteten, således at den kan overføres fra en generation til den næste. Ifølge Smith er det særlige ved en etnie ikke dens økologiske placering, klassekonstellation eller politiske og militære forhold, men komplekset af myter og symboler uanset disses historiske sandhed.

Der er ingen tvivl om, at Anthony Smith peger på noget centralt med sin fremhævelse af de moderne nationers historiske rødder. Det er senest blevet demonstreret med stor historisk lærdom af den historiske sociolog Liah Greenfeld (1992). Selv en tidligere fortaler for radikal konstruktivisme, nordmanden Øyvind

Østerud har i sin seneste bog om fænomenet nationalisme bevæget sig i retning af en mægling mellem de to synspunkter: "Det statsborgerlige nasjonsbegrepet er for substansløst til å gripe det nasjonale fellesskapets forutsetninger, det etniske nasjonsbegrepet er på sin side for smalt til å gripe det subjektive elementet i nasjonal identitet og nasjonsdannelse. Den nasjonsoppfatningen vi har argumentert for her, er en trejde vei." (Østerud 1994, 27).

Problemet ved denne nuancerende fremgangsmåde er blot, hvordan man undgår at gentage den tidligere forsknings fejl og komme i lommen på nationalismernes historieforfalskninger. Det hænger igen sammen med vanskeligheden ved at definere *ethnos* mere videnskabeligt præcist end de græske forfattere gjorde, fra hvem udtrykket stammer. Ifølge et græsk-engelsk leksikon fra 1869 udgivet af Liddell og Scott anvendtes det græske ord ethnos i en lang række forskellige betydninger. I *Illiaden* hører vi om *ethnos etairón,* en kammeratskabsgruppe, om ethnos laón, en gruppe mænd, mens Odysséen taler om såvel *ethnos Achaión* som *ethnos Lukión,* achaiernes og lykernes stamme foruden kluta *ethnea nekrón,* den ærefulde bunke af lig. Derudover bruges ethnos i *Illiaden* som *ethnea melissón* eller *ornithón,* en sværm af bier eller en flok af fugle; hos Pindar møder vi *ethnos anerón* eller *gunaikón,* racen af mænd og kvinder, mens Herodot taler om t*o Médikon ethnos,* det mediske folk eller nation. Begrebet bruges også om en særlig kaste eller stamme hos Platon i *Politeia* (*Staten*), eller køn, *to thélu ethnos,* hos Xenophon. Endelig blev udtrykket *ta ethné* brugt om alle der ikke var kristne eller jøder, dvs. "hedninge" i *Det ny Testamente* og hos kirkefædrene (Smith 1986, 21). Det eneste gennemgående træk ved alle de forskellige sammenhænge, ordet ethnos optræder i, er, at det benævner en gruppe af mennesker eller dyr. Herodot foreslår i sin fortælling om medernes og persernes tidligere historie, at stammer (*genos*) er underafdelinger af ethnos (I:101, 55 og I:125, 66). Men han er aldrig hverken konsistent eller logisk i sin brug af ordene, hvilket antyder, at det ikke var vigtigt for hverken ham eller hans publikum at skelne. Ethnos synes snarere at betegne kulturelle end biologiske forskelle. Ligesom oplysningstænkerne Holberg og Montesquieu udledte han et folks nationalkarakter fra deres lands klima eller politiske styre.

Aristoteles anlagde et mere deterministisk og mindre kulturelt betinget syn på årsagerne til forskellige folkeslags forskellige karakter. I kapitel 7 af sin teoretiske analyse af politikken, *Politiká* (*Statslære*) fra ca. 330 fvt. skrev han: "De folk som bor i de kolde egne og i Europa, er besjælede af modige og stærke følelser, men mangler tænkeevne og praktisk dygtighed, hvorfor de bevarer en vis frihed uden dog at have et virkeligt samfundsliv og uden at være i stand til at regere over nabofolkene. Asiens folkeslag er derimod forstandige og dygtige, men mangler mod, hvorfor de til stadighed lever i undertrykkelse og slaveri. Men ligesom det hellenske folkeslag bor midt imellem de to andre, har det også egenskaber fælles med dem begge; hellenerne er nemlig både modige og intelligente, hvorfor de til stadighed

bevarer deres frihed, og de er de bedst regerede af alle og er i stand til at herske over alle, hvis de får én og samme forfatning. Den samme forskel findes også imellem de forskellige folk i Hellas indbyrdes, da nogle af dem sjæleligt er ensidigt udrustet, medens der hos andre findes en passende forening af begge de nævnte egenskaber." (Aristoteles, *Politiká,* kap.7, min oversættelse).

Aristoteles' formuleringer minder påfaldende om nogle tanker, som den græske læge Hippokrates havde gjort sig et halvt århundrede tidligere i værket *Om luft, vande og steder:* "Størst er forskellen mellem Asien og Europa, hvad angår menneskenes natur og beskaffenheden af alt, hvad der vokser op af jorden. Alt bliver nemlig i Asien skønnere og større; landet er mildere, og menneskenes karakter blidere og forsonligere. Grunden hertil er den rette blanding af årstiderne, eftersom landets beliggenhed for solen er midt imellem dens opgange, lige stik øst og fjernt fra kulden ... Al vækst dér må blive rig, såvel hvad der kommer af frøkorn, som det jorden selv lader vokse op, og hvis frugt mennesker bruger ved forædling fra vild tilstand og ved hensigtsmæssig omplantning. Det kvæg, der avles dér, er i svulmende stand, kælver hyppigt og lader sig lægge til med godt resultat; menneskene har gode anlæg og er smukkest at se, størst af vækst og meget lidt forskellige både i udseende og størrelse. Men mod, udholdenhed, energi og sjælsstyrke vil ikke kunne træffes under sådanne betingelser ... Men jeg mener også, at asiaterne er kraftesløse på grund af deres love. I Asien er nemlig kongedømmet den almindeligste statsform. Hvor menneskene imidlertid hverken styrer sig selv eller giver love for sig selv, men står under en enehersker, dér er det spørgsmål ikke fremme, hvorledes de skal øve krigerfærd, men tværtimod, hvorledes de kan undgå ethvert skin af krigeriskhed." (citeret efter Damsgaard 1989, 31)

I grunden mener flertallet endnu i dag, at nationale forskelligheder er konstante egenskaber, selv om de ikke gerne siger det højt. Man kan sige, at de/vi tænker i kategorier fra den "primitive etnografi". I modsætning hertil opfatter de fleste professionelle identitet som et diskursivt fænomen, der er blevet konstrueret på et eller andet tidspunkt til et eller andet formål. National identitet er, hvad vi siger den er, ikke en observerbar essens. Nationale myter er virkelige i det omfang mennesker tror på dem og handler derefter. For denne virkelighedsbetragtning er det fuldstændigt underordnet om myternes indhold er historisk sandt. Denne vigtige distinktion mellem virkelighed som virkningsfuldhed og som sandhed har Anthony Smith ikke understreget tilstrækkeligt i sin ellers megt anerkendelsesværdige diskussion af de forskellige måder at udforske national identitet på. Det har derimod politologen og Indonesien-eksperten Benedict Anderson i en bog med den fængende – og programmatiske – titel *Imagined Communities* (Anderson 1983). Her søger han at mediere mellem den funktionalistiske og den primordialistiske position på en måde, som er forskellig fra Smiths, fordi han lægger hovedvægten på kommunikationsaspektet. Anderson forklarer opkomsten af disse nye imaginerede

fællesskaber med fremkomsten af den nye trykketeknologi, "print capitalism" som han kalder den. I takt med religionens tilbagegang og det trykte ords sejr blev det muligt at forestille sig fællesskaber som på en gang suveræne og begrænsede, fællesskaber gennem hvilke den enkeltes udødelighed kunne sikres, og som de ellers anonyme individer kunne identificere sig med. Via det trykte ord kan personer, som ellers ikke kendte hinanden, føle at de bor i de samme homogene og tomme tids- og rumdimensioner og forestille sig (imaginere), at de har noget til fælles med mennesker, som de aldrig vil møde, mennesker der allerede er døde eller endnu ikke er født. Disse "forestillede samfund", nationerne, har udfyldt en vigtig psykologisk såvel som økonomisk funktion under de særlige omstændigheder under den moderne, sækulære kapitalisme.

Det andet nye element i Andersons teori er hans præcisering af metaforen "konstruktion" eller "opfindelse". Han kritiserer, at Gellner lader nationalismerne opfinde de nationale identiteter. Ifølge Anderson er bagsiden ved sådanne formuleringer, at Gellner er så ivrig efter at vise, at nationalismerne smykker sig med lånte eller rettere frit opfundne fjer, at han associerer "opfindelse" med "fabrikation" og løgn snarere end med "forestilling" og "skabelse". Andersons definition af national identitet er mindre funktionalistisk end Gellners, hvilket er en stor fordel set fra en historikers synsvinkel. Derudover medtager den socialpsykologiske faktorer og prøver at forklare disse gennem specifikke sociale og teknologiske forhold i stedet for at argumentere ud fra vage antagelser om individers psykologiske behov. Men det er muligt at gå længere endnu.

I en original analyse af danske nationale karakteristika har antropologen Michael Harbsmeier videreudviklet Benedict Andersons forklaring ved at understrege, at national identitet i modsætning til alle mulige andre former for sociale identiteter er totalt afhængig af, at den nationale identitet anerkendes som national andethed af andre nationer (Harbsmeier 1986, 52). Denne nationale diskurs indebærer, at nationer ikke opfatter sig selv som universelle fænomener, sådan som nogle religioner gør, og ikke afleder deres legitimitet fra instanser uden for denne verden, sådan som mange imperier gør det. Alligevel er der et universelt element i den moderne nationale diskurs, som adskiller den klart fra antikkens og kristendommens forestillinger om kollektive identiteter. Når grækerne kaldte andre folkeslag for barbarer, når de kristne klassificerede ikke-kristne som hedninge, og når "civiliserede" kinesere eller 1700-tals europæere kaldte andre folk for uciviliserede, gjorde de det for at få dem til at anerkende deres underlegne status. Der var fundamentalt set tale om en asymmetrisk relation. Moderne nationale identiteter er ifølge Harbsmeier anderledes: "Når man kalder sig dansker, tysker, englænder eller franskmand, så gør man netop ikke de andre til barbarer, hedninge, vilde eller vantro, men forudsætter, at de andre tilsvarende kan sætte et navn på deres egen nationalitet ... Nationer ... forfører hinanden til at genkende sig selv i de andres

billeder. Ikke for dermed at blive til en anden end den man er, men for at blive til den, som man i virkeligheden altid har været. Nationer tvinger de andre til at sige sandheden om sig selv. I religioner og imperier var sandheden bundet til et sted, et sprog, en skrift, en bog eller bestemte grupper af mennesker. I nationer er sandheden blevet spredt for alle vinde: vi sidder alle i princippet inde med sandheden om både os selv og de andre." (Harbsmeier 1986, 53).

Nationaliteter anerkender altså implicit de andre nationaliteter som tilhørende en sammenlignelig kategori. Som oftest antager man, at ens egen identitet er bedst, men normalt vil vi ikke bestride andres ret til at tilhøre en anden national gruppe, selv om man kun undtagelsesvis vil dele sine egne privilegier med disse andre. Denne universalisme ændrer dog ikke ved det faktum, at hele pointen i moderne nationalisme er diskrimination af hele grupper af folk. Den positive definition af en national identitet ender i sidste instans altid med at hvile på udelukkelse og negative karakteristikker. Dansk defineres som ikke-tysk, fransk som ikke-tysk og ikke-britisk og så videre og så videre. Men selv om ens egen nationale identitet således oftest antages at være overlegen, følger det logisk af den im- eller eksplicitte sammenligning med andre nationaliteter, at de hører til i samme kategori. Derved adskiller moderne national identitet sig afgørende fra de klassiske kulturers skelnen mellem civiliserede og uciviliserede. Normalt anvendes nationale stereotyper, som om de betegner faktisk eksisterede forhold i den "rigtige" verden. Selv den metodisk mest raffinerede forsker, der i professionel sammenhæng aldrig ville drømme om at tage så løsagtige begreber som national identitet eller nationalkarakter i sin mund, forfalder til observationer fra den primitive etnografis overdrev, når talen falder på egne erfaringer fra lærde kongresser og ferier. Så kender enhver til "fransk" retorik, "amerikansk" aggressivitet eller "skandinavisk" tilbageholdenhed, uanset hvor mange gange sådanne kategoriseringer er blevet dementeret. De nationale stereotyper tilhører en verden, der ikke anfægtes af empiriske observationer. Så hvorfor ikke prøve at tage disse stereotyper som udgangspunkt for sine overvejelser og se, hvor det fører os hen i stedet for at spilde tiden på at afkræfte deres indhold i den bedste historisk kildekritiske tradition. Denne fremgangsmåde kan kaldes for et diskursapproach og her foregår den vigtigste udforskning af national identitet i dag.

Nationale grænser handler om holdninger og eksisterer først og fremmest i menneskers bevidsthed. Symbolske grænsedragnings-mekanismer er oftest ord. De er trafiklys som markerer, at man nu nærmer sig en barriere, der adskiller en gruppe fra en anden. Sprogets magt kan illustreres med det ældste jiddiske sprog, som taltes blandt jøder i Øst- og Centraleuropa. Det var oprindeligt en højtysk dialekt, men en række begreber med specifikt kristent indhold indgik ikke i jiddisk. F. eks, var ordet *sëganón,* at velsigne, udelukket, fordi det kom af latin *signare,* der betyder at gøre korsets tegn. I stedet anvendtes det neutrale *bentshn,* der kommer af latin benedicere, at tale godt, et ord som tidligere jødiske samfund havde indoptaget i deres romanske

dialekt Laaz (Armstrong 1982, 8). Sådanne sproglige mekanismer sikrede den jødiske gruppeidentitet og modvirkede infiltration af kristne begreber og forestillinger. National symbolsk kommunikation er kommunikation over tid, meget lang tid endda. Derfor er et symbols varighed vigtigere end dets præcise oprindelse. Set over lang tid fremmes den legitimerende kraft af individuelle mytiske strukturer ved fusion med andre myter i en såkaldt "mytemaskine" (mythomoteur), hvorved deres indhold defineres i forhold til en bestemt social eller politisk enhed (Armstrong 1982, 8-9, 129-167, 293).

At karakterisere disse komplekse strukturer som mytiske indebærer ikke at de er falske, lige så lidt som undersøgelsen af religiøse myters oprindelse anfægter deres teologiske værdi. En af de vigtigste virkninger af myter er fremkaldelsen af en intens følelse af samhør og fælles skæbne blandt en gruppe mennesker. Fra myte- og symbolteoriens synspunkt er fælles skæbne simpelthen den grad af affekt, som understregelsen af fællesskabet hensætter de enkelte medlemmer i. Følgelig er det de symbolske snarere end de materielle aspekter af den fælles skæbne, der er afgørende for opretholdelsen af den kollektive identitet. Det er sandsynligvis også tilfældet for den individuelle identitet, men det er ikke mit anliggende her. Kort sagt, den nationale diskurs er på samme tid vehikel for og selve indholdet af den nationale eller etniske identitet. Som i så mange andre situationer er mediet budskabet, som Marshall McLuhan formulerede det 1962.

Civilisation og civilisationer

Om alt dette har en ny gammel forskningsretning, begrebshistorien noget at sige om, samtidig med at den på en ny måde har aktualiseret det gamle begreb civilisation som konkurrent til nationen (og staten). Efter Murens fald står europæerne nu øjensynligt tilbage uden klare fjendebilleder. Og i en situation med voksende krav om national og regional selvstændighed ser det ud til, at det ikke er tilstrækkeligt at definere identiteten i relation til orienteringspunkter som demokrati, humanisme og individuelle frihedsrettigheder. Bestræbelserne på at orientere sig i den aktuelle, europæiske virkelighed har vakt fornyet interesse for det længe forkætrede begreb, europæisk *civilisation*. Dette begreb rummer såvel en forestilling som en erfaring om det fælleseuropæiske. Det har selv en historisk betydning for konstitueringen af sådanne forestillinger. Endelig sammenfatter det både vertikale og horisontale forbindelseslinjer i det europæiske. Vertikale ved at fokusere på den historiske sammenbinding af de forskellige geopolitiske enheder i Europa. Horisontale ved at inddrage relationer mellem forskellige dimensioner af det europæiske liv såsom etik, politik, kultur og økonomi. Intet andet begreb i europæisk sammenhæng har så omfattende en karakter.

Det kan umiddelbart virke overraskende at genindføre et gammelt og tilsyneladende diskrediteret begreb som *civilisation*. Der kan anføres fire grunde til det. For det første synes betegnelsen såvel som analyse-enhed og som slagord på vej tilbage i den politiske debat, internationalt såvel som nationalt. Det berettiger i sig selv en begrebs- og virknings-historisk analyse af ordet. Den kendte amerikanske professor i statskundskab ved Harvard University, Samuel Huntington lancerede i sommeren 1993 i en artikel i det prestigiøse tidsskrift *Foreign Affairs* betegnelsen "Clash of Civilizations" som forudsigelse af nye konfliktlinjer i verden. Artiklen er i mellemtiden blevet til en bog (Huntington 1996) og har fortsat sin sejrsgang i de toneangivende miljøer. Efter Sovjetunionens og kommunismens sammenbrud og især Østasiens økonomiske vækst er det ifølge Huntington ikke længere ideologier, supermagtsmodsætninger eller nationale stats-interesser, der bestemmer alliancerne i verden. Ikke at disse fænomener vil forsvinde, som det så ofte forudsiges i populære forestillinger à la Francis Fukuyamas *End of History* (1992). Men efter Huntingtons mening vil de tabe i betydning i forhold til en ny version af de traditionelle modsætningsforhold mellem de religiøst baserede kulturelle mentalitetsforskelle, civilisationerne.

Efter Vestens sejr i den kolde krig og især efter USAs nedkæmpning af Iraq troede mange på en såkaldt "ny verdensorden". Denne nye ordning synes imidlertid at fortone sig sammen med sin ophavsmand den amerikanske præsident George Bush, i takt med at det går op for resten af verden, at det nye økonomiske og politiske magtcenter endegyldigt er flyttet til Stillehavsverdenen. I den situation vil de vigtigste årsager til konflikter være forskelle i civilisation. Hvori disse civilisatoriske forskelle så nøjere består, har politologen Huntington ikke besværet sig med nærmere at definere. Han tager det for givet, at det især er religiøse traditioner, der bestemmer verdens civilisationer, hvoraf han finder en 7-8 stykker. De vigtigste skulle være den "vestlige", dvs. den protestantisk-katolske til forskel fra den "østlige" ortodokse civilisation og den muslimske. Jøderne omtales ikke, men de hører givetvis med i hans definition af den vestlige tradition. Artiklens egentlige anliggende er at begrunde en alliance mellem den "vestlige", dvs. vesteuropæisk-nordamerikanske civilisation og den japanske i modsætning til den kinesisk-konfucianske civilisation. Denne sidste er nok så løst defineret, men det er hans forståelse af den europæiske eller vestlige tradition også. Det falder godt i tråd med Huntingtons almindelige fremgangsmåde, der søger at etablere samfundsvidenskabelige landvindinger ved at udsende en provokation og siden analysere reaktionerne fra omgivelserne, de videnskabelige kolleger såvel som politiske beslutningstagere. Provokationen er dog i dette tilfælde særligt overraskende, fordi han blot to år tidligere havde proklameret det liberale demokratis endegyldige sejr med Murens fald og opløsningen af Sovjetunionen. I lighed med Francis Fukuyama erklærede Huntington i 1991 det liberale demokrati som den

universelle og uundgåelige stats- og samfundsform (Huntington 1991, jvfr. Gress 1997).

Men i 1993 sadlede han altså helt om. Demokratiet er på fremmarch, javel, men denne march er kun mulig i samfund med en politisk kultur, der er modtagelig for moderne, liberale, vestlige værdinormer. Det synes at være tilfældet i Rusland trods den ortodokse kulturelt-religiøse baggrund. Men vestligt demokrati er under ingen omstændigheder muligt i islamiske lande og formentlig heller ikke i den kinesisk-konfucianske kulturkreds. Han begrunder ikke sin definition af Europa som lig med den katolske og protestantiske tradition, lige så lidt som han undersøger den udgrænsede "østlige" byzantinsk-ortodokse tradition. Ikke engang Grækenlands placering som et ortodokst land, der alligevel er medlem af Den europæiske Union, finder han værd at nævne. Og selvfølgelig er der ikke et ord om muslimerne i Bosnien, Albanien og Bulgarien eller den langt fra forsvundne indflydelse fra islam i Sydspanien.

Civilisationsanalysen i denne aftapning er altså både naiv, ureflekteret og uinformeret, som det allerede fremgik med al ønskelig tydelighed af den efterfølgende debat i tidsskriftets september-oktober nummer (nu udgivet som et særligt hefte). Alligevel er Huntingtons artikel en udfordring til kulturvidenskaberne, fordi han tager "vore" fag og (mis)bruger dem på en måde, der meget vel kan få mere vidtrækkende betydning end man er vant til inden for humanvidenskaberne. Huntington er nemlig ikke en hvem som helst. Han har tidligere formuleret, hvad der siden skulle blive den grundlæggende amerikanske udenrigspolitik. I 1950erne brød han den liberale konsensus ved at argumentere for et stærkt militær baseret på værnepligt som forudsætning i stedet for en trussel mod demokratiet. I 1960erne lagde han grunden til accepten af militærdiktaturer i den 3. verden som et mindre onde end kommunistiske regimer. I 1970erne og 80erne gjorde han sig til talsmand for at imødegå et angreb fra Sovjetunionens side med et storstilet, ikke-atomart modstød. Meget tyder allerede nu på, at hans skelnen mellem en østlig og en vestlig europæisk civilisation er blevet den operationelle baggrund for amerikansk udenrigspolitik i eks-Jugoslavien. Baggrunden for Dayton-fredsaftalens accept af en de-facto opdeling af Bosnien i to (men i realiteten tre) stater er en forestilling om, at de etniske grupper i bund og grund er så forskellige, at de aldrig vil kunne dele en fælles stat – bortset fra USA!. Problemet ved den slags antagelser er, at de ofte bliver selvopfyldende.

For det andet er der en intern humanistisk videnskabelig begrundelse for at genoplive begrebet civilisation. Efter 70ernes tale om samfund og 80ernes megen tale om kultur tilbyder det gamle begreb civilisation en ny mulighed for at studere kultur uden at forskrive sig til ét bestemt teoretisk apparat. Kulturperspektivet blev oprindelig introduceret for at komme ud over den reduktionisme, der lå i 70ernes

eksklusive interesse for samfund. To årtiers brug og misbrug har gjort det slidt og upræcist, idet alle menneskelige aktiviteter kan forstås som kultur. Desuden fører kulturbegrebet let til opgivende kulturrelativisme (Christensen 1994).

For det tredje er civilisation den bedste overskrift for komparative studier af Europa, indefra såvel som udefra. Civilisation forstås bedst – omend ikke udelukkende – i kontrast med andre civilisationer. Samtidig er det en velegnet fælles ramme til at bryde med det nationale organiseringsprincip af de humanistiske videnskaber.

For det fjerde er et civilisationsperspektiv et bidrag til den debat, der udspiller sig på grænsen af de historiske og samfundsvidenskabelige discipliner med hensyn til værdien af lange historiske perspektiver. I Sverige raser en sådan debat om langtidsperspektivet på Rusland og Østeuropa foranlediget af Kristian Gerner, Stefan Hedlund og Niclas Sundströms kontroversielle bog *Hjärnridån*. Det europeiska projekt och det gåtfulla Rusland fra 1995. De tre forfattere argumenterer for en afgørende civilisatorisk eller mentalitetsmæssig forskel mellem Rusland og resten af Europa ud fra en række konstanter i europæisk historie, som de mener at have identificeret. Deres kritikere hævder derimod, at de derved spænder nutiden (og fremtiden) ind i et jernbur af ubegrundede nødvendigheder. Striden minder om metodestridighederne i begyndelsen af dette århundrede med Gerner og co. på Max Webers og de andre historiserende sociologers side mod nomotetiske, rationalistiske og struktur-funktionalistiske økonomer og sociologer på den anden side. Måske blev denne strid alligevel ikke afgjort med struktur-funktionalismens sejr i 1950erne og 1960erne . Måske er den samfundsvidenskabelige debat mellem værdi-orienterede politologer og sociologer på den ene side og rational-choice økonomer på den anden side en markering af, at magtforholdet mellem kultur- og samfunds-videnskabelige erkendelsesformer på ny er ved at forskyde sig under indflydelse af den ændrede verden efter 1989. Under alle omstændigheder råber verden, den politiske såvel som den politik-videnskabelige, på generaliseringer, baseret på omhyggelige humanistisk-historiske undersøgelser og accept af længevarende (men ikke nødvendigvis evige) kulturelle konstanter. Af alle disse årsager er der gode grunde til at tænke seriøst over civilisationsbegrebet som supplement til nationalismens identitetsbegreb.

Ved civilisation forstås de fælles, karakteriserende grundtræk ved samfundslivet og dets historiske og geografiske variation. Til tider sidestilles begrebet civilisation med begreberne økonomi og samfund – som f. eks. i undertitlen på det indflydelsesrige franske tidsskrift *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. Det er dog bedre at opfatte civilisation som et overbegreb. Næsten alle moderne kulturteorier antager, at Europa udgør ét kulturområde. En anden måde at udtrykke det på er at sige, at den europæiske civilisation har én kultur men mange samfund (Knudsen og Wilken 1993, 28). Fordelen ved at anlægge et civilisationsperspektiv i stedet for et

kulturperspektiv er, at det gør det lettere at fastholde spændingen mellem det universelle og det partikulære. Fordi civilisation rummer et universelt perspektiv som f. eks, henvisning til menneskerettigheder, hæver perspektivet sig over den relativisme, der nødvendigvis ligger indbygget i komparative studier af institutionelle forhold. Desuden udpeger begrebet civilisation andre problemstillinger end kultur, især når man foretager sammenligninger mellem civilisationer.

Fællesskaber som landsbyer, byer, lande, regioner, etniske, nationale, og religiøse grupper har hver deres distinkte træk. En syditaliensk landsby kan være forskellig fra en landsby i Norditalien, men begge vil have noget til fælles, der adskiller dem fra tyske eller danske landsbyer. Europæiske fællesskaber har igen en række fælles træk, som adskiller dem fra arabiske/ muslimske, kinesiske eller den romerske (antikke) kulturkreds. Civilisationer er ved siden af religioner den bredeste gruppe af identifikationer blandt mennesker, bortset fra artsforskellen fra dyrene. De kendetegnes ved sprog, historie, religion, vaner, institutioner og subjektiv selvidentifikation, men ofte kun med visse af disse træk som samlende kendetegn. De kan omfatte mange millioner mennesker, som det er tilfældet med den europæiske, den kinesiske og den arabiske, eller relativt få. De kan omfatte mange nationer, som i de førnævnte tilfælde, eller en enkelt nation, som det er tilfældet med den japanske. Normalt siger man, at den europæiske civilisation har to hovedvarianter, en katolsk-protestantisk og en ortodoks, men at de på en eller anden måde tilhører samme europæiske civilisation (der så til gengæld ikke omfatter aflæggerne i Nord- og Sydamerika). En konkurrerende opfattelse etablerer det afgørende skel mellem Vesten (Vest- og Centraleuropa plus Nordamerika) på den ene side og den ortodokst-kristne verden på den anden side, som vi så det hos Huntington. De storpolitiske implikationer af begge fremgangsmåder er indlysende. Selv om skel mellem civilisationer sjældent er skarpe og veldefinerede, er forskellene mellem dem meget reelle. De er også dynamiske, idet civilisationer opstår, trives og dør, som vi kender det med den græsk-romerske eller de hydrauliske (i Asien plus Syd- og Mellemamerika). Derfor skal civilisationer studeres diakront såvel som synkront.

Det er dog ikke tilstrækkeligt at studere civilisationer på det generelle plan. Europæerne definerer sig normalt kun med udgangspunkt i ligheder og fælles traditioner i sammenligning med andre civilisationer. Det vil sige at der fokuseres på forskelle. Men ikke hvilke som helst forskelle. Normalt er der forbløffende enighed inden for den enkelte civilisation om, hvilke forskelle der gør en forskel, dvs. hvilke forståelsesrammer der kan gruppere betydningsfulde forskelle. Inden for de enkelte civilisationer kan nationalitet, etnicitet, sprog, religion eller stater samle uensartede befolkninger i fælles fortolkningsrammer. Afgørende for om der er tale om én civilisation er, om de til trods for eksistensen af indbyrdes forskelle anvender samme

fortolkningsrammer til organisering af mennesker. Er det tilfældet kan man sammenligne på tværs af interne forskelle i civilisationen. Civilisationsstudier undersøger således det adskillende såvel som det samlende inden for enkelte civilisationer og mellem forskellige civilisationer.

Det må indrømmes at civilisationsbegrebets rummelighed medfører den fare, at det bliver så bredt, at det rummer alt – og dermed intet. Alligevel har begrebet vist sig nyttigt i forbindelse med aktuelle bestræbelser inden for politologien og historieforskningen på at nytænke det kulturelle grundlag for den europæiske samlingsproces. Fordelene ved et omfattende – og dermed upræcist – begreb er i den nuværende situation mange. Det skal dog ikke føre til, at vi glemmer den tradition for civilisationskritik, der er en central del af netop den europæiske civilisation, uanset om denne kritik er formuleret indefra eller udefra. Faktisk er en af de bedste formuleringer af det "civiliserede" ved Europa givet af en indisk kritiker af den britiske imperialisme, Mahatma Gandhi, da han som svar på opfordringen til at definere europæisk civilisation sagde: "Yes thank you, that would be a very good idea, indeed".

Men hvordan skal man studere civilisationer uden at falde i de gamle fælder fra den ugennemtænkte europæiske selvovervurderings epoke? Her byder tre nyere forskningsretninger inden for analysen af især politisk sprogbrug sig til som metodisk forbillede. Den ene er tysk og kaldes for begrebshistorie, den anden er fransk og kaldes diskursanalyse, mens den tredje er britisk og har nyskrevet den politiske teoris historie i de vigtige århundreder mellem middelalderen og midten af 1800-tallet.

Begrebshistorie og diskursanalyse

Moderne begrebshistorie er først og fremmest udviklet af den tyske, filosofisk skolede historiker Reinhart Koselleck i samarbejde med middelalderhistorikeren Otto Brunner og nyere tids historikeren Werner Conze. Især den sidste spillede en afgørende rolle for udformningen af en særlig teoretisk-metodisk indfaldsvinkel, der skulle kunne forbinde idéhistorie, historisk semantik og samfundshistorie. En anden baggrund for begrebshistorien var receptionsteorien, der drejer opmærksomheden fra forfatterens hensigt med en tekst til en koncentration om dens virkning på læserne. Dette havde ligget i svøb i den tyske, hermeneutiske historismes afvisning af alle positivistiske illusioner i historieforskningen, som vi kender i radikal udgave i den københavnsk-skånske udgave af kildekritikken. Reinhart Koselleck blev sammen med grundlæggeren af den moderne receptionsteori, Hans Robert Jauss dybt præget af den hermeneutiske tradition under sine studieår i Heidelberg, først og fremmest i Hans-Georg Gadamers seminarer. Her tilegnede han sig en filosofisk diskurs præget af Hegel, Husserl og Heidegger. Kosellecks styrke er netop, at han som en af de

ganske få historikere har kunnet færdes ubesværet i såvel den filosofiske som den faghistoriske verden.

I 1972 lancerede Koselleck i samarbejde med Otto Brunner og Werner Conze begrebshistorien som en ny disciplin inden for historievidenskaben. Det skete i form af første bind af storværket *Geschichtliche Grundbegriffe*. Værket blev først afsluttet i 1993 med udsendelsen af bind 7, der bl.a. rummer den vægtige undersøgelse af forestillingerne om nationalitet under stikordet "Volk, Nation, Nationalismus, Masse" (Koselleck 1993). Begrebshistorie behandler meget af det, der i den engelsksprogede tradition behandles under overskriften "politiske og sociale idéer" eller "filosofihistorie". Men den har sin egen metode og et bredere emneområde, idet den foruden tekster af individuelle tænkere også interesserer sig for hele samlinger af tanker, som de udtrykkes f. eks, i juridiske og politiske afgørelser og debatter. Parlamentariske forhandlinger og love er således vigtige kildegrupper for tyske og franske begrebshistorikere, mens britiske dyrkere af genren som J.G.A. Pocock og især Quentin Skinner trods alle proklamationer om "diskurser", "paradigmer", "vokabularer" og "retorik", når det kommer til stykket, ender med at behandle den gode gamle kongerække af politiske tænkere fra Marsilius til Locke og Hobbes, blot på en ny måde. Især Skinner, der arbejder ud fra et velgennemtænkt Wittgensteinsk sprogspils grundlag, ignorerer begrebernes historiske kontekst (for flere detaljer se Richters forskningsoversigt Richter 1995).

I en vis forstand kan begrebshistorien siges at være historiedisciplinens første seriøse livtag med den såkaldte "lingvistiske" og "litterære" vending, der tidligere har ramt andre humanistiske fag (Hauge 1995). Når Kosellecks begrebshistorie i modsætning til andre lingvistisk eller sågar "postmodernistisk" inspirerede forsøg har tiltvunget sig respekt blandt faghistorikere, skyldes det først og fremmest, at den fra begyndelsen indgik i en frugtbar dialog med eksisterende paradigmer inden for historievidenskaben i stedet for storsnudet at proklamere en ny og aldrig tidligere hørt sandhed. På den ene side er der tale om en socialhistorisk fundering af idéhistorien ved at undersøge centrale samfundsbegreber i deres historiske kontekst. På den anden side er den formuleret som en udvidelse og forfinelse af den klassiske, kildekritiske metode. Dette må dog ikke forlede til at tro, at der blot er tale om justeringer af gængse betragtningsmåder. Begrebshistorien rejser nye spørgsmål til såvel kildekritikken som socialhistorien, samtidig med at den sætter en generel betydningsteori ind i en historisk kontekst. På den måde markerer begrebshistorien et krydsningsfelt mellem historien og andre humanvidenbskaber, der opererer i et betydningsteoretisk (semiotisk) felt.

Men også samfunds- eller socialhistorien adskiller sig i Kosellecks omfattende teori fra, hvad der traditionelt forstås herved. Hos ham optræder socialhistorien som et rammebegreb for det erfaringsrum og de forventningshorisonter, der omgiver den

sociale handlen. For at indkredse disse rum og horisonter vender Koselleck sig mod en betydningsteori, der skal gøre det muligt at analysere det net af betydninger, som erfaringer og forventninger er indspundet i. Først ved at betragte social handlen på en baggrund af erfaringer og betydninger, bliver det muligt at analysere de sproglige udtryk for aktørernes selvforståelse. Afgørende er, at Kosellecks begrebshistorie ikke afdækker evige strukturer, men analyserer ændring af begreberne i den vigtige ombrydningstid fra midten af 1700-tallet til slutningen af 1800-tallet, som han har døbt *Sattelzeit* (Koselleck 1919).

På den måde gør Koselleck begrebshistorie og socialhistorie til to sider af samme sag. Det ene kan ikke tænkes uden det andet, fordi erfaringer er konkretiserede, sociale betydninger. Denne dobbelthed er omdrejningspunkt i teorien bag begrebshistorien. Begreberne er på den ene side forankrede i et erfaringsrum, der udgør deres sociale kontekst. De anvendes til at give betydning i specifikke sociale situationer, hvormed de refererer til et særligt sagsindhold. Men selve betydningen bæres af ordet. Koselleck opstiller en semiotisk trekant, hvor begrebet analytisk set udgør selve betydningen (den semantiske dimension), mens ordet er det betydningsbærende og sagen det, som betydningen refererer til. Begrebet kan altså hverken reduceres til ord eller til et specifikt sagsindhold. Selvfølgelig må begreber først og fremmest udtrykkes i ord, men deres betydning rækker ud over det historisk specifikke ord. Derved bliver begrebet en analytisk kategori, der opfanger "koncentrater af betydningsindhold". Begreber kan heller ikke reduceres til blot at afspejle en konkret, historisk situation af den simple grund, at de netop giver en sådan situation betydning (Koselleck 1979).

Det afgørende perspektiv i begrebshistorien er, at begreber – i analysen – må betragtes som autonome instanser, der indgår i et spændingsforhold mellem den social-historiske kontekst på den ene side og med ordet på den anden. Begrebshistorien bliver da en teoretisk og metodisk indfaldsvinkel til studiet af forholdet mellem de betydningsændringer, der kommer til udtryk i ords betydningsforandringer (*Wortbedeutungswandel*) og de forandringer, som sker i den sociale kontekst, hvori ordene anvendes. Kun ved at operere med begrebshistorie (eller andre former for betydningsteori) undgår man at havne i enten en afspejlingslogik, hvor ord gøres til blotte instrumenter for sociale handlinger, eller en snæver ordhistorie, hvor ord optræder løsrevet fra den handlen, de indgår i. Begrebshistorien har således indbygget et frugtbart dobbelt perspektiv. Den er både en analyse af begrebernes selvstændige forhold til ordene og til de begivenheder, som begreberne blev udviklet til at forstå.

Koselleck og hans kolleger har især været interesserede i at analysere de begreber, som dels bidrog til at forme de moderne samfund i den såkaldte *Sattelzeit* på overgangen til moderniteten i sidste del af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet,

dels ændrede betydning i løbet af den periode, hvor disse samfund aftegnede sig i Europa. Hvad Kosellecks begrebshistorie har i metodisk-teoretisk stringens, savner det dog i den tematiske og kronologiske præcision. Her vil man kunne inddrage den Pocock'ske retning, der netop har sin styrke her, men på den anden side ikke har samme blik for den kontekstuelle forankring, som den kommer til udtryk i den historiske brug. Begrebshistorien opdager langt flere nuancer i begreberne ved at undersøge deres samfundsmæssige funktion uden for – men i samspil med – de "store tekster". Omvendt har især Pocock pga. sin kronogisk rekonstruerende metode kunnet opdage en overset tradition, den republikanske. Sådanne sammenhængende idé- eller teoritraditioner forsvinder let, når man som i Kosellecks begrebshistorie undersøger hvert begreb for sig i dets skiftende historiske kontekster. Ved at kombinere begrebshistorien med den mere traditionelt kronologiske fremgangsmåde, som den især praktiseres af den teorihistoriske Cambridge-skole, får man blik for nye sammenhænge. Men ingen af de to skoler har forsøgt at trænge rigtigt ind i selve den sproglige forms betydning for indholdet. Det har derimod den franske diskursanalyse prøvet.

Diskursanalysen er i endnu højere grad end Kosellecks begrebshistorie præget af den sproglige vending i humanvidenskaberne. Den har direkte tematiseret spørgsmålet om det sproglige niveaus autonomi. Den franske filosof Paul Ricoeur har i en artikel om "Tekstmodellen" givet følgende definition på diskurs: "Diskurs er sproget som begivenhed eller sproget i brug" (Ricoeur 1979). Sproget er begivenhed, fordi det virkeliggør det potentiale, som befinder sig i sprogsystemet. Samtidig virkeliggøres sproget, når det anvendes. Ricoeur tager her som så mange andre afsæt i den klassiske skelnen mellem *langue* og *parole* for at pointere, at sprogbrugen nok er bundet til sproget som formelt system, men samtidig også er underlagt andre mekanismer. Disse mekanismer kan sammenfattes i sprogbrugens binding til brugssammenhængen. Ricoeur opregner fire kendetegn for denne binding, hvormed brugen af sproget adskiller sig fra sproget som formelt system. For det første er sprog såvel som diskurs bundet til det øjeblik, hvor de anvendes. Den er med andre ord tidsbundet. For det andet udgår diskursen fra en bruger. En diskurs virkeliggøres kun, hvis den siges af nogen. Den er bundet til et subjekt. For det tredie er diskursen bundet til den situation, hvori den fremføres. Den refererer derfor til en verden, som kan identificeres af diskursens parter. Det bringer os frem til det fjerde og sidste kendetegn. Diskursen er altid rettet mod nogen. Den virkeliggøres først som *kommunikation*.

I kraft af disse mekanismer virkeliggøres sprogsystemet i diskurs. Ganske vist er sprogsystemet en strukturel betingelse for diskursen, men diskursen indeholder aspekter, der ikke kan begribes ud fra en systembetragtning. Inden for lingvistikken har man siden Ferdinand de Saussure (1857-1913) i begyndelsen af det 20. århundrede bestræbt sig på at formulere en egen teori for denne virkeliggørelse. Det

er vigtigt at tilkende diskursen autonomi, hvis man ikke vil reducere sproget til en sort kasse, der ikke har undersøgelse nødig, eftersom intet sker i denne. Gør man det, ender man uvægerligt enten i det filosoffen Paul Ricoeur kalder en intentionel fejlslutning eller i en form for realistisk kortslutning. I den intentionelle fejlslutning reduceres diskursen til udelukkende at være et udtryk for talerens intention. Gyldigt kriterium for analysen bliver da alene en afdækning af denne intention lige som i den klassiske kildekritik. Risikoen for, at der sluttes fra en a priori viden om denne intention – hvad enten den udledes psykologisk eller sociologisk – til en effekt, er åbenbar. Gøres det, reduceres diskursen til ren funktion, som det sker i næsten al historisk forskning, hvor man uden videre antager, at diskursen afspejler talerens hensigter. Samtidig må man postulere at taleren behersker sproget fuldkomment. Det er tilsyneladende en absurd påstand, eftersom sproget for subjektet fremstår som en objektiv, udvendig instans. Men på sin vis gælder det samme for diskursen.

I den realistiske kortslutning kobles subjektet ud eller reduceres til talerør. Her er det objekter, der taler. Tankegangen lyder måske underlig, men i en vis afspejlingslogik er man ikke langt fra at operere med talende, sociale strukturer som klasser eller varer, ligesom megen historieforskning let forfalder til at lade strukturelle forhold have hensigter. Mindre absurd bliver det formentlig, hvis man hævder, at objektet for en given diskurs er bestemt af objekter uden for det selv. Men også her er der tale om en kortslutning, der ser bort fra, hvorledes diskursen gør noget til objekt. Over for disse to parallelle former for fejlslutninger sætter Ricoeur "den absolutte teksts fejlslutning", der ser bort fra, at "en tekst forbliver en diskurs fortalt af nogen, sagt af nogen, om noget" (Ricoeur 1979, 143). For så vidt har Ricoeur ret i, at det absolutte sprog kun kan begribes som sprogsystem, og da kun som en struktur. Men hvis vi styrer fri af denne fejlslutning, ender vi så ikke lige lukt i den intentionelle, hvor diskursen underlægges et subjekt? Nej, diskursanalysen gør det muligt at tænke sproget i en subjektiv og en objektiv dimension på én og samme gang. Nok skal der være nogen, der taler til nogen om noget, men den der taler, er ikke herre over sin diskurs. Diskursen begrænser udsigelsesmulighederne.

Den franske idéhistoriker Michel Foucault (1926-84) har leveret et afgørende metodisk bidrag med sine banebrydende analyser af diskurser i overgangen til moderniteten. I 1969 formulerede han det teoretiske og metodiske grundlag for sit projekt i bogen *L'archéologie du savoir*. Her bestræbte han sig på at placere diskursanalysen mellem de to grundlæggende fejlslutninger. På den ene side skal man "gå udenom tingene" uden at føre diskursen tilbage til en ekstern realitet. På den anden side vil "ordene være lige så fraværende som tingene" (Foucault 1969, 65 og 66). Hermed mener han, at man ikke skal fundere diskursanalysen i en lingvistisk analyse af betydning, dvs. i en analyse af sprogsystemet. Diskursanalysen må finde sit eget sted. Dette niveau er *den diskursive praksis*. Foucault opstiller en systematisk analyse for denne praksis. Udgangspunktet er "den diskursive begivenhed", dvs. fremkomsten af konkrete diskurser i form af forbundne udsagn. De mange udsagn udgør materialet for analysen. Formålet er at undersøge,

hvorledes de mange udsagn træder i specifikke forbindelser med hinanden; hvordan de samler sig i enheder. Måden hvorpå forskellige udsagn danner enheder eller formationer, kalder Foucault *diskursive formationer*. Betegnelsen dækker både over selve enheden og den proces, hvori enheden bliver til. Analysen af den diskursive praksis handler således om reglerne for, hvordan forskellige udsagn bliver til i diskursive formationer.

Foucault opererer med to niveauer i sin diskursanalyse, som man kunne kalde henholdsvis et mikro- og et makroniveau. På mikroniveau står *udsagnet* i centrum. Udsagnet er i Foucaults diskursteori diskursens byggesten. Her kommer diskursen til syne. På makroniveau gælder det om at beskrive den diskursive formation, der strukturerer sammenhængen mellem udsagnene. De to niveauer kan imidlertid ikke skilles ad. Diskursens "tilsynekomst og dens lov er en og samme ting" (Foucault 1969, 153). De enkelte diskurser konstituerer sig via diskursive formationer, der således *begrænser* diskursen. På den måde kan man komme nærmere et svar på, hvordan diskurser kan fremstå som objektive for de talende subjekter. Inden præsentationen af Foucaults bud på en makronanalyse, skal det dog understreges, at den først og fremmest er udviklet med henblik på analyse af de såkaldte *vidensformationer,* hvilket muligvis begrænser fremgamgsmådens almengyldighed.

Foucault opstillede fire analysefelter, som tilsammen må undersøges for at kunne bestemme om og hvorledes diskurser konstituerer sig i en diskursiv formation. Det første felt drejer sig om *dannelsen af vidensobjekter* for diskursen. I udgangspunktet gælder det om at undersøge, *hvad* diskurserne helt generelt handler om. Er der regelmæssighed i udsagnenes indhold? Det er ikke blot og bart et spørgsmål om at gruppere diskurserne efter indhold. Foucault lægger vægt på, at det er selve diskursen, der giver noget status af objekt. Således kan opkomsten af en psykiatrisk diskurs i det 19. århundrede kun forstås, hvis man undersøger, hvordan forskellige udsagn i denne diskurs *formes* til et særligt objekt. Først da kan psykiatri gøres til *genstand* for viden. Denne formning forudsætter eksistensen af udsagn, der kan formes. Udsagn, som måske eksisterer i forvejen (men knyttet til andre diskurser). For at disse udsagn kan danne nye objekter, må det være muligt at afgrænse og specificere dem. Hertil tjener "afgrænsnings-instanser" og klassifikations-redskaber. Førstnævnte kan have en ganske manifest eksistens i form af ikke-diskursive *institutioner*. I tilfældet med den psykiatriske diskurs kan man tænke på såvel den opdukkende medicinske institution som den juridiske institution. Foucault har undersøgt disse institutioners diskurser i en række banebrydende værker fra 60erne og 70erne, som især har influeret historikere i USA og idéhistorikere i Skandinavien (Foucault 1954, 1961 og 1975).

Hovedtanken hos Foucault er, at diskursens objekt opstår i kraft af en vedvarende afgrænsning fra og specifikation i forhold til andre diskurser, og at denne afgrænsning af objektet er markeret i diskursen. Diskursens enhed optræder da som en særlig kombination af de instanser, som muliggør objektdannelsen. En politisk diskurs må så at sige gøre

opmærksom på, at den taler politik. Hvordan noget bliver til et specifikt vidensfelt, har også at gøre med de *begreber,* der anvendes. Som især Koselleck har gjort opmærksom på, er fremkomsten af det moderne politiske muliggjort af nye og forandrede begreber. Foucault lægger i sin diskursanalyse vægt på begrebernes betydning for dannelsen af diskurser. Som i det foregående analysefelt er det afgørende at undgå enhver form for a priorisk betragtningsmåde. Derfor kan diskursen ikke udledes af allerede eksisterende begreber (eller bagvedliggende idéer). Dannelsen af en begrebslig organisering indgår som en del af den diskursive formation, diskursanalysen har til formål at beskrive. Begreber får først betydning i en diskurs. Ligeledes må betydningsforandringen ses i relation til diskursive forandringer.

Umiddelbart synes Foucaults tilgang til begreberne måske ikke at afvige fra Kosellecks begrebshistorie. Ser man bort fra den forskel, der ligger i, at Koselleck udpeger begrebet som den eksklusive indgang til betydningsindholdet, vil han også mene, at man må undersøge betydninger i deres sproglige kontekst. Imidlertid bliver forholdet mellem begreb/ord og kontekst aldrig rigtigt tematiseret hos Koselleck. Selve sproget forbliver en biting, klemt inde som den er mellem analysen af begrebets betydning og relation til den omgivende kontekst (socialhistorien). I modsætning hertil sætter diskursanalysen netop fokus på relationen mellem betydning og sproglig kontekst. Derfor må begrebsanalysen i dette perspektiv underordnes diskursanalysen.

Poststrukturalisme og nationalitet

Alt dette munder ud i at nationalisme og national identitet skal formuleres i ord, altså at den er et diskursivt fænomen. Alle sociale og dermed også historiske fænomener er fundamentalt set diskursive. Identitet f. eks. foreligger ikke som en ting vi kan studere, men som processer, forestillinger og myter. Det betyder imidlertid ikke, at der er tale om luftige fænomener, som forsvinder når folk bliver tilstrækkeligt oplyste om den "falske" karakter af de myter den nationale identitet bygger på. Den videnskabelige historieforskning bestræbte sig fra fagets metodiske videnskabeliggørelse i sidste århundrede på at finde "sandheden" gennem kildekritisk vægtning af det overleverede materiale. "Debunking history" har man kaldt denne mytedræbende og -rensende aktivitet.

En tid lang under den kolde krig troede mange historikere, at nu var målet ved at lykkes, men det viste sig i stedet at være historiefaget der havde tabt i interesse og væsentlighed. 1960erne var præget af talløse debatter om historiens (mangel på) nytte overfor de umiddelabert nyttige samfundsvidenskaber, der tilbød styring af samfundene. Til gengæld forudså disse strukturalistiske teorier ikke kommunismens sammenbrud og ophævelsen af systemkonkurrencen mellem de to dominerende supermagter. Indenfor kultur- og samfundsvidenskaberne er det udmøntet i såkaldte

poststrukturalistiske teorier, der afviser de store sociologiske forklaringer. Til tider kaldes poststrukturalismen for postmodernisme. Men denne sidste betegnelse er for direkte bundet til 1980erne opgør med troen på at det moderne samfund bare blev mere og mere moderne. Heraf ordet post-moderne, der blot betyder efter det moderne. Nu kan vi se at vi snarere lever i et hypermoderne samfund, men at dette samtidig er blevet mere komplekst og derfor kræver nye typer af teoridannelser for at kunne forstås.

Med kommunismens sammenbrud i Østeuropa vendte historiske myter og nationale forestillinger tilbage for fuld kraft i øst såvel som i vest, således at man med føje kan tale om "the return og history" efter 1989. Denne konstatering passer paradoksalt nok ganske fint med amerikaneren Francis Fukuyamas påstand om "the end of History". Den historie Fukuyama så forsvinde med kommunismen var den historiefilosofiske, teleologiske Historie i Hegels og Marx' forstand, et fænomen man plejer at stave med stort H. Fukuyama påstod aldrig at historien med lille h, altså mylderet af begivenheder og konflikter ville forsvinde. Tværtimod ville deres mylder og uoverskuelighed tage til, netop fordi de ikke længere kunne fortolkes ind i et stort forklaringsparadigme i stil med moderniseringsteorierne det være sig af liberalt eller marxistisk tilsnit. Det samme gælder for nationalisme og national identifikation. I stedet for at blive overhalet af moderniteten, som man troede ville blive mere og mere rationel, har det vist sig, at der bliver stadig mere rum for tilsyneladende "irrationelle" fænomener som etnisk had og nationalisme.

Nationalismen har sandsynligvis en rationel funktion, men er vanskelig i sig selv at begribe blot ud fra rationelle teorier. Et sprogligt eller diskusivt fænomen er stadig 'virkeligt'. Ikke så meget i sig selv, men i sine virkninger. Disse virkninger kan fint studeres med traditionelle historisk-sociologiske metoder og teorier. Men fænomenet 'selv' kan kun indfanges ved hjælp af komplicerede teoridannelser og fremgangsmåder, som f. eks, begrebshistorie og diskursanalyse. Nationalisme er et af de mest virkningsfulde sociale fænomener der kendes; men det materielle ligger i virkningerne. Begrebet 'nationalisme' fungerer lige som 'ordene 'politik', 'demokrati', 'menneskerettigheder', 'individ' etc. som såkaldte "omstridte" begreber, "contested concepts" som defineret af William Conolly (Conolly 1993). Dvs. begreber der sjældent eller aldrig kan defineres klart og entydigt, men hvis værdi netop ligger i at de udgør et felt for uenigheder og dermed bestemmer hvad det er man er enige om at være uenige om. På samme måder bliver det klart gennem Foucaults og de af ham inspirerede analyser, at diskurser har deres egen logik og så at sige kan tale med taleren. Sådanne udsagn kan man kun afdække ved specielle metodiske manøvrer og forstå ved hjlæp af særlige teoridannelser. For nationer er det vigtigt hvorledes de *repræsenteres;* hvordan deres krav er begrundet (*autoritet*); og hvordan deres oprindelse og krav fortælles (*narration*). Det er baggrunden for 1990ernes hastigt voksende mængde af nationalismeanalyser med baggrund i

kulturforskning bredt forstået – på amerikansk normalt kaldet *cultural studies* (se Eley and Suny 1996, 24ff.).

De gamle grækere troede lige så lidt på den diskursive og symbolske karakter af nationale identiteter, som vore dages nationalister og primitive etnografer gør. Men det bliver den moderne samfundsvidenskabs indsigt i den relative og positionelle karakter af national og etnisk identitet ikke mindre sand af. På den anden side må man ikke drage den konklusion, at en hvilken som helst identitet kunne være formuleret af hvem som helst. I nyere tid hænger det sammen med kollektive identiteters binding til nationale territorialstater. Det ændrer sig måske som følge af globaliseringen, men foreløbig er det svært at henvise til empiriske påvisninger af større forskydninger i den kollektive identitetsdannelse. Der er mange forudsigelser og programerklæringer om frie valg og skabelse af forhandlede eller variable identiteter i kulturelt blandede samfund som f. eks. Brazzaville, Los Angeles eller Mauritius (Jvfr. Hylland Eriksen 1992). Men i politisk tilspidsede situationer ser de dårlige gamle etniske og nationale identifikationer ud til at få overtaget. Der er indtil videre ikke større enighed blandt forskerne om de forskellige definitioner af stat og nation, men vi kan i hvert fald identificere fire hovedopfattelser i europæisk tradition: 1) nation som stat, 2) nation som natur, 3) nation som kultur og 4) nation som bevidsthed. Og som sociologen Liah Greenfeld konkluderer i sin omfattende analyse af de fem hovedveje til moderniteten, "national identitet har historisk set været det konstituerende princip for moderniteten" (Greenfeld 1992, 491). Denne indsigt rejser på den anden side spørgsmålet om den præcise måde hvorpå denne identitet er blevet formuleret, indlært og viderebragt.

Kollektiv erindring

Det mest lovende nye approach indenfor studiet af national identitet og politisk kulur foregår i disse år under overskriften "kollektiv erindring". Begrebet blev først formuleret af den franske sociolog Maurice Halbwachs (1877-1945) i mellemkrigstiden inden hans tidlige død i koncentrationslejren Buchenwald i 1945. Halbwachs tilhørte den indflydelsesrige skole i fransk sociologi, der er inspireret af Émile Durkheim (1858-1917). I to banebrydende studier fra 1925 og den posthumt udgivne sammenfatning fra 1950, der nu er oversat til engelsk, analyserede han et antal af begrebets implikationer. Kollektiv erindring hentyder til de processer, hvorigennem forskellige samfund udvælger og institutionaliserer deres fælles erindring i arkiver, biblioteker og historieforskning til skolens undervisning og massemediernes historiefortællinger. Den franske historiker Pierre Nora har lagt begrebet til grund for sin omfattende undersøgelse af "stederne for den franske erindring" (les "lieux de mémoire") udgivet i syv statelige bind (Nora 1984-92). På det seneste er der sprunget en hel forskningsindustri op, som undersøger forskellene mellem historie og erindring. En værdifuld dansk introduktion til de forskellige

former for erindring (og glemsel) i nationer, grupper og individer findes i B. E. Jensen e. a. 1996.

Det teoretiske udgangspunkt er den danske filosof Søren Kierkegaards (1813-55) skelnen mellem hukommelse og erindring. I indledningen til William Afhans erindring *In vino veritas* fra 1845 skrev Kierkegaard: "At erindre er ingenlunde identisk med at huske. Man kan saaledes godt huske en Begivenhed til Punkt og Prikke uden derfor at erindre den." (Kierkegaard 1845, 3). Der er nødvendigvis et element af bevidst konstruktion eller efterrationalisering i enhver form for erindring, kollektiv som individuel. I overensstemmelse med sit eksistentialistiske grundsyn mener Kierkegaard ganske vist, at erindringen i modsætning til hukommelsen ikke kan deles med andre. Sådan bruges ordene ikke i den nye nationalitetsforskning. I sin analyse "History as Social Memory" fra 1989 peger den britiske mentalitetshistoriker Peter Burke på, at nogle samfund gør meget ud af at opbygge og fastholde en kollektiv erindring, mens andre synes at have en større forkærlighed for at dyrke den kollektive glemsel. "Social amnesi" er Burkes egen terminologi, som han demonstrerer ved at sammenligne englændernes (ikke briternes) forhold til historien med irernes (i republikken Irland). Hvor de første kun husker de gode sider ved den fælles statsdannelse og imperiet og undrer sig over irerne, husker de sidste kun de dårlige sider og benægter eksistensen af en anglo-britisk kultur – selv om det gør det vanskeligt for moderne irere at forklare, hvorfor de har valgt at udtrykke sig på engelsk, "undertrykkernes" sprog.

Pierre Nora skelner i indledningen til sit værk mellem traditionelle samfund, der er karakteriserede ved at være, hvad han kalder erindringsfællesskaber (*collectivitées-mémoires*) eller erindrings-samfund (*sociétées-mémoires*). I sådanne samfund er fortiden ikke klart adskilt fra nutiden, og der findes altså ægte og uberørt erindring (hvis en sådan nogensinde kan siges at have eksisteret). I de moderne samfund derimod er forbindelsen mellem erindring og historie efterhånden blevet mere og mere ophævet, således at de i dag fremstår som hinandens modsætninger. Historievidenskaben er ifølge Nora en integreret del af det moderne samfund, hvor den udfylder den funktion at stille sig kritisk problematiserende overfor den levende erindring (Nora 1984).

Det mest vidtgående forsøg på at opstille en typologi over kollektive erindringer er leveret af den amerikanske historiker John Gillis i indledningen til en antologi om officielle mindefester, *Commerations. The Politics of National Identity* fra 1994, der rummer indlæggene fra et tværfagligt symposium i 1990. Gillis opdeler, hvad han kalder erindrings-kulturens historie i en vestlig sammenhæng, i tre perioder, en før-national, en national og en post-national epoke. I den før-nationale epoke var erindringen enten meget lokal eller udpræget kosmopolitisk, og der var afgørende forskel mellem folkets og elitens erindringskultur. Overgangen fra den før-nationale

til den nationale kultur skete ifølge Gilles med den amerikanske og den franske revolution. De nye erindringskulturer der blev skabt i 1800-tallet var – fremhæver han – "largely for, not by the people", og de blev anvendt til at skabe samling om nye sæt af fremtidsforventninger inden for en nationalstatslig ramme. Det indebar samtidig en vis demokratisering af erindringskulturen, hvilket f. eks, kan ses i krigsmindesmærkerne, der nu begyndte at opregne de menige faldne i stedet for blot sejrrige generaler, som tidligere (Gillis 1996).

Fra 1960erne kan man overalt i den vestlige verden spore tegn på, at denne fælles nationalstatslige erindringskultur kom under pres. Det betød ikke, at de med ét slag forsvandt, men usamtidighederne blev mere iøjnefaldende. Således er det påfaldende, at de socialdemokratiske, skandinaviske velfærdsstater, der havde satset på en entydig fremstilling af sig selv som blot og bart moderne, i 1980erne forsøgte at genopvække dele af den tidligere så foragtede nationale "storhedshistorie". Dette er imidlertid beskedne undtagelser fra en generel regel, hvor erindringsarbejdet efterhånden er blevet på samme tid mere lokalt og mere globalt. Sådanne undersøgelser af mere eller mindre institutionaliseret kollektiv hukommelse synes for indeværende at give de metodisk bedst underbyggede nye resultater i studiet af nationalisme og national identitet. Emnet gør det muligt at anlægge en midterkurs mellem forestillingerne om total manipulation – angivet ved konstruktions- og opfindelses-metaforerne – og nationalisternes naive tro på, at nationer har "rødder" og har eksisteret fra "Arilds tid" eller "hedenold". For helt at forstå koblingen mellem individuelle overbevisninger og statslige institutioner i nationaliseringsprocesserne er det dog nødvendigt samtidig at anlægge et håndfast funktionalistisk perspektiv på nationale foreteelser som sprog, undervisning, værnepligt og velfærdsstaten, der udgør rygraden i nationaliseringen af befolkningen i nationalstaterne. Det vil ske i de følgende to kapitler.

Værdien af en stat kan ikke vurderes efter denne stats kulturelle højde eller magt inden for den øvrige verdens rammer, men udelukkende efter denne institutions værdi for den nation, der til enhver tid måtte være tale om (Hitler, *Mein Kampf* 1927, 21)

Nationalism as such is fated to prevail, but not any particular nationalism (E. Gellner, *Nations and Nationalism* 1983, 47)

IV. Nationale homogeniseringsapparater

Historisk set består moderniseringen af to processer, industrialiseringen og demokratiseringen. Den logiske – men også historiske – forudsætning for industrialiseringen var eksistensen af nationale markeder. Disse markeder og den tilhørende stat gjorde det muligt at beskytte og hjælpe de spirende industrier. Staten spillede især en stor rolle for 2. og 3. generation af industrialiseringsprocesserne, der i vid udstrækning lykkedes ved at afsondre sig fra verdensmarkedet, som var domineret af Storbritannien (Landes 1969). Statslig indgriben var især vigtig for de processer, der benyttede sig af det økonomihistorikeren Alexander Gerschenkron har kaldt "the relative advantage of backwardness" (Gerschenkron 1962). Den nyere forskning har imidlertid opdaget, at statslig intervention også var mere betydningsfuld for den industrielle revolution i Storbritannien, end den liberalistiske ideologi har villet anerkende (jvfr. Davis 1989).

I denne sammenhæng er det imidlertid vigtigere, at stat og marked tilsammen førte til "frigørelse" af arbejdskraften. Denne frigørelse var dobbelt, som de klassiske politiske økonomer fra Ricardo til Marx understregede igen og igen. På den ene side en frigørelse fra gamle sociale bindinger og fra naturgrundlaget, på den anden side en ny binding i form af et krav om at opføre sig disciplineret i overensstemmelse med mekaniske tidsmålinger – markeret ved opfindelsen af vækkeuret i 1600-tallet og udbredelsen af mekanisk tidsmåling på alle livets områder (Landes 1983) – kombineret med nødvendigheden af at sælge sin arbejdskraft på et ubestemt marked. Alt dette indebar omdefineringen af arbejdskraften fra at være konkret og bundet til et bestemt sted og en bestemt kompetence til at optræde som bærer af abstrakte kvalifikationer. Kort sagt som vare. Denne overgang indebar igen mulighed for frigørelse fra det traditionelle samfunds politiske, ideologiske og juridiske bindinger, men også behov for at slutte sig sammen på nye måder (Thompson 1963/68 og talløse andre socialhistoriske analyser af den tidlige arbejderbevægelse).

Sammenslutningerne førte til krav om individuelle og kollektive politiske rettigheder og adgang til deltagelse i udøvelsen af magt i samfundet, dvs. demokrati. Demokratiseringen indebar, at den politiske suverænitet i sidste instans blev forankret i folket i stedet for hos fyrsten af Guds nåde, hvorved undersåtter blev forvandlet til borgere.

Alt dette er velkendt. Hvad der er mindre kendt er, at forudsætningen for begge processer var – og er – en *nationalisering* af indbyggerne i staterne. Nationalisering er et omstridt begreb, idet det let implicerer forestillinger om en manipulation foretaget af skumle personer i røgfyldte baglokaler. Det er ikke hensigten. Vi har valgt det for at understrege parallellen til demokratiseringen og industrialiseringen. Udtrykket blev lanceret i forskningen af den amerikanske idéhistoriker George L. Mosse i værket *The Nationalization of the Masses* fra 1975. Problemet ved Mosses begrebsanvendelse er, at hans bog kun handler om nationaliseringen af tyskerne. Angelsaksiske forskere har derved fået det indtryk, at nationalisering kun var noget der skete for tyskerne, mens englændere og franskmænd "opdagede" en national identitet, de allerede havde i forvejen (f.eks. Kedourie 1960/95). Der er det rimelige i denne fejltolkning, at den første systematiske anvendelse af begrebet "nationalisering af masserne" faktisk findes i Hitlers *Mein Kampf* fra 1925. Her skrev Hitler bl.a.: "Nationaliseringen af de brede masser kan aldrig finde sted ved hjælp af halvhjertede forholdsregler, ved svag understregning af en såkaldt objektiv opfattelse, men kun ved skånselsløs og fanatisk ensidighed" (Hitler 1925-27, citeret efter Mosse 1975, v). Trods denne noget betænkelige oprindelseshistorie for begrebet, er det nødvendigt til at forstå moderne samfund og er derfor i stigende grad blevet operationaliseret gennem de sidste tyve års historiske, sociologiske og politologiske forskning.

Nationaliseringen skabte nemlig den homogenitet, der var forudsætningen for, at såvel markedet som demokratiet kunne fungere. Disse tre sider af moderniseringen kan fremstilles i form af gensidigt betingende funktioner.

industrialisering

homogenisering

demokratisering

nationalisering

Problemet ved en sådan fremstilling er den reduktionisme, der ligger i et funktionalistisk perspektiv. Hvordan kom sammenhængen historisk i stand, og hvordan reproduceres den blandt individerne? Disse centrale spørgsmål må en egentlig teori om sammenhængen mellem stat og nation kunne besvare.

Forudsætningen for de moderne europæiske nationalstater var territorialstaterne, der etableredes i tiden mellem 1500 og 1800. Flertallet af disse var enevældigt styrede fyrstestater, hvor autoriteten var afledt af "Guds nåde"; andre var aristokratiske republikker eller valgmonarkier. De klassiske eksempler på territoriale fyrstestater er England (selve England ikke Storbritannien), Frankrig, Sverige, Danmark og Spanien i Vesteuropa samt Polen, Bøhmen og Ungarn i Centraleuropa. I denne epoke etableredes det internationale statssystem med den westfalske fred 1648 (Tilly 1975). Anskuet i et funktionelt perspektiv forudsatte demokratiet og industrialiseringen fra omkrig år 1800 imidlertid politiske fælleskaber, nationer for at kunne virke (Ernest Gellner og mange andre). Disse nationer skabtes på grundlag af patriotiske loyaliteter og myter om middelalderlige fællesskaber. Enten "fra oven" som i de klassiske, vestlige territorialstater, "fra neden" med udgangspunkt i nationalistiske bevægelser som i de mindre lande i Øst-, Central- og Periferi-Europa (Hroch 1968 og 1985) eller ved en kombination af bevægelser fra oven og fra neden som i Italien 1859-70 og Tyskland 1864-71.

De vellykkede nationaliseringsprocesser var dem, der fik etableret en stat og havde held med at udvikle statslige nationaliserings-agenturer i form af uddannelsessystemer, værnepligtshære, massemedier, sociale, sundheds og kulturelle institutioner. Denne nationaliserings- og socialiseringsproces af undersåtter til borgere, som taler samme nationale sprog, toppede i Vesteuropa mellem 1948 og 1968, hvor man kan måle en stærkt forøget legitimitet for nationalstaterne blandt befolkningerne i forhold til første halvdel af århundredet. Velfærdsstaterne i efterkrigstidens Vesteuropa er i virkeligheden nationalstatens højeste stadium, som Alan Milward har påvist (Milward 1992, se afsnittet om den europæiske integration i kap. V). Milwards analyse indebærer, at det supranationale samarbejde, der indledtes i denne epoke, i vid udstrækning må forstås i forlængelse af nationalegoistiske interesser i de involverede stater. National integration og supranationalt samarbejde er ikke et nul-sum spil, men har historisk betinget og fremmet hinanden. Indtil videre i hvert fald. I dag er nationalstaterne i Vesteuropa såvel som i resten af verden udfordret af en kombination af økonomisk internationalisering og kulturel decentralisering kombineret med usikkerhed om det retfærdige i grænsedragningerne omkring staterne og nationerne. Denne udfordring er imidlertid ikke udtryk for svaghed, men et resultat af deres succes især efter 2. verdenskrig.

Med et let gammeldags – og misbrugt – udtryk kan man kalde mekanismerne i nationaliseringsprocessen for "nationaliseringsapparater." *Apparat* skal her tages i ordets videste og mest generelle betydning som metafor for institutioner som skole, hær, medier på den ene side, og indholdet af det der videregives i disse institutioner såsom nationale sprog, historier og litteraturer på den anden. Selv hele politikområder som økonomi, sundhed og sociale forhold kan det være fristende at behandle under samme overskrift. Det problematiske ved begrebet er, at det leder tanken hen på forestillinger om snedig manipulation i stil med salig Louis Althussers og Nicos Poulantszas' strukturmarxisme fra slutningen af 1960erne og 70erne. Det vil være forkert, da apparaterne lige så vel kan siges at have manipuleret personalet i apparaterne og deres teoretiske bagmænd som de "bondemasser" indoktrineringen var møntet på.

Hovedvægten i forskningen har indtil nu ligget på en fornyet interesse for den ovenfra planlagte integration af de europæiske bondebefolkninger i slutningen af 1800-tallet via skolesystemer, almindelig værnepligt og massemedier (først skrift, siden lyd- og billedmedier). George Mosses "nationalisering af masserne" eller "Peasants into Frenchmen", som det hedder hos den rumænsk-amerikanske historiker Eugen Weber. Problemet ved disse arbejder med integration fra oven, sproglig ensretning etc. er, at denne proces ikke kun byggede på tvang. Nogle mentalitetshistorikere fremhæver, at den også byggede på en eller anden grad af receptivitet, lidt forskellige dispositioner i de brede folkekulturer uden for elitekulturerne, selvom der hersker enighed om, at folkekulturerne i Europa havde langt større fællestræk før år 1800 end efter, da eliterne opfandt begrebet "folk" og overtalte deres "folk" til at opføre sig i overensstemmelse med normerne for rigtig "national" adfærd.

Ifølge den britiske mentalitetshistoriker Peter Burkes overbevisende sammenfatning af udforskningen af den europæiske folkekultur i perioden mellem 1500 og 1800 skete der en afgørende ændring af relationen mellem folk og elite i netop denne overgangsperiode (Burke 1978). I Middelalderen konstituerede den højadelige elite og "folket" – dvs. resten – hinanden som to sider af samme stykke papir. Det var så utænkeligt fysisk at overskride grænserne mellem de to kulturer, at de uden problemer kunne leve helt tæt op ad hinanden på godserne og i byens huse. Det var unødvendigt at praktisere den næsten racistiske segregering mellem klasser, som siden kom til at præge victorianismens store industribyer. Fra dette udgangspunkt, der gav sig idealtypiske udslag i karnevalsfesternes fysisk tætte kontakt og venden op og ned på magtrelationerne – for en enkelt dag vel at mærke – skilte klasserne sig mere og mere fra hinanden i løbet af 1500 og 1600-tallet (Burke 1978). Denne adskillelse lagde grunden til det tilsyneladende paradoks, at højadelens damer i samme periode begyndte at indsamle "folkets" poesi, som siden blev råstof for

nationalistiske teoretikeres forestillinger om det oprindelige og uspolerede folk. De indsamlede middelalderlige, såkaldte "folke"-viser og -eventyr, der selvfølgelig ikke var spor folkelige, men resultater af lige så bevidst komposition som al anden litteratur. Vi har blot ikke bevaret navnene på forfatterne. I 1700-tallet udfoldedes overklassens romantiske forestillinger om "almuens" naturlige og uspolerede liv i form af opførelse af hyrdetableauer ved det forfinede franske rokokkohof. De gav hoffets damer mulighed for at klæde sig ud (og af) på baggrund af nogle stakkels dyr, der blev slæbt ind som staffage.

Der var altså "et eller andet", som eliterne kunne spille på, da nationalfølelse og nationalstatslig identitet skulle opbygges i 1800-tallet. Det er bare ikke så gammelt, ikke så ensartet for hele nationen og slet ikke så uskyldigt og "naturligt", som ideologerne antog. At et sådant potentiale, hvordan man ellers nøjere vil definere det, var nødvendigt for etableringen af en national identitet fremgår alene af det faktum, at forsøg på at skabe nye nationale identiteter – såvel ovenfra som nedefra – af og til faktisk er slået fejl. Der er blot ikke tradition for at studere sådanne fejlslagne processer, b.a. fordi de sjældent har afsat sig spor i kilderne. Nationer skabes ved "historiske tilfældigheder". Det betyder ikke at en hvilken som helst nation kunne være skabt hvor som helst, men derimod at resultatet af nationsbygning-processen ikke kunne forudses med lovmæssig nødvendighed. Omvendt er ikke alt tænkeligt blevet realiseret i historien, og det kan historikerne bagefter godt forklare. Men de kunne ikke have forudset på forhånd med nogen form for sikkerhed, hvilke folkeslag der ville blive til politiske nationer og eventuelt ligefrem få deres egne nationale stater, og hvilke der ikke ville.

Uddannelse

Som før antydet er den på mange måder mest tilfredsstillende teori om baggrunden for nationalismen den nyligt afdøde tjekkisk-britiske sociolog Ernest Gellners funktionalistiske kobling af moderniseringen og nationalismen. Han hævdede, at det normalt er nationalismen der har skabt nationerne, ikke omvendt. Med nationalisme menes forestillingen om, at den politiske og den nationale enhed skal være identiske (Gellner 1983, 1). Baggrunden for dette er analyse af nationalismen som resultat af modernitetens industrielle produktionssystem. Før industrialiseringen var det helt overvejende flertal af befolkningen beskæftiget i landbruget. Her levede de i små isolerede enklaver med rigid arbejdsdeling. Alle, høj som lav, havde en klart defineret plads i samfundet, en plads der ofte blev bevaret over generationer. I et sådant samfund var der intet pres for at smelte de politiske og de kulturelle grænser sammen. Tværtimod.

Uden dette pres var der ingen baggrund for nationalisme forstået som en politisk kulturel bevægelse og ideologi. For det første var der intet pres i retning af kulturel

homogenitet. Såvel den interne produktion og kommunikation som den eksterne foregik lokalt. Forbindelsen til det større samfund foregik uden inddragelse af "opdragelsesspecialister" (Gellner 1983, 31). Hver enhed i dette statiske samfund beskrives af Gellner som et mikrokosmos af helheden. Resultatet var manglende bevidsthed om egne kulturelle særtræk. Så sent som ved folkeafstemninger om grænsedragningerne mellem Polen og Tyskland efter 1. verdenskrig svarede mange lokalbefolkninger på spørgsmålet om deres nationalitet, "herfra". Det gjorde f. eks, flertallet af indbyggerne i Pripet sumpene i Polen ved afstemningerne i 1919 og igen 1939 (Hroch 1985). For det andet blev der heller ikke "oppefra" øvet pres for at leve op til en national norm. Eliten, såvel aristokratiet som byborgerskabet og embedsmændene, var mere intereresserede i at understrege kulturelle forskelle mellem dem selv og den brede befolkning end af mulige fælles træk. Af overklassens interesser i opretholdelse af den sociale stratifikation fulgte, at kulturen ofte var af transnational karakter. Det gjaldt i middelalderen, men var også tilfældet langt ind i 1700-tallet. I Øst- og Centraleuropa kunne man iagttage dette fænomen blandt de tysk-talende overklasser langt ind i det 20. århundrede. Et godt eksempel er den tysk-baltiske overklasse i Letland og Estland, hvis godser blev nationaliserede i 1920'rne, men som fastholdt deres stilling som kulturel faktor i de nye nationale stater helt til 1939, hvor de blev repatrierede til det nazistiske Tyskland som led i Stalin-Hitler pagten.

I modsætning til det stort set statiske landbrugssamfund (hvis statiske karakter historikere nok mener at en sociolog som Gellner overdriver) bygger industrisamfundet på en forestilling om fortsat økonomisk vækst. Forudsætningen for denne vækst er en kompliceret og stadigt skiftende arbejdsdeling, som er programmatisk analyseret af Adam Smith i *The Wealth of Nations* (1776). En sådan arbejdsdeling var kun mulig via en hidtil uset geografisk og kompetencemæssig mobilitet af arbejdsstyrken. Det betød, at folk sjældent kunne forblive i den samme niche i hele livet, endsige over generationer. De skulle kunne "omskoles" som det hedder i dag. Men forudsætningen for "omskoling" er "skoling" dvs. skolegang, hvor eleverne erhvervede generelle kompetencer og fik papir på disse kvalifikationer. Det har fået Gellner til at formulere den provokerende tese, at en nationalstats grænser er lig med udstrækningen af dens monopol på eksamensbeviser (Gellner 1978, 146). For at kunne indgå i en kompleks arbejdsgang kræves en helt ny kommunikationsmåde blandt individerne. Den enkelte er nødt til at kunne kommunikere præcist og uafhængigt af kontekst med fremmede mennesker som vedkommende aldrig har set tidligere. Desuden bliver arbejdsredskaberne fjerne og mere abstrakte end i landbrugets konkrete udveksling med naturen.

Som Gellner udtrykker det: "Most jobs, if not actually involving work "with People", involve control of buttons or switches or leavers which need to be *understood,* and are explicable, once again, in some standard idiom intelligible to all

comers. For the first time in human history, explicit and reasonably precise communication becomes generally, pervasively used and important. In the closed local communities of the agrarian or tribal worlds, when it came to communication, context, tone, gesture, personality and situation were everything. (...) Human language must have used for countless generations such intimate, closed, context-bound communities, whereas it has only been used by schoolmen and jurists, and all kinds of context-evading conceptual puritans, for a very small number of generations." (Gellner 1983, 33). For at opfylde disse krav kræver industrisamfundet en fælles, homogen høj-kultur. Efter sejren for det territorialstatslige princip kunne en sådan kultur kun tilvejebringes gennem et statsligt uddannelsessystem. Industrisamfundets behov for kulturel homogenitet medfører et automatisk pres for overensstemmelse mellem kulturelle og politiske grænser. Det er på denne måde hans udsagn om, at det er nationalismen som producerer nationen, defineret som en enhed baseret på fælles kultur og vilje til politisk fællesskab skal forstås. Med det nationale uddannelsessystem flyttes loyaliteten gradvis fra det lokale samfund til en anonym massekultur.

Alle uddannelser, som vi kender dem i dag, er først og fremmest børn af den store nationalisering af bondemasserne, der begyndte i det vestlige og centrale Europa i anden halvdel af 1800-tallet. I Nordamerika begyndte den systematiske udbredelse af skolegang endnu tidligere. Det hænger sammen med, at mange af immigranterne fra Europas stive klassesamfund systematisk satsede på et socialt mobilt samfund baseret på individuel kunnen og uddannelse, et meritokrati. I Europa var hensigten at uddanne nye, nationale eliter til administration af de centraliserede territorialstater, der siden den franske revolution og de efterfølgende omfattende befrielseskrige mod Napoleons hære begyndte at søge deres legitimation i nationen. Det gjorde det for første gang i verdenshistorien interessant, hvad de "umælende bondemasser" tænkte, og hvilket sprog de gjorde det på. Undersøgelser af forholdene i Frankrig i 1790erne, Italien i 1860erne og mange andre steder viste til de nye nationale magthaveres rædsel, at kun et lille mindretal af "folket" talte den dominerende elites sprog. Det var ikke godt, når statens og styrets berettigelse blev afledt af dette "folk". Derfor satte en voldsom national indoktrinering ind oppefra, hvor der var en stat, og fra nationale bevægelser og selskaber, hvor der ikke var en sådan selvstændig stat. I første omgang gik bestræbelsen ud på at danne en ny national embedsmandsstand. Det skete i det moderne gymnasium, som afløste de inter- eller overnationale latinskoler. Fag som national historie, sprog og litteratur kom i centrum i uddannelserne under overskriften "almen dannelse". Almen dannelse er nemlig lige præcis national og ikke almen. Ved samme lejlighed skiftede sprogundervisningen fra de såkaldte "døde", internationalt forståelige sprog som latin og græsk til de såkaldte "levende", nationale sprog. At sprog bliver døde, dvs. afgrænsede og definerede ved at blive sat i undervisningssystem, er kun et af de mange paradokser ved nationaliseringen af centralstaterne. Som led i denne proces blev nabosprogene

med nødvendighed til "fremmedsprog". Det havde de ikke været før, men når udgangspunktet for identiteten bliver taget i modersmålet, må alle andre logisk nok blive fremmede og derfor svære. At det skulle være svært, at hest hedder *cheval* på fransk, har altid undret mig. Men annammelsen af den pointe synes at være hovedresultatet af gymnasiets hundredårige bestræbelse på at lære unge skandinaver fransk.

Den nationale eliteundervisning, der i begyndelsen omfattede mellem 1 og 2% af befolkningen og efterhånden steg til 4-5%, havde brug for videnskabelige discipliner til at levere indhold i undervisningen. Det er baggrunden for den moderne fagdeling. Først og fremmest på humaniora som den centrale almene dannelsesdisciplin, men indirekte med virkning for alle fagene. National litteratur blev fastlagt i en autoriseret kanon, nationale historier frosset fast i anakronistiske fortolkninger og nationalsprogene fik en standardnorm. Sådan var situationen indtil masseuddannelsen i 1960erne og 1970erne sprængte alle rammer. Det paradoksale er, at universitetsfagene trods deres nationale hensigt reelt havde været ret internationalt orienterede af den simple grund, at udøverne var så få. De var nødt til at kommunikere med ligesindede i andre lande, selv om deres materiale var forskelligt. Det ændrede sig radikalt med uddannelseseksplosionen i tresserne. Stik mod sin erklærede hensigt kom de mange nye studerende, fagkritikken og studenteroprøret i hele den vestlige verden til at virke reelt konserverende på de nationale dannelsesfag. Nu var der nemlig et tilstrækkeligt publikum selv på ens egne, i videnskabelig forstand små, sprog som de nordiske. Vanskelige traktater om specielle emner kunne i de glade 70ere sælges i flere tusinde eksemplarer. Det blev unødvendigt og til tider lige frem mistænkeligt at kommunikere med fagfæller i andre lande, lige som murene mellem de enkelte fag og institutter blev tårnhøje.

Denne nationale organisering af disciplinerne gælder stort set stadig, også for nyere fag som køns og kulturstudier, trods den omfattende internationale udveksling. Teorierne er internationale, men kildematerialet er oftest nationalt udvalgt og organiseret. Sprogene definerer vores verden i endnu højere grad end normalt antaget. Flertallet af kulturfagene er organiseret efter nationale kulturer, i det man tidligere kaldte nationale filologier, altså en kombination af sprog, litteratur og samfundsstudier: Engelsk, tysk, romansk, slavisk etc., for ikke at tale om dansk eller svensk. Der er meget gode, praktiske grunde til denne organisering, der går tilbage til introduktionen af undervisning i moderne sprog i det nye gymnasium i slutningen af 1800-tallet. Det nye gymnasium skabte i vid ustrækning de eksisterende fag og institutter på universiteterne. Men samtidig er der en masse tværgående emner, der har tendens til at unddrage sig udforskning pga. af denne nationale opdeling af fagligheden. Historiefaget er nationaliseret på sin egen særlige måde, idet man der skelner mellem Danmark eller Sverige (evt. Norden) og resten af verden. Europa optræder slet ikke som en særlig kategori i historiefaget.

Værnepligt
I 1870 indsatte det Nordtyske Forbund under ledelse af Preussen 1.2 millioner mand i krigen mod Frankrig. Det var nøjagtigt dobbelt så mange, som Napoléon havde kunnet mobilisere til sit felttog mod Rusland i 1812. I 1914 fordoblede det tyske kejserrige igen antallet af sine soldater til 3.4 millioner, samtidig med at nabolandene gennemførte en tilsvarende forøgelse. Denne umådelige udvidelse af hærenes størrelse var et resultat af den demografiske eksplosion, der var begyndt med 1700-tallets industrialisering, den dermed sammenhængende urbanisering og revolutioneringen af transportmidlerne. Men først og fremmest var den et resultat af demokratiseringen og nationaliseringen. Ingen tidligere kendte samfund i verden har vovet at træne så store dele af den mandlige befolkning i våbenbrug, ikke engang de græske bystater, hvis direkte demokrati ellers hvilede på borgernes evne til at føre våben. Selv i det athenske demokrati udgjorde fuldborgerne under 20 % af den mandlige befolkning; slaverne var ca. halvdelen og dertil kom et stort antal såkaldte metoiker, dvs. fremmede indbyggere som ikke havde borgerret i Athen (men muligvis i en anden bystat). Det 19. og 20. århundredes værnepligtshære repræsenterer et helt nyt niveau i krigshistorien. Men de kan ikke forstås udelukkende ud fra en militær synsvinkel. Ja faktisk kan det hævdes, at det rent militære aspekt ved værnepligten er en bivirkning af nationaliseringsprocessen. Det antydes allerede hos den moderne krigs teoretiker Carl von Clausewitz (1780-1831) i 1820'rne i storværket *Vom Kriege* (1832).

Krigen mellem Frankrig og Østrig, der blev udkæmpet i Norditalien i 1859, var den første krig som demonstrerede jernbanernes værdi. Den franske hær på 120.000 mand, der ville have været to måneder om at marchere frem til krigsskuepladsen til fods, nåede frem på 11 dage. Men denne hastighed demonstrerede på den anden side et andet problem, som Napoléon I havde opnået sine store sejre ved at ignorere, forsyningerne. De franske tropper stod på den norditalienske slette uden ammunition, medicin, foder til hestene, bromateriel, belejringsudstyr osv. Den eneste grund til at de alligevel klarede sig var, at østrigerne var lige så ilde stedte (hvilket kan undre, da disse var nærmere deres baser). Især takket være den preussiske generalstabs systematiske studier, skulle det hurtigt vise sig at muligheden for at bevæge sig hurtigt kun var én af flere fordele ved jernbanen. Evnen til at holde ud i felten var på længere sigt nok så vigtig. I takt med udviklingen af jernbanesystemet var hærene ikke længere afhængige af forsyninger i fremskudte depoter. I stedet kunne et helt lands økonomi indstilles på kontinuerlig forsyning af hæren. For det andet kunne hærene rekrutteres af lidt ældre reservister, som var i knap så god fysisk form. Da de ikke skulle gå hele vejen til fods, kunne de godt gøre nytte i kamp trods alderen. Det øgede antallet af potentielle soldater enormt. For det tredje kunne styrkerne holdes i bedre form. Syge og sårede kunne evakueres til hospitaler i baglandet, hvilket forbedrede deres overlevelses-chancer

kolossalt. Det var ikke for ingen ting, at det netop var de skrækindjagende scener med sårede i tusindvis på slagpladserne ved Solferino i 1859 og på Krim i 1854-55, der gav stødet til den første systematiske plejeindsats under ledelse af Florence Nightingale, ligesom det var på denne tid, at Internationalt Røde Kors blev oprettet med base i det neutrale Schweiz. Det skete i 1863, efterfulgt af Genève-konventionen med regler for civiliseret krigsførelse i 1864.

Massegørelsen af krigen bragte krigen mere direkte i berøring med civilbefolkningerne, hvorfor det blev nødvendigt at prøve at afbøde nogle af virkningerne. Dog er det vigtigt at erindre, at det var en rent målrationel "humanisering". Pleje af sårede og visse garantier for behandling af fanger var fornuftige foranstaltninger, når det gjaldt mobilisering af borgere i uniform. De værnepligtige og deres familie kunne som vælgere påvirke det politiske mere direkte end soldater tidligere havde været i stand til. Valgretten var ikke almen ved begyndelsen af denne proces. Men det blev den. Under 1. verdenskrig mobiliseredes også kvinderne bag fronten og i krigsproduktionen med det resultat, at de fik stemmeret i de fleste europæiske lande (Therborn 1978). Hvor det ikke skete i forbindelse med 1. verdenskrig som i Frankrig og Belgien, skete det efter 2. verdenskrig. Det er meget sigende, at det eneste land hvor indførelsen af kvindelig valgret først skete i 1971, Schweiz, også var landet der ikke havde været involveret i de store krige.

Grundlaget for Preussens (og dermed det tyske kejserriges) militære effektivitet var den værnepligt, som var blevet indført i 1809 i forbindelse med de store reformer i kølvandet på nederlaget til det revolutionære Frankrig. Der blev pustet nyt liv i værnepligten i 1858, da prins Wilhelm, den senere Wilhelm I blev regent. Han havde som sit vigtigste mål at genopbygge Preussens militære magt. Krigsminister Albert von Roon genindførte tre års militærtjeneste ved felthæren efterfulgt af fire år i reserven. Derefter blev soldaterne overført til landeværnet (*Landwehr*), som samtidig mistede sin uafhængige status og blev underlagt felthæren (Howard 1976, 116). Modsat Frankrig og Italien blev dette system administreret af regionalt opstillede armékorps, hvis chefer var ansvarlige for at indkalde værnepligtige, reservister og *Landwehr,* at uddanne og udruste styrkerne og sørge for at mobiliseringen skete hurtigt og effektivt. Ved mobiliseringen kunne felthæren således hurtigt forstærkes med fuldt uddannede reservister, udrustet fra regionalt placerede mobiliseringsdepoter og sendt til fronten ved hjælp af omhyggeligt planlagte jernbanetransporter. Køreplanerne var nøje afstemt med generalstabens samlede operationsplaner, der fastlagde, hvor styrkerne skulle anvendes.

Alt dette var militært uhyre effektivt og i lang tid modstanderne overlegent, som de tyske hære skulle bevise i to storkrige i det 20. århundrede. I denne sammenhæng er det imidlertid værd at fæstne sig ved respekten for de regionale enheder. Det tyske

kejserrige var organiseret som en forbundsstat, hvor forsamlingen af fyrster med den preussiske konge i spidsen som kejser over hele staten, udgjorde en art andet kammer ved siden af rigsforsamlingen, der var direkte valgt med almindelig valgret (for mænd). Preussen udgjorde ganske vist over to tredjedele af hele staten, men også Preussen var forbundsagtigt opbygget med respekt for de enkelte landsdele. Den særlige måde Tysklands samling forløb på, medførte at det ikke var et samlet Tyskland som stod over for Frankrig i 1870. Det Nordtyske Forbund havde indgået en defensiv alliance med de tre sydtyske stater, Bayern, Baden og Württemberg. De sydtyske stater var historisk set fjender af Preussen og allierede med Frankrig, så det var på ingen måde selvfølgeligt at de stillede op på tysk side i 1870. Årsagen til at det lykkedes at få dem med var, at Bismarck ved en snedig diplomatisk manøvre havde provokeret Napoléon 3. til at erklære det Tyske Forbund krig. Dermed var de sydtyske stater tvunget til at honorere deres forsvarspagt med de øvrige tyske stater. Men heller ikke alle de nordtyske medlemmer var lige villige deltagere i den nye forenede tyske stat. Hannover blev indlemmet i 1866 uden at blive spurgt; et faktum som vore dages efterfølger til Hannover, Niedersachsen understreger med stor selvfølelse. Til sidste øjeblik truede de sydtyske stater med ikke at stille op mod Frankrig, og den preussiske generalstab havde lagt planer for alle situationer (Howard 1961). I sidste instans valgte de dog den tysk-preussiske side, og den tyske side sejrede så stort, at der kom et samlet Tyskland ud af det med en loyal og yderst effektiv hær. Men den nye tyske stat forblev regionalt organiseret med respekt for de enkelte delstaters formelle suverænitet. Det markeredes også på militærets område, hvor de værnepligtige blev opstillet i regionale afdelinger. At det gik godt, viser noget om styrken i den tyske fællesfølelse på tværs af statsgrænserne mellem de mange små og større stater.

Det tyske eksempel sættes godt i relief af forholdene i den anden europæiske stat, der blev forenet på samme tid, Italien. Der vovede man ikke at tillade regionerne en selvstændig eksistens, og slet ikke på det militære område. Det hænger sammen med, at den italienske enhedsfornemmelse var langt svagere på det folkelige plan. Værnepligtshæren blev eksplicit udnyttet til at "gøre indbyggerne til italienere", som en af samlingsprocessens ledere piemonteseren Massimo D'Azeglio udtrykte det efter samlingen i 1860. Man ofrede den militære effektivitet, der ligger i solidariteten og forståelsen blandt rekrutter fra samme egn på den nationale italieniseringsproces' alter. Hærens funktion som uddannelsesinstitution blev introducereret i Piemonte i 1849 efter denne stats nederlag til østrigerne i den første Risorgimento-krig. Der blev indrettet regimentsskoler, hvor soldaterne foruden gymnastik og militære færdigheder blev undervist i læsning, skrivning og regning på begynderniveau. Dette skolevæsen udviklede sig stærkt efter samlingen i 1859-60, og var da det blev nedlagt i 1892 det mest omfattende af sin art i Europa (Gooch 1994, 201). Denne deciderede skoleundervisning var imidlertid ikke hærenes typiske funktion. I Italien var det nødvendigt pga. underskolesystemets store svagheder,

noget som det andet og mere effektive nationaliseringsapparat altså forsøgte at rode bod på.

Efter 1860 kom den piemontesiske hær til at udgøre kernen i den nye hær (som Preussens kom til det i Tyskland). Enheder fra Lombardiet, Toscana, Emilia, Romagna og Begge Sicilier (kongeriget Napoli) blev indlemmet, men fik kun i meget begrænset omfang lov til at videreføre deres gamle traditioner. Det samlede Italiens første krigsminister, Manfredo Fanti (hvis efternavn meget passende betyder infanterist), forordnede at alle den nye hærs regimenter skulle bestå af rekrutter fra mindst to forskellige dele af landet, og at de altid skulle stationeres i en helt tredje del af landet. Det var upraktisk ved mobiliseringer, der blev yderst langsomme pga. de lange strækninger de mobiliserede skulle tilbagelægge. Det gjorde det også yderst vanskeligt for soldaterne at samarbejde. Sicilianere forstod ikke et ord af norditalienernes sprog og omvendt. Kvalificerede overslag vurderer antallet af rent italiensk (dvs. toscansk) talende i 1860 til 2.5% af befolkningen, mens ca. 20% forstod det (De Mauro 1979, 43). Det nye system bevirkede at soldaterne i løbet af deres lange tjenestetid på fem år (i 1875 nedsat til tre) kom i kontakt med landsmænd fra andre dele af riget og lærte at forstå disse dialekter, foruden at de fik kendskab til andre egne end deres egne (Gooch 1994, 202-03).

Den centrale regering var villig til at acceptere lavere militær effektivitet til fordel for det større mål, skabelsen af en italiensk nation. Hensigten med den komplicerede sammensætning af hæren var ud over nationaliseringen af borgerne at modvirke dannelsen af lokale enheder, hvis loyalitet mod konge og regering kunne være tvivlsom. Især var der stor skepsis mod syditalienerne og det tidligere pavelige Romagna med et flertal af anarkistiske landarbejdere. Af samme grund flyttede man hvert tredje år enhederne mellem landsdelene. Argumentet var, at hærens politimæssige funktioner blev vurderet mindst lige så højt som dens evne til at bekæmpe ydre fjender. betydningen af denne rolle blev demonstreret under de sociale uroligheder i Emilia-Romagna i maj 1914, den såkaldte *settimana rossa,* hvor størstedelen af hæren stod gevær ved fod mellem de oprørske landarbejdere – et engagement der forhindrede Italien i at deltage i 1. verdenskrig fra starten.

Hærens beslutsomme italieniseringsindsats førte ikke nær så langt som tilsigtet, da det af politiske og økonomiske grunde aldrig lykkedes at indkalde mere end højst en fjerdedel af hver årgang til militærtjeneste. I andre lande som Frankrig, opnåedes formålet derimod i langt højere grad. Selv der var det dog først for alvor 1. verdenskrigs millioner af dræbte, som bragte nationen i skikkelse af republikken ud til hele befolkningen (jævnfør Weber 1976 og Prost 1984). Tyskland er i denne som i andre henseender en undtagelse. Som vi allerede har set, valgte man her at bevare lokale traditioner i form af en regional (dog ikke føderal) opbygning af den hær, der blev symbolet over alle på den nyvundne nationale enhed. Mange elementer skal

inddrages for at forklare denne forskel. Føderalismen er på mange måder det mest konstante træk i Tysklands nyere historie, hvilket afspejles i at det i 1990 forenede Tyskland er organiseret som en forbundsrepublik. Men samtidig eksisterer der ubetvivleligt et kulturelt-sprogligt fællesskab mellem flertallet af de tysktalende. Denne såkaldte "kulturnation" føres ofte tilbage til Martin Luthers bibeloversættelse i 1520erne.

Tanken om værnepligtig hær i Tyskland – det man i Forbunds-republikken siden 1949 har kaldt en "hær af borgere i uniform" – blev først formuleret af en gruppe yngre officerer i Preussen i begyndelsen af 1800-tallet. Under indtryk af den første koalitionskrig 1792-95 mod det revolutionære Frankrig havde de indset, at den franske revolution ikke var et forbigående fænomen, men tværtimod indvarslede en total omvæltning af samfundene, herunder krigsførelsen. Katastrofen for den preussiske hær ved Jena i 1806 retfærdiggjorde på det mest eklatante deres idéer. De mest fremtrædende blandt dem var Gerhard von Scharnhorst, Hermann von Boyen, August von Gneisenau og Carl von Clausewitz. Deres leder, Scharnhorst blev udnævnt til formand for en militær reorganiserings-kommission efter Jena. Som program formulerede de, at hæren måtte bestå af "alvorlige, intelligente og pålidelige patrioter, der betragtede sig selv som fædrelandets forsvarere, og som resten af befolkningen betragtede på samme måde." (cit. efter Howard 1976, 101). Forudsætningen for det var, som Gneisenau tørt bemærkede, "at give folket et fædreland, hvis det skal kunne forsvare dette fædreland." (cit. efter Howard 1976, 102). Det var farlige og revolutionære tanker i denne periode, som Hohenzollerne, Habsburgerne og deres adelige forbundsfæller overalt i Europa søgte at undertrykke i kampen mod det revolutionære Frankrig. Reformatorerne mødte da også forbitret modstand ved hoffet, og nogle af dem som Clausewitz tog tjeneste udenlands. Von Clausewitz trådte i 1813 ind i den russiske hær; ikke fordi den var mere demokratisk, men fordi den efter hans mening var den eneste med mulighed for at slå Napoléon.

Efter Napoléons nederlag i Rusland 1812 ændredes klimaet imidlertid over hele Europa. Et udbrud af patriotisk begejstring gik over alle de tyske stater og nedbrød mange gamle skranker. Preussen indførte almindelig værnepligt og opstillede en national hjemmehær af borgere, *Landwehr* (Hjemmeværn). Den valgte selv sine officerer, som Nationalgarden havde gjort det under den franske revolution, og der var tjenestepligt for alle mænd i værnepligtsalderen, hvis de ikke blev indkaldt til felthæren. Militært var denne borgerhær i begyndelsen noget kluntet, men kompromisløs, modig og initiativrig. Sammen med felthæren deltog den i sejren over Napoléon ved Leipzig i 1813, i invasionen af Frankrig der tvang ham til abdikation, og igen i 1815. Nådesstødet mod Napoléon ved Waterloo uden for Bruxelles 18. juni 1815 blev ført af en britisk hær under hertugen af Wellington og en preussisk under general Blücher. Men den egentlige strateg bagved var August

von Gneisenau. Den britiske hær var ikke en borgerhær som den tyske, men på den anden side også langt fra 1700-tallets korrupte adelsmilitser. Arthur Wellesley, hertugen af Wellington havde under den langvarige krig på den pyrenæiske halvø skabt en lille, topprofessionel britisk hær. Samtidige iagttagere opfattede det britiske infanteri som verdens bedste. Men det var de kun fordi de britiske tropper var så fåtallige. Faktisk blev Wellesley, eller hertugen af Wellington som han adledes til, hjemme i London bebrejdet sit sløseri med de dyre soldaters liv. Takket være sin overmagt til søs kunne Storbritannien klare sig gennem hele det 19. århundrede uden værnepligt og de deraf følgende, nødvendige reformer af hele samfundet. Det britiske klassesystem blev først afgørende ændret med 1. verdenskrig (Cannadine 1990).

Den førnævnte sejr for de tyske hære over de franske i 1870 (og over Danmark i 1864) var lige så meget en sejr for det preussiske bureaukratis metoder som en sejr for de preussiske våben. Napoléonstidens romantiske heroisme, der var blevet genoplivet i det andet franske kejserrige og havde ført til sejr i en række kolonikrige især i Algeriet, var blevet slået totalt af et system, som byggede på videnskabelige udregninger, administrativ planlægning og professionel ekspertise. Og udført af en hær rekrutteret af "borgere i uniform", selv om officererne i vid udstrækning stadig kom fra junkerklassen. Derfor kopierede alle europæiske lande (og Japan) efter 1871 det preussiske system med værnepligt, jernbaneplaner og en overordnet generalstab. Selv Storbritannien og USA tilpassede deres hære til denne almene regel efter nogle katastrofale tilbageslag i Cuba og Sydafrika.

Længe før 1914 havde alle Europas stater således accepteret, at den militære effektivitet, som skulle opretholde deres status og magt, ikke længere afhang af en lille professionel styrkes duelighed som i 1700-tallet. Afgørende for militær succes var en kombination af mennesker (nationale borgere) og et strategisk veludbygget jernbanenet. Derfor begyndte statsmagten at interessere sig langt mere aktivt for befolkningens ve og vel. Skolegangens betydning for nationaliseringen og dermed industrialiseringen er allerede blev fremhævet. Men også militæret var blevet en kompleks organisation, som i stigende grad forudsatte, at flertallet af de indkaldte kunne læse og skrive; for slet ikke at tale om kravene i tekniske discipliner som artilleri og ingeniørkunst. Faktisk var en af hovedårsagerne til udviklingen af ingeniøruddannelserne hærenes behov for naturvidenskabelig kompetence. Omvendt blev det disse officerer, som efter endt tjenestetid gennemførte megen af industrialiseringen, ligesom det i vid udstrækning var blandt pensionerede artilleriofficerer, at jernbaneforstanderne i første bølge af jernbanebygningen blev rekrutteret. Var viden vigtig for i hvert fald dele af officerskorpset, var den helt uomgængelig for underofficererne.

Den britiske militærhistoriker Corelli Barnett har fremhævet det tyske skolelærerkorps betydning for sejrene i 1870, ligesom det under 1. og 2. verdenskrig ofte var deres skyld, at tyske soldater blev ved at kæmpe, selv når deres officerer var faldet (Barnett 1963). Britiske soldater kæmpede også tappert, men når deres officerer faldt opførte de sig ofte i overensstemmelse med deres rigide klassesamfunds logik og overgav sig. Det gjorde tyskerne til de allieredes store overraskelse ofte ikke, og det kan bedst forklares med indflydelsen fra underofficererne, hvoraf mange var skolelærere i det civile liv. Denne klasse var afgørende i alle nationaliseringsprocesserne i Europa – smgl. f. eks, Miroslav Hrochs undersøgelse af deres rekruttering og rolle i den tjekkiske nationalisme (Hroch 1969), ligesom man ofte har kaldt den tredje franske republik, der kom ud af nederlaget i 1870 for skolelærernes republik.

Men i Tyskland kom de til at spille en helt særlig rolle pga. deres placering i mobiliseringshæren. Den tyske reservehær hvilede på en grundstamme af 115.000 intelligente, fortrinligt uddannede og selvstændige underofficerer. Den var derfor i stand til at udvise stor smidighed og initiativ i kamp. Den tyske uddannelse var slet ikke brutal og eksercerplads-agtig, sådan som briter, franskmænd og danskere har yndet at påstå. Det gjaldt i virkeligheden langt snarere deres egne hære. Pga. underofficerernes dygtighed og selvtillid kunne de fungere som et bindeled mellem officererne og de menige, der fik hæren til at hænge sammen selv under de mest urimelige forhold. Og det store flertal af disse underofficerer var som sagt skolelærere i det civile liv (Barnett 1963, 50). Som mellemlangt uddannede intellektuelle overtog lærerne med liv og lyst den abstrakte forestilling om nationen, som de skulle give videre til deres elever i undervisningen. I felten adskilte de sig fra mange af kammeraterne ved meget længere end folk med en mere praktisk uddannelse at blive ved med at tro på de nationale idealer og floskler. Og i 1. verdenskrigs grusomme skyttegravskrig formåede de længere end mange andre at bevare troen på, at deres overordnede vidste, hvad de gjorde. På længere sigt blev den samme holdning af afgørende betydning i den taktiske ændring, der indtrådte i verdenskrigens sidste år, hvor man langsomt opgav de massive infanteriangreb i lange rækker under direkte kontrol af officerer til fordel for infiltration i små grupper (Barnett 1963).

Denne form for krigsførelse forudsatte pålidelige befolkninger med fanatiske ledere i spidsen for hver gruppe på seks eller syv mand. Ellers ville soldaterne jo gøre det mest nærliggende, når de blev sluppet løs på egen hånd, gå hjem. Betydningen af disse holdninger fremgår af militærhistorikeren John Keegans banebrydende undersøgelse af, hvad der til forskellige tider har fået soldater til at forblive i rækkerne og kæmpe "in the face of battle" i stedet for at vende om og rende deres vej (Keegan 1976). Succes i krig afhænger af om det lykkes at realisere en vanskelig mellemvej mellem blodrus (der må undgås, hvis frugten af sejren skal høstes), stiv

kontrol af kujonerede soldater på lange rækker og moderne krig i mindre, højt motiverede og veltrænede grupper.

Ud over værnepligten blev fødselshyppighed og befolkningsvækst efterhånden centrale emner for statslig regulering sammen med befolkningens helbredstilstand. Storbritannien begyndte først at formulere en socialpolitik i 1850erne, fordi man opdagede at et alarmerende stort antal af de militssoldater, der skulle have været sendt i kamp mod Rusland på Krim (og Ålandsøerne) var utjenstdygtige (Howard 1976, 123). Således er der en snæver sammenhæng mellem de forskellige aspekter af den moderne socialstat, uddannelsen af befolkningerne og nationaliseringen. De betingede hinanden i et kompliceret funktionelt sammenspil.

Det blev alt sammen sat på spidsen i den største belastningsprøve for moderne samfund nogen sinde, den 1. verdenskrig. Her lykkedes det forbløffende længe at mobilisere samfundene totalt i en industrialiseret krig, der varede meget længere end nogen af planlæggerne havde forudset (og overhovedet regnet for muligt). Dårligst lykkedes det i det mindst moderniserede land, Rusland, som da også brød sammen. Det mere føderale Østrig-Ungarn brød ikke sammen, men blev snarere opløst af sejrherrerne; det osmanniske rige gik både i opløsning indefra og blev opløst udefra. Tyskland brød sammen efter fire års krig. Men det holdt sammen til det sidste og gav først op under indtryk af USA's indtræden i krigen med uendelige ressourcer af frisk mandskab. Og sammenbruddet skete endda i baglandet og ikke ved fronten. Frankrig var ved at gå i opløsning i efteråret 1917 efter mytterierne under slaget om Verdun og overlevede kun, fordi marskal Pétain introducerede en ny strategi, der undgik omkostningsfulde offensiver. Storbritannien introducerede almindelig værnepligt og mobiliserede den kvindelige befolkning i ammunitionsindustrien, hvilket som allerede påpeget var baggrunden for indførelsen af kvindelig valgret.

Hærene var ikke længere blot stedfortrædende instrumenter for krigsførende stater. De var selve nationerne. Deraf fulgte den strategi som gik ud på at lade modstanderen forbløde sig til døde, som alle parter anlagde efter at vestfronten var frosset fast i en sammenhængende skyttegravsfront i efteråret 1914. "*Body count*", hvis ordet nogen sinde har haft en berettigelse. Det mærkelige er ikke, at befolkningerne til sidst gjorde oprør, men at de fandt sig i det så længe. Åreladningen af nationernes mandlige befolkninger blev suppleret med bestræbelser på at sulte resten, kvinder, børn og gamle til overgivelse ved hjælp af total blokade. Storbritannien og Tyskland begyndte hurtigt at tilsidesætte alle de bestemmelser for civilisering af krig til søs, som man var nået frem til i løbet af tre hundrede år. Bestemmelser, der senest var blevet bekræftet ved Londonkonventionen i 1909, ifølge hvilken en blokade kun måtte omfatte de midler, der satte en stat i stand til at føre krig. I løbet af krigen blev det klart, at moderne krig er total, hvorfor alle forsyninger også til civilbefolkningen blev af strategisk interesse. Den logiske

fortsættelse af denne erfaring blev 2. verdenskrigs terrorbombninger af civilbefolkninger med det resulat, at de civile ofre langt oversteg de aktive soldaters. Den logiske afslutning var terrorbalancens atomare krig, hvor krigsmålet var modstanderens befolkning, mens soldaterne stort set sad beskyttet under jorden.

De byrder som den nye krigsførelse lagde på civilbefolkningerne blev stort set båret uden klage. Kvinderne afløste mændene i fabrikkerne og på markerne, og forbrugerne accepterede stadig strengere rationeringer. Men denne byrde medførte ændringer af de krigsførende samfund af en radikalitet, som næsten ingen uden for gruppen af professionelle revolutionære havde forestillet sig på forhånd. Regeringerne overtog kontrollen med nye sider af det sociale og økonomiske liv og begyndte at føre egentlig økonomisk politik. Presset for at opnå medindflydelse på landets ledelse førte til inddragelse af fagforeningerne og deres politiske partier i regeringsførelsen i alle stater, omend i forskelligt omfang. Krigsskatterne, gældssætningen og efterkrigstidens inflation udjævnede og omfordelte formuerne på måder ingen havde forestillet sig muligt på forhånd (se Maier 1975). Mellem 1914 og 1918 blev de gamle dynastiske stater og deres adelige klasser fejet bort i alle Europas lande, hvad enten det skete i form af en politisk revolution eller "blot" en social og økonomisk. Men det professionelle militær, der havde tjent de gamle dynastier blev ikke fejet til side, selv om både liberalister og socialister havde forudsagt militarismens død. I nogle stater fik de endda politisk magt. I andre stillede de deres viden til rådighed for nye regimer. Processer som på mange måder blev gentaget i den tredje verden efter afkoloniseringen, og som mange af verdens stater er ved at gennemløbe. Efter Vietnamkrigen, afslutningen af den kolde krig og især Golfkrigen i 1991 er alle verdens stater begyndt at overveje at opgive værnepligten til fordel for små professionelle hære, som vi kender dem fra 1700-tallet. Hvad det får for konsekvenser for nationalisering, demokratisering og nationalstaterne, vil vi overveje i sidste kapitel.

Alfabetisering

Det middealderlige Europa var præget af en mangfoldighed af lokale sprog og dialekter. Vest- og Centraleuropa udgjorde én sammenhængende kulturkreds, holdt sammen af et forholdsvis tyndt, men overordentlig stramt og hierarkisk organiseret lag af kirkeligt uddannede, der talte og skrev latin. Den ortodokse kristendom i Østeuropa var fra starten mere åben over for de lokale sprog, da den byzantinske kirke med sæde i Konstantinopel hverken kunne eller ville hævde samme sproglige ensretning, som Paven i Rom. Græsk havde af gode grunde en stærk stilling som Det nye Testamentes sprog, men ved siden af græsk trivedes et tredje, overnationalt kultursprog, der i henseende til funktion og udbredelse tåler sammenligning med græsk og latin, kirkeslavisk eller oldbulgarsk. Det var udviklet af to byzantinske munke, Kyrillos og Metodios, der i 800-tallet skabte et alfabet for de slaviske sprog,

det kyrilliske. I takt med udbredelsen af kristendommen i dens ortodokse, byzantinske skikkelse, skabtes en middelalderlig litteratur på dette sprog (se Svane 1989 for en oversigt). Dette nye slaviske kultursprog anvendtes af alle de ikke-græske østeuropæiske folkeslag, som antog den byzantinske kristendom. Næsten alle – bulgarere, serbere, russere – talte en form for slavisk; men også de romansk-talende rumænere benyttede i ældre tid dette slaviske kultursprog. Sprognormen holdt sig fælles til et stykke ind i 1500-tallet, hvorefter den begyndte at dele sig op i forskellige nationale varianter, først og fremmest den russiske.

Den europæiske kulturkreds anvendte altså indtil slutningen af 1400-tallet primært tre overnationale skriftsprog, latin, græsk og kirkeslavisk. Allerede tidligere var der dog udviklet nationale skriftsprog i mange europæiske lande, de såkaldte *vernakulære* sprog. Men der var ingen centrale regler for hverken grammatik, syntaks eller stavning. Det kom først med opfindelsen af bogtrykket. Denne opfindelse, der stammer fra det kulturelt og politisk centraliserede Kina, fik enorme og uforudsete følger i Europa. Den revolutionære kombination af bogtrykkerkunst og tidlig forlagskapitalisme kaldes af en fremtrædende, moderne nationalismeteoretiker Benedict Anderson for *print-capitalism* (Anderson 1983/91). Både sproglig mangfoldighed og bogtryk havde eksisteret i Vesteuropa før kapitalismen. Men med kapitalismens indtrængen på dette område indtrådte behovet for stadig ekspansion af markedet (jævnfør Eisenstein 1983). Det første som blev mættet var det latinske marked, som kun få ud over de højere uddannede havde adgang til. For at fastholde og udvide produktionen var bogtrykkerkapitalismens "forlæggere" henvist til at søge nye markeder. Det skete i form af bøger på de såkaldte "modersmål" (*vernaculars*). Dog var de nødt til at samle modersmålene til et mindre antal trykte sprog (*print-languages* hos Anderson), da de enkelte sprog ikke var udbredte nok til at udgøre et marked i sig selv. I dag ville vi kalde de fleste af disse oprindelige sprog for dialekter. Men der er ingen logisk tilfredsstillende definition af forskellen på et sprog og en dialekt. Et nationalt sprog er en dialekt med hær og flåde, dvs. en dialekt, der er blevet forbundet med en stat. Deraf følger magt til at fastsætte sproglige normer. En magt der på et givet tidspunkt kodificeres i en "national" ordbog.

Hele dette forløb var præget af "tilfældighed". Med dette begreb, som er en *terminus technicus* for historikere og erfaringsmæssigt let misforstås, menes ikke at hvilken som helst sproglig norm kunne forbinde sig med et hvilket som helst område. Tilfældighed betyder, at resultatet af processen ikke kunne forudsiges med lovmæssig sikkerhed. Omvendt indebærer det, at når processen én gang er sket, kan resultatet godt forklares. Med det resultat at flertallet i eftertiden troede, at det umuligt kunne være gået anderledes. For at få et fuldt billede af udviklingen burde man derfor studere et antal af de sprog, som ikke slog igennem og blev "nationale sprog". Men det er i sagens natur vanskeligt, da det at de ikke sejrede og blev

skriftlige indebar, at de ikke efterlod sig skriftlige vidnesbyrd, "kilder". Og hvis de havde haft en litteratur i middelalderen taler al sandsynlighed for, at denne er bevaret på latin (eller et andet af de dominerende kultursprog).

De trykte sprog lagde ifølge Anderson grunden til de moderne nationer på tre måder. For det første skabte de et kommunikations-fællesskab under latin, men over de talte lokale sprog eller dialekter. Gennem dette fællesskab blev folk bevidste om deres eget sprog og de mange andre mennesker, der delte det med dem. Dette abstrakte fællesskab kalder han for et "forestillet" eller "imagineret" fællesskab (deraf titlen på bogen *Imagined Communities*). Samtidig blev man bevidst om eksistensen af andre sprog, hvilket skabte den vi/de følelse, der er så central en del af den nationale bevidsthed (og nationalismen). For det andet medførte bogtrykkenes antal og behov for standardisering en vis konservatisme. I middelalderen – og givetvis også tidligere, men der ved vi blot kun meget lidt om sprogudviklingen med sikkerhed – ændrede sprogbrugen sig hastigt. Men fra begyndelsen af den moderne epoke blev sprogene frosset fast i stadig stigende grad. Egentlig er det et paradoks, at vor tid, der er karakteriseret af radikale ændringer på næsten alle felter, kun er mulig ved ekstrem konservatisme på det sproglige område. Denne konservatisme fik den utilsigtede, ekstra konsekvens, at sprogene kom til at virke "urgamle" (dvs. ældre end én selv) og dermed producerede den forestilling om "antikvitet" eller historiske "rødder", der er så vigtig en ingrediens i al nationalistisk ideologi. For det tredje medførte samlingen af de lokale modersmål til trykte sprog en privilegering af nogle grupper og deres sprog i forhold til andre. På langt sigt blev det årsag til oprørsk nationalisme blandt de underprivilegerede.

Kombinationen af sproglig mangfoldighed, bogtryk og kapitalisme i form af de trykte sprog skabte således mulighed for at tænke nationen som fællesskab, der gik længere end familie, slægt, klan og lokalsamfund. Kort sagt den moderne nation, der er et fællesskab som pr. definition omfatter flere end man nogensinde vil komme til at møde personligt. Vi taler om det nationale fællesskab som om alle er i familie, af samme "blod", men det er ikke tilfældet. Det er årsagen til, at Benedict Anderson kalder nationen for et "forestillet" fællesskab. Selv en lille nation er et forestillet fællesskab, da den også omfatter de døde og de endnu ikke fødte. Det er et abstrakt fællesskab, som man kun kan holde i live ved hjælp af såkaldt "kunstige" medier, folkelige bogtryk, aviser, ugeblade, radio, tv. Om hele dette massekommunikationsfelt er der en enorm litteratur, som det vil føre for vidt at analysere her (for en introduktion se Schlesinger 1991). Blot kan det siges, at den nationale integration i centralt regi styrkedes i stadig stigende grad til og med udbredelsen af de nationale tv-kanaler i 1950erne og 60erne. Derefter er udviklingen tilsyneladende vendt, således at det internationale informationssamfund efterhånden repræsenterer en udfordring til de nationale fællesskaber (for en diskussion se Slaata 1996). På den anden side har den internationale udfordring øget opslutningen om

nationalistiske ideologier rundt om i verden. Hvad der vil ske på længere sigt diskuteres i sidste kapitel under overskrifterne internationalisering og globalisering.

Køn og nation

Køn er en vigtig, men endnu ikke meget udforsket komponent i skabelsen af nationerne. Politik opfattedes fra begyndelsen som et område forbeholdt mænd. Kun i Finland fik kvinderne stemmeret samtidig med mændene – i 1905. Det politiske folk, nationen var fra starten tænkt i kønsmæssige termer. Det var en logisk fortsættelse af den græske politiske tænkning, hvor det i overensstemmelse med middelhavs-verdenens traditioner ikke faldt nogen ind, at kvinder kunne optræde i det offentlige rum, som politikken udspillede sig i. Kristendommen inddrog kvinder i menighedernes liv, og blandt højmiddelalderens teologer formuleredes for første gang radikale forestillinger om lighed mellem kønnene (Nordberg 1984). Men de politiske teorier om nationen som basis for al legitim magt i samfund tænkte udelukkende i baner af mænd. Den amerikanske historiker Lynn Hunt har antydet, at der i begyndelsen af den franske revolution var en lille åbning overfor kvinders deltagelse, men åbningen blev hurtigt lukket (Hunt 1984). Med det lidt paradoksale resultat, at det demokratiske og nationale århundrede også var mændenes århundrede, samtidig med at flertallet af nationerne symboliserede sig selv i form af kvindeskikkelser.

En begyndelse til udforskningen af det vigtige felt om forholdet mellem køn og nation er taget i Geoff Eleys og Grigor Sunys antologi om moderne nationalismeforskning (Eley and Suny 1996 og i et essay af den norske historiker Ida Blom om køn og nationalstat i den globale historie (Blom 1997). Måske kan et sådant perspektiv hjælpe til med at opløse den ufrugtbare modstilling af *Kulturnation og Staatsnation,* der går tilbage til den tyske historiker Friedrich Meinecke (1862-1954). Langt er forskningen dog ikke kommet, ligesom der heller ikke er nogen som har undersøgt forholdet mellem eros og kærlighed til nationen, selv om netop den patriotiske diskurs flyder over med kærlighedsmetaforer.

Derimod er der en ganske stærk tradition for at undersøge de mere eller mindre implicitte seksuelle signaler i nationalistisk symbolik. En af pionererne er den tidligere nævnte tysk-amerikanske historiker George L. Mosse i en bog med den tillokkende titel "Nationalism and Sexuality" (Mosse 1985). Den ene af bogens to undertitler "Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe" indskrænker dog hans projekt til at handle om viktorianismens opfattelse af seksualitet set på baggrund af nationalstaterne, mens den anden forankrer det snævert i middelklassens moralopfattelse. Mosses arbejde er siden fulgt op af en antologi redigeret af Andrew Parker med flere (Parker a.o. 1992). Kvinderne er blevet brugt til at symbolisere nationen på meget forskellig måde i forskellige lande og til forskellige tider. Det

fremgår af analyser af den officielle nationale symbolik, som dem den franske historiker Maurice Agulhon har gennemført af "Marianne" figuren (Agulhon 1979 og 1989) og den danske folkemindeforsker Inge Adriansen af "Mor Danmark" figuren og dens betydning (Adriansen 1987). Man kan dog let gå for langt i overtydelige, socialhistoriske tolkninger af kvinders større eller mindre afklædning. Det er bl.a. sket for den normalt så fremragende britiske historiker E.J. Hobsbawm i en analyse af den politiske betydning af allegoriske fremstillinger af Friheden i form af mere eller mindre afklædte kvinder i 1800-tallet (Hobsbawm 1978). Det vil fremgå af en nøjere analyse af Marianne-figuren som symbol på den ny republikanske nation i Frankrig efter revolutionen i 1789.

Frankrig er ikke den eneste nationalstat i Europa, der symboliserer sig selv i skikkelse af en kvinde. England valgte efter en del vaklen mellem den grove John Bull og den kedelige Britannia officielt den sidste. Hun blev oprindelig brugt på mønterne (penny og halfpenny) under Charles II's regeringstid 1660-85. Men opnåede først noget, der minder om populær status, da "The Loyal Association" i 1793 under krigen med det revolutionære Frankrig genudgav James Thompsons *Rule Britannia*, skrevet i 1740 som protest mod Spaniens forsøg på at overskære Englands søhandelsruter. Denne chauvinistiske sang opnåede popularitet både i eliten og blandt de lavere klasser som udtryk for modstand mod den *franske* forestilling om frihed til fordel for en påstået, ret ubestemt, *engelsk tradition* (altså den britiske, selv om United Kingdom i 1800 udvidedes med Irland), i takt med at den engelske befolkning lod sig nationalt integrere imod deres egen herskende klasses udenlandske modstandere og konkurrenter på verdensmarkedet. Men den godmodige, energiske John Bull øvede fortsat langt større tiltrækning på propagandister og satirikere, hvilket tyder på, at han fungerede bedre som nationalt integrationssymbol end Britannia (Østergård 1991c).

Tysklands *Germania* var derimod uantastet symbol på den nyoprettede enhedsstat fra 1871. Som figur skulle hun betone den ikke-revolutionære historiske kontinuitet fra de germanske stammer, der besejrede romerne år 9 evt., over middelalderen til den blide dronning Louise af Preussen, der i 1810 døde efter at være blevet fordrevet fra Berlin i 1806 af fremrykkende franske tropper. I modsætning til den franske Marianne var hun det modsatte af en førerinde i slagets tummel. Før 1871 fremstilledes hun enten som en brud, der ventede på sin brudgom – det forenede Tyskland – eller som en sørgende moder. Den wilhelminske Germania iførtes ganske vist hjelm og rustning, men det var familien og moralen, ikke landet, hun skulle beskytte mod angribere.

I modsætning til disse to symboler var den franske Marianne – i hvert fald fra slutningen af 1800-tallet – samtidig officielt symbol *og* folkeligt populær. I hvert fald blandt den del af folket, der støttede republikken. At hun stadig er det, kan man

overbevise sig om ved selv den mest overfladiske betragtning af fransk politisk adfærd idag. Hun optræder overalt på frimærker, mønter og karikaturtegninger. Allerede på et meget tidligt tidspunkt under revolutionen i 1789 var de revolutionære begyndt at konkretisere deres abstrakte forestillinger om en ny, retfærdig samfundsorden i form af letpåklædte kvindeskikkelser. Enten med levende piger i tableauer eller som statuer, malerier, graveringer o.lign. Det skete som led i forsøget på at begrunde en ny legitimitet, efter at man ganske bogstaveligt havde skilt sig af med personificeringen af den gamle orden ved at hugge hovedet af Louis XVI den 21. januar 1793, meget passende i år I af den nye tidsregning.

Oprindelsen til en senere tids benævnelse af denne kvindelige inkarnation af Friheden, Revolutionen og Republikken er temmelig uvis. Navnet Marianne kom først i officiel brug under revolutionen i 1848. Om det var de hemmelige, revolutionære foreninger fra 1830erne, der først antog Marianne-navnet, eller om Republikken kom først, er underordnet. Det afgørende var, at de revolutionære ledere i Paris såvel som i provinsen i foråret 1848 mente at kunne markere den *folkelige* karakter af deres forehavende ved at antage denne kvinde ved navn Marianne som symbol for deres nye styre (Agulhon 1979). Det skete ikke i et tomrum. Navnet Marianne, som rimeligvis er det udbredte katolske pigenavn Marie-Anne, anvendtes oprindeligt i 1790erne nedsættende af modstanderne af revolutionen. De søgte at latterliggøre de revolutionære og umuliggøre deres krav på ansvarligt at kunne varetage *Statens* affærer. Og det kunne bedst ske ved at opkalde revolutionen efter en uvidende bondetøs. Dette var så meget desto lettere gjort, som revolutionen satte sig selv i scene med store fester, hvor de samlede sig om let påklædte kvinder placeret højt oppe på piedestaler. Det gælder f. eks, festerne Foreningen mod undertrykkelsen (14. juli 1790), for Friheden (oktober 1792), for Fornuften (10. november 1793) og for Det højeste Væsen (8. juni 1794 i Notre Dame, som i dagens anledning meget passende var omdøbt til Fornuftens Tempel). De centralt placerede kvindeskikkelser skulle symbolisere Friheden – den politiske vel at mærke, og kun den.

Men taktikken hævnede sig, som den slags så ofte gør. Blandt de forskellige konkurrenter til inkarnationen af Friheden, såsom *le génie de France*, Merkur, Minerva og byen Paris, sejrede den kvindefigur, som senere blev til "Marianne". Erindringen om denne kvindefigur overlevede i bondebefolkningen især i Sydfrankrig, mens hun blev glemt i byerne under Napoléons kejserdømme og den efterfølgende restauration af monarkiet. At det især var i Sydfrankrig, erindringen levede videre, forklares normalt med den bonderadikalitet, der både dengang og senere prægede denne del af Frankrig. Politisk radikalisme og social konservatisme trivedes fint sammen i disse egne. Den folkelige erindring om frihed og republik som ét, samlet i Marianne-figuren overlevede altså især på landet, men vendte tilbage til byerne i 1848 efter et kort gæstespil i 1830, hvor maleren Eugène

Delacroix (1798-1868) på sit berømte billede, *Friheden på barrikaderne* fremstillede hende med blottede bryster. Denne revolutionære ikonografi tabte imidlertid i betydning under Louis-Philippes "borgerlige" monarki, og først revolutionsåret 1848 frembragte den overflod af Marianner på frimærker, mønter, malerier, graveringer og statuer, som eftertiden er kommet til at forbinde med rigtig, fransk, revolutionær adfærd. Honoré Daumier (1808-79), en maler der ellers mest er kendt som satirisk tegner for *le Charivari*, bidrog med det berømteste resultat af de mange konkurrencearbejder fra dette, også i symbol-producerende forstand, uhyre produktive år.

Med 1848 blev Marianne til *det* officielle symbol på Republikken og dermed efterhånden også Staten og til sidst Nationen. Det blev markeret med udsendelsen af det første franske frimærke 24. august 1848, det såkaldte *Cérés* med en frugtbarhedsgudinde udstyret med bugnende kornaks. Ganske vist blev republikken endnu engang afløst af et enmandsdiktatur. Den "demokratiske vækkelse" ("demokratisk sociabilitet" med François Furets komplicerede terminologi) nåede ud til bønderne. Men til de revolutionæres forbitrelse benyttede de den 20. december 1848 deres nyerhvervede stemmeret til at stemme, ikke på republikken, men på en person, der for dem repræsenterede Frankrigs storhed, Louis-Napoléon Bonaparte, nevø af den "store" Bonaparte. Han benyttede sin præsidentværdighed til at kuppe republikken i december 1851 for endelig at lade sig udråbe til kejser i 1852. Under disse betingelser kan det ikke undre, at Marianne for en tid tabte sin officielle status. Den rolle fik hun dog hurtigt igen, da den 3. Republik blev udråbt i 1870 efter kejserens militære nederlag og fangenskab. Republikken slog ganske vist kun gradvist igennem som dominerende styreform. Først i 1879 anvendte flertallet af bønderne deres "demokratiske sociabilitet" til at stemme republikansk, og ikke blot til at stemme på en stærk mand, som de havde gjort det i 1848. Republikanerne fik flertal i begge kamre, den adelige monarkist MacMahon (1808-1893) trådte tilbage som præsident og afløstes af en regulært parlamentsvalgt præsident, Jules Grévy (1807-91). Siden da har Marianne været det uantastede symbol på foreningen af Republik, Stat og Nation under og i ét, bortset fra den korte parantes under maréchal Pétains styre 1940-44, det såkaldte Vichy-regime. Denne magtovertagelse fejrede republikanerne ved atter at gøre *Marseillaisen* til nationalsang og ved at kalde Republikken *Marianne*. Som Agulhon siger, fra *Marianne au combat* til *Marianne au pouvoir* (fra den kæmpende Marianne til den herskende Marianne; Agulhon 1979 og 1989).

I hvilken grad denne kvindelige symbolisering er blevet fælles mentalt arvegods i den franske befolkning fremgår af, at to tilsyneladende politiske modsætninger som general de Gaulle og François Mitterrand begge har kunnet påberåbe sig hende. De Gaulle indledte første bind af sine berømte krigserindringer med følgende sentens: "Igennem hele mit liv har jeg haft en bestemt forestilling om Frankrig, en forestilling

som både følelsen og fornuften har indgivet mig. Mine følelser viser mig Frankrig som en eventyrprinsesse eller freskomaleriernes madonna, viet til en fremragende og usædvanlig skæbne. Instinktivt har jeg haft indtryk af, at forsynet har skabt det til store bedrifter eller afskrækkende ulykker. Når det alligevel sker, at middelmådigheden præger dets handlinger og gestus, føler jeg det som en meningsløs abnormitet, der skyldes franskmænds fejl, men ikke fædrelandets geni. Men den positive side af mit sind overbeviser mig også om, at Frankrig kun virkelig er sig selv, når det står i første række, at kun vældige foretagender vil kunne opveje de splittelsens gæringsstoffer, som dets folk rummer, og at vort land, som det nu er, blandt andre folk, som disse nu er, bør sigte højt og holde sig rankt, hvis ikke det skal trues af dødelig fare. Kort sagt: Efter min mening kan Frankrig ikke være Frankrig uden storhed." (de Gaulle 1954, 5).

Her glider mødreneland, Nation og Frankrigs glorværdige bestemmelse ubesværet sammen med mytiske, kristne forestillinger i én fælles, moderlig kvindefigur. Man kan ikke af citatet udlede, om nationen ifølge de Gaulle er bedst tjent med at være iført republikanske gevandter, og der var da også mange som tvivlede på hans republikanske sindelag, da han fik overdraget magten efter et officersoprør i 1958 og straks begyndte at ændre den 4. republiks institutioner. I dag er der imidlertid ingen tvivl mulig. For de Gaulle var Nationen og Republikken ét, på nøjagtig samme måde som de er blevet det for socialisterne, især efter Mitterrands valgsejr i 1981. Ganske vist var de republikansk sindede lige fra begyndelsen i 1880erne, men de havde kritiseret de Gaulle's 5. republik for at være selve inkarnationen det permanente statskup (titlen på en berømt bog af Mitterrand fra 1964). Efter at det lykkedes dem at erobre magten under den nye forfatnings betingelser, forstummede kritikken imidlertid. Derfor var det også fuldstændig logisk, at det netop var en socialistisk regering, der søgte at forbedre franskmændenes republikanske bevidsthed ved at genindføre undervisning i såkaldte "borgerdyder" i 1982. Og lige så logisk, at skiftende regeringer har forsøgt at "modernisere" Marianne-figuren ved at modellere hende over kendte kvinder som Brigitte Bardot og Cathérine Deneuve.

Men hvorfor en let påklædt kvindelig personificering af Revolution, Republik og Stat? Og hvad ligger der af symbolik i dette valg? Det er ikke helt så let at afgøre, som man umiddelbart skulle tro ud fra en kombination af den gængse opfattelse af franskmænd (og -kvinder) som erotiske libertinere med antikkens forkærlighed for letpåklædte gudinder som symbol på sociale værdier. For det første overdriver rygtet om franskmændenes erotiske løssluppenhed. For det andet skal man passe overordentlig meget på, når man stiller spørgsmål om den præcise betydning af symboler og allegorier. Ved at gøre det bevæger man sig nemlig ind på ikonografiens (billedlærens og -tolkningens) områder. Og der synes risikoen for at blive uhistorisk og anakronistisk at være om muligt endnu større, end når det handler om skrevne tekster. Hvilke konnotationer billedlig symbolik fremkalder, er

historikere dårligere opdraget til at forstå, end når det gælder skriftligheder (selv om det sidste ellers kan være besværligt nok). Den ellers så fremragende, engelske socialhistoriker Eric J. Hobsbawm synes at være faldet pladask i denne ikonografiske fælde i en artikel om brugen af kønsspecifikke symboliseringer i den tidlige arbejderbevægelse (Hobsbawm 1978).

Hobsbawm begynder analysen med en behandling af Delacroix' føromtalte, berømte billede, *Friheden på barrikaderne* fra 1830. Her ses en kvinde med blottede bryster, som iført frygisk hue træder frem over de faldne, svingende en fane i hånden og opildner de revolutionære (mænd) til kamp. Den velskolede, marxistiske socialhistoriker Hobsbawm tager maleriet for pålydende og tolker det som vidnesbyrd om, at der er tale om en virkelig person, en kvinde fra folket af sund bondeæt. Han filosoferer derefter videre over, hvad det mon kan betyde, at den folkelige oprørsånd fremstilles som en (seksuelt?) emanciperet kvinde, der spiller en aktiv, ja ledende rolle i en revolutionær bevægelse af mænd. Dette – og ændringen af brugen af kvinder i den senere arbejderbevægelses billedverden – fører Hobsbawm til en række generaliseringer over kvinders forskellige rolle i venstreorienteret ikonografi – hvilket er i orden – og i *virkeligheden* – hvilket er helt ubegrundet på det foreliggende grundlag.

Han er blevet forledt af den seksualitetsfortrængende, viktorianske, tabuiserende nyfigenhed overfor gengivelser af den nøgne menneskekrop til at hævde, at anvendelsen af dem i propagandaen var noget helt nyt og specifikt for den fremvoksende arbejderbevægelse i første halvdel af 1800-tallet. Det er for det første forkert, idet nøgne kvinder anvendtes i malerkunsten langt tidligere, bl.a. i oplysningstiden i 1700-tallet, hvor kvindelig nøgenhed betød Venus (dvs. kærlighed) eller Sandhed. Det sidste skal man vide, ellers går man galt i byen med en naturalistisk, socialhistorisk billedlæsning. For det andet ligger der i Hobsbawms analyse indbygget den implicitte påstand, at det i sig selv var (seksualpolitisk) progressivt at vise det nøgne menneske. Det er muligt, at dette har været tilfældet i dele af det 20. århundrede. Men det var helt sikkert ikke tilfældet i 1700- og det meste af 1800-tallet. Dengang rummede sådanne afbildninger – i hvert fald for den dannede elite – snarere henvisninger til forskellige dele af den antikke historie. De kunne være "progressive", i den forstand at eksemplerne fra antikken blev brugt til at sætte spørgsmålstegn ved naturligheden og eviggyldigheden af den herskende, enevældige, samfundsorden. Men frigørende på det personlige livs plan, som fremstillingerne let virker på os, var det næppe meningen, at de skulle være.

Det fremhævede den franske historiker Maurice Agulhon i en kritik af Hobsbawm, hvori han repeterede en del metodiske pointer fra sit samtidig udkomne, større værk om Marianne (Agulhon 1979). Hans budskab er, at skal vi forstå virkningen af billedlige symboler i fortiden, kræver det en næsten overmenneskelig viden og evne

til at sætte sig ud over ens egen tids ubevidste forestillinger. Begyndelsen må altid tages i et grundigt kendskab til normerne for billedfremstilling i den studerede periode. I Vest- og Centraleuropa havde der siden renæssancen etableret sig en bestemt tradition for allegorisk sprog i maleriet. Dette sprog ændrede sig ifølge Agulhon noget med den franske revolutions dyrkelse af Friheden og Republikken i form af halvnøgne kvinder. Men hovedlinjen forblev den samme. I denne "klassiske" tradition kunne kvindelig nøgenhed som ovenfor nævnt kun betyde to ting, Venus eller Sandheden. Hvilken afhang af konteksten og sekundære aspekter ved maleriet. Friheden fremstilledes derimod altid enten påklædt eller kun delvis afklædt. Hel eller kun delvis påklædthed antog en særlig betydning i løbet af revolutionen. En kysk klædt Frihed med værdig holdning og udtryk kom til at svare til en moderat politik, mens en delvist afklædt Frihed med kraftige bevægelser og udtryk ledte tankerne hen på politisk radikalitet.

Halvnøgenheden, oftest i form af fremvisning af det ene bryst, til tider hele overkroppen, plus benene fra knæene og nedefter, havde to betydninger: enten skulle den få tilskueren til at tænke på friheden hos et barn i naturen, afslappet og fri som en venlig "vild", eller også skulle den henlede tanken på den nærende, livgivende frihed, der er indeholdt i den ammende moders bryst. At sådanne billeder kunne vække seksuel lyst hos de (mandlige) tilskuere kan ikke afvises, men vi ved bare ikke positivt, om det var tilfældet. Eksempler som forekomsten af tusinder af kødelige madonnaer med blottede bryster i Europas kirker fra år 1300 og fremefter (de såkaldte *madonna al latte*) maner til forsigtighed i tolkningen. Måske er det kun vores moderne kultur, der i den grad koncentrerer sig om sex og erotik, at vi ikke kan se/tænke på andet, når vi (mand) ser på en fremstilling af det andet køn.

For datiden var det allegoriske indhold sandsynligvis vigtigere. Det er blot svært for beskuere fra en tid opøvet i et naivt naturalistisk kunstsyn og vænnet til at forbinde seksuel frigjorthed med politisk progressivitet at forstå. Derfor er det så vanskeligt at tolke Delacroix' billede historisk korrekt i dag. Især da 1800-tallet var en ombrudstid, således at avantgardistiske, samtidige iagttagere som den tyske liberale digter Heinrich Heine kunne finde på at omtale Delacroix' *Frihed* som "gadens venus", dvs. en prostitueret, hvis viljekraft iflg. ham personificerede et helt folks frihedstrang. Denne dobbelttydighed gør det ikke nemmere at komme bagom vore egne forudsætninger. Men det er nødvendigt, hvis vi skal bruge fortidens billedlige efterladenskaber til andet end bekræftelse af egne fordomme. Skal vi på trods af alle disse vanskeligheder alligevel vove os ind i allegoriernes farlige farvand og forsøge at tolke den politisk-filosofiske mening med de republikanske kvindefigurer, er det vigtigt at slå to ting fast: For det første var Marianne-figurens sejrsgang ikke nær så let og selvfølgelig, som man får indtryk af ved at gennembladre illustrerede fremstillinger af 1800- og 1900-tallets franske historie. For det andet må man huske, at det var *modstanderne*, der i første omgang havde præget betegnelsen.

Hvis vi tager det sidste forhold først, virker det ganske rimeligt at antage, at selve det at benævne republikken ved et bondsk pigenavn, var ment som en nedvurdering, ja måske ligefrem en ikke klart udtalt anklage for prostitution. Sådan blev det i hvert fald efter symbolets sejr i 1879. Afmægtige anti-republikanere sølede Marianne til som en kvinde, der bød sig til for den højestbydende. Hvem det var, tydeliggjordes sjældent, velsagtens fordi det må have været mænd med penge som kritikerne selv. Det er derfor muligt, at kritikken havde samme konnotationer i 1790erne, men det må undersøges, ikke blot tages for givet. Noget kunne tyde på, at det ikke var tilfældet. For det første var adskillelsen mellem folke- og elitekultur endnu langt fra så udtalt som i slutningen af 1800-tallet. Både elite og "menige" folkemasser tænkte langt mere fysisk konkret og håndfast, når de talte om abstrakte størrelser som Republik, Frihed, Lighed. Der var et behov for konkretiseringer, som var fælles på tværs af alle klasser. Det stillede krav til æstetikken om at være enkel og let fattelig. For det andet var revolutionstiden det modsatte af den dobbeltmoralske viktorianisme, som trods alle udbredte forestillinger om fransk tøjlesløshed og libertinisme faktisk herskede i det officielle Paris undtagen en kort periode i 1790erne.

Revolutionstiden var et kortvarigt åndehul, hvor rokokotidens aristokratiske frivolitet blev udbredt til i hvert fald de borgerlige masser. Især i tiden efter den store terror 1793-94, under Direktoriet 1794-99 før Napoléons uindskrænkede diktatur og kejserværdighed, slog salonlivet sig løs uden snærende moralske bånd, med den følge at som det udtrykkes af Furet i hans og Richets værk om revolutionen "... la Terreur a déshonoré la vertu." ("terroren har vanæret dyden", Richet et Furet 1965-66). Denne firvolitet afspejlede sig særlig tydeligt i kvindernes klædedragt, der ikke blot af os i dag opfattes som seksuelt udfordrende, men var ment sådan i datiden. Napoléons første hustru Joséphine (1763-1814) levede en sådan fri livsførelse, ikke blot før sit giftermål med den succesrige general, men også efter. I dette frie, endnu ikke puritansk dobbeltmoralske Paris, hvor borgerligheden endnu ikke havde etableret sine egne normer til afløsning af de aristokratiske, er det svært at forestille sig, at kritikere ville have megen succes med at ramme republikken med en anklage for at være en skøge. Det ville for let falde latterliggørende tilbage på deres eget snerperi. Langt mere invaliderende har anklagen for at være grov og bondsk sikkert virket. Marianne-navnet blev da heller ikke anvendt af tilhængerne af republikken som navn for deres kvindelige frihedssymboliseringer under Den første Republik.

Men selv om hun altså ikke blev kaldt Marianne fra starten, så blev republikken i løbet af 1790erne til en kvinde. Sådan så det imidlertid ikke ud til at skulle gå i årene under den store terror 1793-94, hvor de kvindelige personificeringer af Frihed og Republik konkurrerede med fremstillinger af den mere folkelige *Hercules* som revolutionssymbol. Hercules-figuren var et symbol på det arbejdende folk, af

grovheden overfor den forfinede og dekadente, mere ideelle og idealiserende gengivelse af hensigterne med revolutionen i kvindefigurerne *Minerva* og *Athene*. Mens de sad roligt og dvælende tilbagelænede, blev Hercules oftest gengivet med kølle i hånden, og, efterhånden som terroren greb om sig, i færd med at knuse hovederne på flere og flere afvigere fra revolutionens rette vej (Hunt 1983). Det blev dog den moderate, afslappet tilbagelænede, tækkeligt påklædte Minerva, der sejrede over en radikal Hercules med bar overkrop, da jacobinerne efterfulgtes af thermidorianernes borgerlige moderation 9. thermidor år II (27. juli 1794) og direktoriet (oktober 1795). Den mest revolutionære af de tilbageblevne attributter på fremstillingerne af Friheden var den røde, frygiske frihedshue, der viste tilbage til antikkens symbol for frigivne slaver. Med Napoléons sejr og udråbelse af sig selv til kejser i 1804 trådte symbolske fremstillinger af republikken af gode grunde i baggrunden for først at dukke op igen som oppositionelt symbol under omvæltningerne i 1830, 1848 og 1870 (Agulhon 1979) og som Republikkens officielle symbol efter 1879 (Agulhon 1989). En kortere og perspektiveret redegørelse for Agulhons detaljerede redegørelse findes i Østergård 1987, hvorfra en del af den forudgående redegørelse stammer.

Hobsbawm troede altså, at øget afklædning afspejler øget frigjorthed og dermed en mere venstreorienteret holdning. Det er en nærliggende, men helt forkert læsning af oplysningstidens koder. Så er der væsentligt mere gods i Maurice Agulhons forsigtigt ventilerede hypotese i slutningen af hans massive behandling af Marianne (Agulhon 1989, 347-49). Her antydes, at der er en tendens til at demokratiske regimer vælger at afbilde sig i form af kvindelige figurer, mens autoritære regimer vælger mænd; gerne udstyret med svulmende muskler eller potente maskiner. Dette sidste er rigt demonstreret i stalinismens og nazismens totalitære kunst og propaganda, som den er fremdraget på store udstillinger i Berlin og Moskva her i 90erne og f. eks, analyseret af den russiske dissident og kunsthistoriker Igor Golomstock (1990).

Agulhons hypotese fjerner os imidlertid fra nationens fælles symboler og fører ind i den partipoliserede verden. Spørgsmålene om forholdet køn og nation er mange flere end svarene. Det samme er tilfældet, hvis man begynder at spekulere over hvilke nationer, der er hankøn og hvilke hunkøn, og over fordelingen af kønstilskrivelse i de forskellige sprog. Mennesket er hunkøn på svensk, men hankøn på dansk, engelsk og mange andre sprog. Hvad betyder det? Et er sikkert, man skal træde varsomt på dette usikre og kraftigt minerede område.

Vellykket nationalisering – Danmark

Antropologen Anne Knudsen har gjort opmærksom på, at Frankrig og Danmark er to af de europæiske lande, hvor en stor del af befolkningen klarest har markeret en

kulturelt betinget mistillid til det europæiske unionsprojekt (Knudsen 1996). Det samme gør sig formodentlig gældende i Sverige, men er endnu ikke så grundigt undersøgt endnu pga. Sveriges kortere medlemsskab af EU. I såvel Danmark som Frankrig har forestillingen om en særlig national egenart været afgørende, og i begge lande er denne nationale tradition forbundet med landet og bønderne, der ejer og dyrker landet. Det "rigtige" Danmark er bondelandet akkurat som "la France profonde" – det dybe, inderste Frankrig – regnes for det vigtigste i den franske nations sjæl, også selv om landbruget ikke længere beskæftiger en særlig stor del af befolkningen og begge landes økonomier for længst afhænger mere af industri og serviceydelser (for Danmark se Østergård 1993a, for Frankrig Burns 1984). Det er ikke en tilfældighed, at danskere og franskmænd har parallelle billeder af nationens inderste væsen. I både Frankrig og Danmark udgjorde selvstændige bønder med middelstore familiebrug det altdominerende flertal af befolkningen, da moderniseringen tog fart i 1800-tallet. Det var derfor en afgørende forudsætning for såvel nationalstat som demokrati at inddrage disse bønder i det nationale projekt. I begge lande foregik inddragelsen fortrinsvis ved hjælp af to institutioner, den almene skolegang og værnepligten.

De dominerende, nationale selvbilleder i de to lande stammer oven i købet fra den samme periode, henholdsvis 1784-88 (de danske landbrugsreformer) og 1789-94 (den franske revolution). Disse billeder spiller en stor rolle for befolkningernes selvforståelse den dag i dag og er mere parallelle end flertallet af franske og danske er klar over. Selv om de verdenshistoriske følger af den franske revolution unægtelig har været større end følgerne af det samtidige danske reformprojekt, indebærer en historisk nøgtern sammenligning af de to fænomener egentlig, at de danske (og norske) reformer var et vellykket svar på krisen i en absolutistisk stat, mens den franske revolution indtraf, fordi tilsvarende forsøg på reform fra toppen mislykkedes (mens de til gengæld lykkedes i Preussen og delvis i Østrig; se Østergård 1995a for en sammenligning på europæisk plan). Frankrig overlevede som enhedsstat, mens den flernationale danske stat (Danmark-Norge-Slesvig-Holsten-Island-Færøerne-Grønland) blev sprængt, som følge af nationale kampe og udenlandske interventioner.

Det begyndte med et krav om skrevne forfatninger blandt fåtallige liberale grupper i første halvdel af 1800-tallet, især studenter og embedsmænd i København og Kiel. Indtil da havde de liberale i København og Kiel været fælles i deres modstand mod den næsten uindskrænkede enevælde, som herskede selv efter indførelsen af De rådgivende Stænderforsamlinger 1830/34. På egen hånd kunne det yderst fåtallige embedsborgerskab imidlertid ikke rokke ved det enevældige styre. Om ikke tidligere blev det klart efter Christian VIII's tronbestigelse i 1839. Ham havde de liberale sat deres lid til ud fra en naiv forestilling om, at han ville overføre den frie norske forfatning af 1814 til Danmark. En forfatning han havde underskrevet i et sidste

øjebliks forsøg på at undgå svensk styre i Norge. Det viste sig dog hurtigt, at den intelligente konge intet ønske havde om at beskære sin magt og kaste sig i hænderne på de stadig mere nationalistiske liberale. I den situation indgik de to liberale grupperinger i hovedbyerne Kiel og København hver sin taktiske alliance. I den kongerigske del af landet – Nørrejylland og Øerne – i form af en alliance med gårdejerne fra omkring 1842. I 1846 blev denne alliance kronet med grundlæggelsen af et politisk parti, Bondevennerne, i Holsten tog den form af en mere uformel alliance mellem de liberale akademikere og ridderskabet, der blev til den slesvig-holstenske bevægelse. Konfrontationen skyldtes ikke i første række forholdene i Slesvig men det faktum, at ingen af de to nationalliberale grupper kunne komme til magten uden en sådan polarisering over en abstrakt ideologi.

Den nationalistiske radikalisering af sprogbrugen førte til borgerkrig 1848-50 og endte med en sønderlemmelse af den danske helstat efter det selvforskyldte nederlag til Preussen og Østrig i 1864. Danmark overlevede på et hængende hår som suveræn nationalstat, men ikke ved egen kraft. Det var stormagternes, først og fremmest Storbritanniens og Ruslands, interesse i en neutral magt ved indsejlingen til Østersøen som reddede Danmark for danskerne. Ellers var staten vel blevet tysk eller svensk (det sidste hed skandinavisme). I dag har vi vænnet os til at betragte denne udvikling som både uundgåelig og positiv – "progressiv" som det hedder i såvel liberalismens som socialismens sprogbrug. Det skyldes den brug, som folkelige bevægelser hurtigt gjorde af den enestående situation med en hel suveræn stat, der var blevet så lille og svag, at det var muligt først for bonde- og sidenhen arbejderbevægelsen at overtage hele magten. Sådanne folkelige bevægelser var ikke enestående i international sammenhæng, men det var enestående, at de erobrede det kulturelle, økonomiske og til sidst det politiske hegemoni i en hel suveræn stat. Det er, hvad slagordet "hvad udad tabtes skal indad vindes" kom til at betyde for danskerne. Den vellykkede nationale integration i en småstat er grunden til at det danske demokrati af danskerne selv, men også af mange udlændinge, opfattes som særligt velfungerende. Og grunden til at den danske befolkning er så specielt modstræbende ved at opgive sin politiske suverænitet, uanset hvor beskedne afgivelserne end kan forekomme.

Tyngdepunktet i nationaliseringsprocessen i disse to lande såvel som i de øvrige europæiske lå imidlertid i anden halvdel af 1800-tallet. I Danmark var den afgørende og udløsende begivenhed nederlaget i 1864 til Preussen og Østrig. Det åbnede vejen for, at gårdmændene og deres forskellige kulturelle, økonomiske og politiske organisationer etablerede et hegemoni over den amputerede ministat (Østergård 1984). I Frankrig åbnede Napoléon 3.s nederlag i krigen mod Preussen i 1870 vejen for udråbelsen af den 3. republik. Den er med megen ret blevet kaldt skolelærernes republik (Auspitz 1982). Det gælder i dobbelt forstand, både med hensyn til hvem der udgjorde den politiske klasse, idet sagførere og lærere var i flertal i

Nationalforsamlingen. Men karakteristikken gælder også med hensyn til republikkens pædagogiske indsats. Lige siden Abbé Grégoire under den 1. republik havde foretaget en undersøgelse af befolkningens kendskab til fransk og til sin forfærdelse opdaget, at under 10% af indbyggerne talte fransk til daglig, havde demokratiske republikanere funderet over, hvordan man kunne bringe befolkningsflertallet i overensstemmelse med forestillingerne om et politisk og nationalt fællesskab. Hovedmidlet skulle være systematisk undervisning i fransk.

Fransk er først blevet udbredt i hele den almindelige befolkning i dette århundrede. Det begyndte med den store revolution i 1789. Allerede tidligere havde nordfransk, som det taltes i egnen omkring Paris, Île de France vundet over latin, provençalsk, occitansk, catalansk, baskisk, bretonsk, flamsk, tysk (alemannisk), piemontesisk, genovesisk osv. Men kun i statsadministrationen. Dette såkaldte *langue d'oeuïl* blev udbredt som skriftsprog i takt med den ekstreme centralisering, der prægede den franske stat fra begyndelsen af 1500-tallet. Hvad der siden er set som en styrke var imidlertid oprindeligt et resultat af svaghed, forårsaget af de mange forskellige folk inden for den franske stats grænser, hexagonen. Forskellene eksisterer i grunden stadigvæk. Blot demonstreres de nu især ved stolthed over lokale traditioner såsom de særlige oste, der produceres i hver enkelt region. I dag kan alle franske tale fransk ved siden af deres dialekter, der lidt foragteligt omtales som "patois". Det er dog vigtigt at erindre, at de fleste af disse "dialekter" i middelalderen var højsprog med store litteraturer. De tabte blot status i takt med udviklingen af det franske sprog siden begyndelsen af 1500-tallet. Nogle er siden blevet forsøgt genoplivet, som provençalsk og bretonsk. I takt med den begyndende regionalisering er disse sprog i de seneste år endog trængt ind i skoleundervisningen. Dog ikke som indlæringssprog, men med status af hjemlige "fremmedsprog", som eleverne undervises i, hvis deres forældre ønsker det.

At dettte sene og muligvis forgæves redningsforsøg er nødvendigt skyldes revolutionens og republikkens forestillinger om sproglig ensartethed som forudsætning for demokrati. Enevælden regnede indbyggerne som undersåtter, ikke som borgere og så derfor ingen grund til at spilde ressourcer på at lære dem statens sprog. Blot de betalte skat, dyrkede den rette religion og var villige til at gøre militærtjeneste fik indbyggerne lov til at være i fred under *l'ancien régime*. Det ændredes med ét slag med revolutionen i 1789. I første omgang begrundede de revolutionære indoktrineringen i det officielle sprog med, at borgerne måttte være i stand til at forstå lovene. Med rædsel fortalte en af fortalerne for denne politik, abbé Henri Grégoire, at bønderne i det sydvestlige Frankrig forvekslede de revolutionære love, *décrets* med det gamle styres fængslingsordrer, *décrets de prise de corps*. En anden fortaler for sprogreformen, Barrère, medlem af Velfærdsudvalget, begrundede i 1794 foranstaltningerne mod de angiveligt "fremmede" sprog således: "Føderalisme og overtro taler bretonsk, adelig udvandring og republikhad taler tysk,

kontrarevolutionen italiensk og fanatismen baskisk." Det var muligvis sandt, men så skyldtes det i høj grad de revolutionæres egen politik, idet republikkens tropper med stor grusomhed undertrykte et omfattende bondeoprør i *la Vendée* i midten af 1790erne. En undertrykkelse der satte skillelinjer mellem højre og venstre, som endnu kan aflæses ved valgene.

I de første faser bestræbte de revolutionære sig dog endnu på at oversætte deres hensigter til de lokale sprog. Først i 1793-94 formuleredes en konsekvent, centralistisk sprogpolitik. Officielt skyldtes det en omfattende undersøgelse af sprogforholdene, som abbé Grégoire havde taget initiativ til. Han havde skrevet til præfekterne i samtlige departementer og bedt dem oplyse, hvor stor en del af befolkningen der var i stand til at tale og forstå fransk. At skrive var en helt anden og meget mere begrænset sag, det vidste alle, så det blev der ikke spurgt om. Det nedslående resultat af undersøgelsen, som blev publiceret af Grégoire i tre bind, var, at kun ca. 10% af befolkningen i den nye revolutionære stat beherskede dens sprog. Den direkte anledning til den sproglige indoktrinering var dog især det stigende modsætningsforhold til kirken. Den katolske kirke havde siden koncilet i Trento i 1500-tallet tilladt prædiken på lokalsprogene og ikke blot latin. Modreformationen lykkedes i det centrale Europa, fordi den i vid udstrækning allierede sig med folkesprogene. Det samme var sket endnu mere systematisk i de protestantiske stater ca. hundrede år tidligere, da der skabtes egentlige nationale sprog på grundlag af de dialekter der taltes ved fyrstehofferne. I stater hvor fyrsterne var protestanter, blev Bibelen oversat til nationalsproget, og der blev udarbejdet katekismer til indøvelse af troen. Derved gjorde sproget springet fra dialekt eller rettere dialekter til nationalsprog, idet forskellen på et nationalsprog og en dialekt hovedsageligt er, at nationalsproget er allieret med en stat med hær og flåde – og derfor magt til at skabe en autoritativ ordbog. Dette skete ikke i det katolske Frankrig. Ganske vist var der en national kirke, den gallikanske, men denne var stadig katolsk, idet alle protestanter blev fordrevet under 1500- og 1600-tallets religionskrige. Et resultat af den udeblevne reformation var, at de mange folkesprog holdt sig i live indtil revolutionen ved siden af kirkens latin. Det er temmelig usikkert om præsterne virkelig havde den magt over sindene, som de revolutionære frygtede. Men de antog det og handlede ud fra antagelsen og skabte således en selvopfyldende profeti i form af oprør og sproglig ensretning.

Som led i centraliseringen af den løst sammenføjede stat havde kansleren Richelieu i 1635 ladet oprette et lærd akademi med den opgave at udgive en autoriseret ordbog over det franske sprog. L'Académie Française fortolkede sin opgave som den at fastlægge regler for den "gode brug" af sproget (*le bon usage*). Akademiet arbejder stadig med denne sag på ugentlige møder og udsender med mellemrum nye udgaver af sin ordbog. I 1694 nåede de frem til ordet "nation", der defineredes som "indbyggerne i et fælles land, som lever under de samme love og taler det samme

sprog". Denne definition passede som fod i hose til de revolutionære centralisters tanker. Derimod skuffedes de ganske mange føderalister, der havde søgt at komme folket i møde ved at formidle revolutionens idealer på folkenes egne sprog. Disse blev nu i stedet rubriceret som underlødige bondedialekter, uanset hvor mange ældre, højlitterære værker i høviske eller religiøse genrer sprogene kunne bryste sig af. I første omgang var der dog ikke kræfter til en systematisk sproglig opdragelse. I stedet fik Frankrig under Napoléon nok at gøre med at erobre selv de fjerneste hjørner af Europa. Med det utilsigtede resultat at erobringerne fremprovokerede nationale reaktioner blandt de tysk-, spansk-, flamsk- og alt muligt andet talende befolkninger. Kort sagt den moderne nationalisme. Afgørende i den er forestillingen om den ubrydelige sammenhæng mellem nation og enhedssprog. Modersmål som man siger, selv om børn først lærer at tale i løbet af den primære socialiseringsproces, og man altså lige så godt kunne tale om fadersmål. I Frankrig blev stafetten først for alvor taget op under den tredje republik efter 1871. Undervisningsminister Jules Ferry indledte fra 1882 systematisk undervisning af hele befolkningen med det formål at gøre bønderne med deres mange sprog til franskmænd med ét sprog, det rigtige.

Først den første verdenskrigs uhyrlige tab smeltede nationen sammen til ét sprogligt fællesskab i skyttegravene og i landsbyerne omkring mindesmærkerne for de faldne. Men endnu ved udbruddet af 1. verdenskrig var der stadig et betragteligt antal unge franskmænd, der ikke talte og forstod fransk (Weber 1976). Hele kompagnier var sammensat af dialekttalende værnepligtige, hvilket betød at de dårligt kunne forstå hinanden. Det var først selve krigen og dens uhyrlige blodofre af unge mænd, der rigtigt forankrede republikken i nationen, politisk såvel som kulturelt og sprogligt. Som det poetisk er blevet udtrykt "kom republikken først rigtigt til landbyen" med krigen 1914-18 og 1920'rnes opstilling af standardiserede monumenter for de mange millioner af døde (Prost 1984).

Den vellykkede udgang på den nationale integrationsproces i begge lande skal imidlertid ikke forlede os til at tro, at det var en enkel og ukompliceret proces, hverken at få bønderne til at aftjene værnepligt (i fredstid i hvert fald) eller sende deres børn i skole. Børnene repræsenterede et helt nødvendigt arbejdskraftstilskud for familiebrugene. Midlet var statslig tvang. I det lutheranske Danmark var det ikke muligt at eje jord med mindre man var konfirmeret. Og konfirmeret kunne man kun blive, hvis man havde gået i skole. I Frankrig blev børnetilskuddene gjort betingede af, at børnene gik regelmæssigt i skole (Reed-Danahay 1996). Den relative succes for indoktrineringen i det nationale sprog fjernede imidlertid ikke mistænksomheden mellem bønderne og staten. I Danmark blev modsætningsforholdet løst ved skabelsen af en art dobbeltkultur, hvor staten anerkendte og uden betingelser finansierede gårdmændenes frie skoler og kirken. Pga. gårdmandsklassens politiske hegemoni fra 1901 har denne tradition overlevet i det 20. århundrede, selv om den

egentlige bondebefolkning nu udgør mindre end fire procent af befolkningen. I Frankrig derimod har mistænksomheden holdt sig meget længere og kan næppe siges at være helt ophævet endnu. Styrken af national identifikation er imidlertid ikke ligefrem med graden af økonomisk udvikling. Traditionelt har republikken nemlig haft sin stærkeste støtte blandt småbrugere i det økonomisk tilbagestående og socialt konservative Sydfrankrig som f. eks, det grundigt undersøgte departement Var i Provence (Agulhon 1970), mens de velhavende gårdejere i Nordøstfrankrig har været skeptiske over for republikken og dennes skoler. Til gengæld har katolicismen haft sin stærkeste støtte her (jvfr. Muchembled 1988). Der er altså ingen enkle eller ligefremme sammenhænge mellem nationaliseringsapparater og nationalisering, selv ikke i lande som i forløb og resultat tilsyneladende ligner hinanden så meget som Frankrig og Danmark.

Det danske rigsfællesskab – nationalstat og imperium

Danmark er en af de nationalt og socialt mest homogene stater i verden. Indtil anerkendelsen af Slovenien som selvstændig stat figurerede Danmark sammen med Island og Portugal i autoritative opstillinger som de eneste europæiske lande med så godt som identitet mellem stat, folk og nation (Connor 1994). Sverige anføres ikke blandt de nationalt homogene stater pga. sine samiske og finske mindretal. Denne danske misundelsesværdige position har udgjort et bekvemt grundlag for en aktiv dansk mindretalspolitik. Danmark har sammen med de øvrige nordiske lande med den bedste samvittighed af verden kunnet foreholde andre deres dårlige behandling af nationale mindretal uden at risikere pludselig selv at ende i anklagestolen. I hvert fald efter at det i 1953 lykkedes at omdøbe Grønland fra en koloni til et dansk amt. Men faktisk er "Danmark" i statsteoretisk forstand en mere problematisk størrelse, end danskere normalt indrømmer. "Denne grundlov gælder for alle dele af Danmarks rige", står der i Grundlovens §1. Den danske stat består altså af flere dele, knyttet sammen af en fælles forfatning. Hvori denne sammenknytning består, hvilke enhederne er, og hvordan forbindelsen nærmere skal forstås, siges der imidlertid intet om i lovteksten. For at få en antydning om det, skal man gå til forarbejderne, der findes trykt i *Forfatnings-kommissionens betænkning* nr 837/78 bd. 1-2 fra 1953. Her står at "Danmarks Rige" består af tre dele: Danmark, Færøerne og Grønland (s.28). I grundlovens § 3 defineres derefter en fælles lovgivende, udøvende og dømmende magt for disse tre dele af det danske rige.

I forfatningsretlig forstand udgør Danmark altså en *enhed af dele*. Men det er ikke umiddelbart det samme som en enhedsstat. Sådan opfattes forholdene blot i daglig tale i hovedlandet; på Grønland og Færøerne ser tingene imidlertid helt anderledes ud, som det blev klart for den danske offentlighed og regering i de smertelige

forhandlinger i 1994-95 om ansvaret for 90ernes gældskrise af Færøerne. Og igen i foråret 1998, hvor de færøske og grønlandske medlemmer af Folketinget kunne afgøre regeringens politiske farve og udnyttede denne position til at aftvinge den danske regring store økonomiske undrømmelser. Det underlige er, at hele den statsretlige teori før juristen Frederik Harhoff i 1993 skrev en afhandling om Rigsfællesskabet ikke har spekuleret nærmere over karakteren af denne sammensatte stat. Selv efter indførelsen af hjemmestyre i de to transatlantiske rigsdele i henholdsvis 1948 og 1979 omtaler de statsretsteoretiske lærebøger blot hjemmestyret som et kuriosum (jvfr. Harhoff 1993, 17). Danmark opfattes åbenbart stadig som en centraliseret enhedsstat i den dårligste tradition fra den nationalliberale politiker Orla Lehmann (1810-70). Denne spurgte retorisk i en tale den 28.maj 1838 i Københavns Læseforening:

"Men gives der da Provindser i Danmark? Nej, mine Herrer! man har jo end ikke i støvede Archiver, langt mindre i den friske lyslevende Virkelighed, kunnet finde saa meget som et Navn til den ene af de Halvdele, hvori man vilkaarligen har deelt vort Danmark; der gives i Danmark ingen Provindser. Eller er det maaskee Jyllands saa-kaldte Fastlandshed, (Latter), hvori Grunden skal ligge til denne Adskillelse – saa har den Nat, da Vesterhavet holdt Bryllup med Liimfjorden, saa har den Storm, der pløiede sin vaade Fure giennem Jyllands Sanddyner, kuldkastet dette hele System (Bifald)! Eller er det de særlige Interesser, der gjorde særlige Stænder nødvendige? Men hvilke ere da disse? Hvor ere de? Hvad er deres Navn? Tusinde Gange er dette Spørgsmaal blevet opkastet, men aldrig er det endnu blevet besvaret. Jeg skal sige Dem Grunden: Fordi der i Danmark ikke gives særlige Interesser i anden Betydning end den, hvori hvert Amt, hvert Herred, hver By, hver Gade kan siges at have dem – der gives i Danmark ingen Provindser, der gives kun eet Danmark, beboet af Danske (stærkt Bifald)! Danske af samme Æt, med samme Historie, et eneste udeleligt Folk med fælles Charakter og Sæder, fælles Sprog og Litteratur, med fælles Minder og Forhaabninger; Danske der, som Kong Kristian den Femtes Lov siger, have een Gud, een Tro, een Konge, og een Lov. Derfor ønske da vi Danske ogsaa alle – deri i det mindste enige med vor Kongelov – at "hele Landet, intet undtagen, skal være uskift og udeelt" (citeret efter avisen *Kjøbenhavnsposten* 28. maj 1838).

Med denne latterliggørelse af enhver tale om eksistensen af danske provinser og mindst af alt en nørrejysk krævede Orla Lehmann nedlæggelsen af den selvstændige nørrejyske stænderforsamling i Viborg, der var blevet oprettet i 1834. Talen markerede et højdepunkt i den kampagne, som Københavns liberale opposition fra 1838 til 1849 førte mod alle tilløb til regional eller føderal organisering af riget (jvfr. Frandsen 1996). Hvorfra Lehmann vidste, at Danmark ikke har provinser, fremgår ikke. Men det blev en selvopfyldende profeti, som alle senere politiske partier og regeringer har arbejdet ud fra. Og altså også indtil for ganske nylig de statsteoretiske eksperter.

Hvad skal man så kalde den danske stat, hvis man vil respektere, at den består af tre enheder? I dag bruges normalt udtrykket "Rigsfællesskab", men det blev eksplicit afvist af juristen Alf Ross i hans forslag til færøsk hjemmestyrelov af 16. juni 1947 og siden af Hjemmestyrekommissionen for Grønland (*Betænkning* 837/78, bd. I, 7). Begge forslag foretrak i stedet ordet "Rigsenhed. Loven om Færøernes hjemmestyre af 23. marts 1948 indledes således: "I Erkendelse af den Særstilling, som Færøerne i national, historisk og geografisk Henseende indtager inden for Riget, har Rigsdagen i Overensstemmelse med Vedtagelse i Færøernes Lagting vedtaget og Vi (Frederik IX) ved Vort Samtykke stadfæstet følgende Lov om Færøernes forfatningsmæssige Stilling i Riget:
§ 1. Færøerne udgør inden for denne Lovs Rammer et selvstyrende Folkesamfund i det danske Rige. I Henhold hertil overtager det færøske Folk ved sin folkevalgte Repræsentation, Lagtinget, og en af dette oprettet Forvaltning, Landsstyret inden for Rigsenheden Ordningen og Styrelsen af færøske Særanliggender som angivet i denne Lov." (Himmelstrup og Møller (udg.), *Danske Forfatningslove* 2. udg. 1970, 165).

Den grønlandske hjemmestyrekommission overvejede eksplicit den rette terminologi og nåede frem til, at "betegnelsen "fællesskab" efter normal juridisk sprogbrug anvendes om forbindelsen mellem suveræne stater. Men da Grønland netop ikke tilstræbte national uafhængighed, anså man det for mest logisk og dækkende at benytte udtrykket "rigsenhed" om staten som helhed" (Harhoff 1993, 31). Statsministeriet anvendte imidlertid udtrykket "Rigsfællesskabet" i en skrivelse af 23. december 1975 til Hjemmestyrekommissionen (optrykt som bilag til *Betænkning* 837/78 bd. 2, 7). Men tilføjede samtidig, at en hjemmestyreordning inden for rigsfællesskabets rammer udelukkede dannelsen af et statsforbund eller en forbundsstat eller lignende.

Betegnelsen "rigsenhed" er imidlertid ikke en realistisk karakteristik af den danske stats karakter. Enhed antyder en grundlæggende fælles identitet, som netop ikke foreligger, hvad enten man definerer identiteten sprogligt, kulturelt, etnisk eller nationalt. Riget består af tre rigsdele, som er grundlæggende forskellige med hensyn til sprog, kultur, klima og livsmønstre. Ud over fælles udenrigspolitik og internationale hensyn holdes rigsfællesskabet sammen af en fælles historie og gensidige politiske og økonomiske interesser. Derfor den fælles forfatning. Men hvordan skal man oversætte Rigsfællesskab til andre sprog, f. eks, engelsk? Empire, Commonwealth eller Realm. Harhoff har valgt den sidste løsning. Det er teknisk rigtigt men virker temmelig gammeldags med konnotationer i retning af middelalderens og nyere tids territoriale monarkier. Politiske hensyn taler imidlertid imod at bruge de andre betegnelser, og det mere neutrale "composite state", som i den historiske faglitteratur bruges om Storbritannien (Clark 1991) virker åbenbart

for teknisk. Danmark er derfor i terminologisk henseende reelt i samme situation som Rusland i forholdet til de øvrige arvtagerstater efter den gamle Sovjetunion, nemlig ikke rigtigt at eksistere.

Uanset hvordan man løser det terminologiske og klassifikatoriske problem omkring karakteren af den sammensatte stat, må det imidlertid slås fast, at færinger og grønlændere ikke er mindretal i den danske stat, men udgør egne nationer (selvstyrende folkesamfund) med egne statslige beføjelser. Allerhøjst kan man tale om mindretalspolitik over for de etniske danskere i Grønland efter indførelsen af hjemmestyret i 1979 eller grønlændere i Danmark. At der er tale om tre nationer med stigende grad af reel forskel og selvstændighed understreges af de aktuelle planer om oprettelsen af et fælles "rigsråd" for rigets tre dele lidt i stil med det fælles rigsråd for Danmark, Slesvig og Holsten fra 1854 til 1863 – som dog aldrig fungerede. Og så selvfølgelig af det forhold, at hverken Færøerne eller Grønland er medlemmer af Den europæiske Union.

Selv i det lille, velintegrerede og homogene Danmark, hvor nationaliseringsapparaterne har fungeret optimalt (eller rettere maksimalt) er der altså problemer med forholdet mellem stat, nation og folk. Det samme gør sig gældende for Sverige. I teorien er størrelserne identiske, i praksis er de det ingen steder. Det skyldes historiske grunde men misforholdet forstærkes pga. de aktuelle internationaliserings- globaliseringstendenser. De reelle misforhold er blot vanskelige at få øje på pga. styrken af ideologien om identiteten mellem nationalstater og nationale "folk". Problemerne ved det moderne nationalitetsbegreb bliver klarere ved en nærmere analyse af de forestillinger om nationalitet, den juridisk-statsborgerlige og den kulturelt-identitetsmæssige.

I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skiljer medborgarna i priviligierade och tilbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade, plundrare och utplundrade." (Hansson 1928).

V. Medborgerskab og nationalitet – Fra statsborgere til medborgere

National enhed som program for legitimering af stater blev formuleret i midten af det 19. århundrede. Det indebar, at staters grænser ikke skulle afgøres af magtpolitiske og dynastiske hensyn, men følge "nationerne". "Hver nation en stat, hver stat en nation" hedder det i folkerettens mest tilspidsede formuleringer. Men samtidig findes der stater med flere nationer – United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland byder sig til som nærliggende eksempel, men der er mange flere. I virkeligheden er det snarere en undtagelse, at det forholder sig som i Norden, hvor der er relativt god overensstemmelse mellem stat og nation (Connor 1994). Som det er fremgået af det foregående er nationen imidlertid et nok så flertydigt begreb. I almindelig sprogbrug bruges ordet nation om suveræne stater, f. eks, i de Forenede Nationer, der som alle ved ikke består af nationer men stater. Nationen kan også være et ældre fællesskab, som af den ene eller anden grund har mistet sin statslige suverænitet: Norge, Bøhmen-Mæhren, Polen, Kroatien eller Island. Nationen kan også betegne en sprog- eller kulturgruppe, som kræver at komme til at udgøre en stat: grækere, tyskere, italienere, flamlændere, finlændinge, samer, serbere f. eks, Endelig kan den være en selvdefineret størrelse, en samhørighed inden for eksisterende stater som Skotland, Catalunya, Wales og senest italienske *Lega Nord*'s krav om et selvstændigt Padania.

Ius soli og ius sanguinis

Hidtil har vi primært behandlet nationalitet kulturelt og sociologisk. Men begrebet har også en konkret juridisk side i form af de nationale statsborgerskab. Passet er det ultimative bevis på dette tilhørsforhold – og af samme grund heller ikke særlig gammelt. Nationale pas blev først indført under 1. verdenskrig, efter at kravet om indenlandske og senere udenlandske pas var blevet ophævet i de europæiske lande i takt med den almindelige liberalisering i 1800-tallet. Først i 1917 var der pastvang i hele verden. Til gengæld har passet siden været med os i et sådant omfang, at det at

være stats- og pasløs er noget af det værste, der kan overgå moderne mennesker. Trods sin principielle og juridiske karakter røber den nationale identitets tvetydighed sig i terminologien, idet man taler om "naturalisering", når nye borgere optages i et statsligt fællesskab. I grunden er ordet meningsløst, da nationen er et kulturelt og netop ikke et "naturligt" fællesskab.

Alene pga. sin mangetydighed er nationalitetsprincippet dårligt til at bestemme en stats grænser. Der er en klar tendens til, at man vælger det princip som giver mest og bedst passer til den foreliggende situation. Et godt og tragisk eksempel er de konfliktende definitioner i det opløste Jugoslavien, hvor kroaternes og bosniernes historisk-statsretslige krav brydes med serbernes og de muslimske bosniakers sprogligt-kulturelle krav. Det eneste givne er, at de ikke kan enes, og at alle vil føle sig snydt i den sidste ende. Det er altså svært at anvende nationalitetsprincippet i folkerettens regulering af forholdet mellem stater, men alligevel bygger den aktuelle internationale retsorden på princippet.

Oprindeligt stod det statsborgerlige princip i modstrid med nationalitetsprincippet. Det sås klarest i diskussionerne om kulturelt versus territorialt tilhørsforhold i multinationale stater som Østrig-Ungarn i begyndelsen af 1800-tallet (Kann 1950). Diskussionen foregår i dag i Frankrig og Tyskland med henblik på at afgøre, hvilke indvandrere der kan blive statsborgere. I den tyske grundlov står, at alle "folketyske" har ret til at blive borgere i Forbundsrepublikken. Denne formulering går tilbage til *Bürgerliches Gesetzbuch* fra 1913, vandrede med over i Weimarforfatningen af 1919, blev opretholdt i Forbundsrepublikkens forfatning af 1949 og er kun indskrænket en smule efter foreningen af Øst- og Vesttyskland i 1990. Omvendt har selv tredje-generations indbyggere af tyrkisk oprindelse enorme vanskeligheder med at få statsborgerskab (blive "naturaliseret"). Tysk ret bygger således på *ius sanguinis* princippet (blodsprincippet). Frankrig har derimod, sammen med USA, pga. deres fælles republikanske historie indtil for nylig praktiseret det modsatte *ius soli* princip (jordens princip), dvs. at enhver født på statens jord også bliver statsborger uanset religion, hudfarve og kulturel baggrund (Brubaker 1992 og Heater 1990). Denne liberalisme er nu ved at ændres under presset fra mellem fem og ti millioner nordafrikanske indvandrere. Meget tyder på at Europa er ved at bevæge sig mod et fælles princip for tildeling af nationalt statsborgerskab, som ligger et sted mellem de rene principper. Det har allerede længe været tilfældet i de mere pragmatiske nordiske lande, hvor tilstrømningen af fremmede på den anden side er et forholdsvis nyt fænomen. De nordiske lande har altid opfattet sig selv som liberale og tolerante overfor fremmede, flygtninge såvel som indvandrede. Det har de sandsynligvis aldrig været i virkeligheden, men selv på det diskursive plan er liberaliteten nu udfordret af den sociale nationalisme, der er den utilsigtede bivirkning af successen for den nationale velfærdsstat.

Folkhemmet og velfærdsstaten som nationalstatens højeste stadium
"Hemmets grundval är gemenskapen och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några tilbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn. Där ser icke den ena ned på den andre, där försöker ingan skaffa sig fördel på andras bekostnad, den starke trycker icke ner och plyndrar den svage. I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skiljer medborgarna i priviligierade och tilbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade, plundrare och utplundrade." (Hansson 1928).

Sådan præsenterede den socialdemokratiske leder Per Albin Hansson (1885-1946, statsminister 1932-1946) sit partis vision om "folkhemmet" i parlamentet i 1928 i den tale, der retrospektivt er blevet selve proklamationen af den svenske velfærdsstat. Hanssons egen metafor er den gode familie, men i historisk tilbageblik fra 1990erne vil vi nok så meget understrege sammenhængen mellem velfærdsprogram, stat og nation. Set ud fra en undersøgelse af ordet "folkhemmets" historie er det i grunden ikke overraskende (Trägårdh 1990). Det var nemlig et oprindeligt konservativt-patriarkalsk begreb, som socialdemokraterne overtog og brugte til deres omkalfatring af den industrielle kapitalisme. Den eneste måde at kontrollere markedet og storindustrien på var at overtage den eksisterende, paternalistisk-konservative stat og gradvis udskifte dens bærere med egne embedsmænd, efter at disse havde fået de fornødne akademiske og politiske kvalifikationer. Således gennemførtes en af verdens mest succesfulde revolutioner med fredelige midler. Sprogligt markeredes revolutionen ved at undersåtterne blev omdøbt til medborgere, omend den svenske betegnelse har ældre rødder. De aktuelle økonomiske problemer for den "svenske" eller den "skandinaviske model" i en globaliseret verden skal ikke forlede os til at glemme hvilket umådeligt fremskridt dette samfund repræsenterede for almindelige mennesker.

I dag har velfærdsstaten sine etablerede forskere og forskningstraditioner. De holdes normalt adskilt fra politisk-sociologiske undersøgelser af nationalstaten eller socialantropologiske undersøgelser af identitet. Alligevel er det et spørgsmål om man ikke vil nå til en langt bedre forståelse af de forskellige velfærdsstater (velfærdsregimer kaldes de normalt i forskningen), hvis man anskuer dem som mere eller mindre utilsigtede resultater af nationale politiske kulturer og traditioner i stedet for at analysere dem som direkte resultater af sammenhængende politiske ideologier og strategier. Den mistanke får man i hvert fald ved en lidt bredere betragtning af fænomenet, der ikke blot nøjes med at se velfærdsstaten som identisk med de mange uomtvistelige gode hensigter, som er formuleret på forskellige tidspunkter. De politiske planer eksisterer, men vigtigere er, at velfærdsordningerne er resultat af koalitioner mellem etablerede, nationale interessegrupper. I dag har de

ofte den mere eller mindre tilsigtede konsekvens at beskytte de allerede arriverede arbejdstagere mod unge og mod indvandrere. *Lo stato assistenziale* hedder velfærdsstaten på italiensk, på fransk *l'état providence*. Det er ganske præcise betegnelser for en situation, hvor de fast ansatte tilkæmpede sig en lang række rettigheder i 1970erne, men ikke drømmer om at give dem videre til de senere ankomne grupper på arbejdsmarkedet. "Assistancen" er forbeholdt de etablerede. Sådan er det også delvis i Norden, selv om ordningerne her er mere universelle, fordi de har eksisteret længere og blev indført mere gradvis.

Nyere kritisk forskning har skelnet mellem velstand og velfærd og opdaget, at der er mere af det første end det sidste (Rold Andersen 1991). Andre forskere har for Danmarks vedkommende observeret, at de sidste tyve år endda er præget af en situation med stigende skatter uden påviseligt øget velfærd. De øgede skatteindtægter er gået til at betale renter på den offentlige gæld og arbejdsløshedsunderstøttelse, snarere end til egentlige velfærdsforanstaltninger (Goul Andersen og Munk Christiansen 1991). Det samme er tilfældet i Sverige, mens Norge har klaret sig pga. sine uhyre olieindtægter. Finland har formået at skære proportionalt ned, men krisen ramte hårdt efter bortfaldet af det sovjetiske marked i 1991. Af alle disse grunde stilles der nu en række spørgsmål både til velfærdsstatens funktion såvel som til baggrunden for indførelsen af den, spørgsmål som det var næsten utænkeligt at stille for 10-15 år siden. I hvert fald i Norden.

Optakten til nytænkningen blev leveret med den unge amerikanske historiker Peter Baldwins påvisning af, at den såkaldte socialdemokratiske velfærdsstat ikke så meget er resultat af en bevidst socialdemokratisk politik i 1930erne og 50erne som fortsættelse af paternalistisk konservativ tænkning og politik fra sidste tredjedel af 1800-tallet (Baldwin 1990). Dette perspektiv kan forfølges såvel videre bagud i tid som fremad, og det er ved at ske i disse år. Men det omvendte er også relevant, dvs. at benytte den konkrete indretning af velfærdsstaten til at sige noget om nationale særtræk og forløbet af nationaliseringsprocessen i forskellige nationalstater. Derfor den følgende oversigt over velfærdsstatsforskningen.

Den enkleste måde at skelne mellem forskellige velfærdsstater blev udviklet i 1960erne inden for en funktionalistisk lineær tankegang, hvor man forestillede sig et kontinuum fra underudviklede til udviklede former. Underudviklede velfærdsstater blev beskrevet som residuale, mens de udviklede blev kaldt for institutionelle (Abrahamson og Borchorst 1996, 7). Udviklingsgraden blev fortrinsvis afgjort af omfanget af velfærdsydelser målt i andel af landenes bruttonational-produkt (BNP). Der var udbredt tro på, at alle moderne samfund med tiden ville udvikle sig fra residuale til institutionelle velfærdsstater i og med, at man antog at behovet for velfærdsydelser ville vokse som en funktion af moderniseringsgraden. Ifølge Abrahamsons og Borchorsts oversigt over forskningen repræsenterer den britiske

sociolog Harold Wilensky stadig denne forestilling om sammenhæng mellem velfærdsstatens grad af institutionalisering og udgifternes omfang. Men ellers er sådanne lineære forklaringer også inden for dette område af samfundsvidenskaberne kommet i miskredit.

Den britiske samfundsforsker Richard Titmuss har udviklet den i dag mest udbredte typologi med anvendelse af de samme begreber som Wilensky, baseret på en skelnen ud fra de politiske ideologier, modellerne bygger på (Titmuss 1987). For ham er den *residuale* model resultat af en liberalistisk politisk ideologi, hvor socialpolitikken fortrinsvis skal reguleres og produceres på markedet eller i familien, mens det offentlige kun i særlige tilfælde skal gribe ind. Den *institutionelle* model, som han også kalder den redistributive, dvs. omfordelende, skulle til gengæld være resultat af en socialdemokratisk ideologi. Den lægger hovedvægten på den offentlige sektor som omfordeler af samfundets ressourcer. Kun på den måde kan alle borgere få fuldt udbytte af deres borgerrettigheder. Med introduktionen af begrebet borgerrettigheder griber Titmuss tilbage til et ældre arbejde af T. H. Marshall, som har oplevet en renæssance i de senere år, hvor flere har fået øje på sammenhængen mellem nationalstat og velfærdsstat (Marshall 1950). Marshall skelnede mellem civile rettigheder, som han mente blev udviklet i 1700-tallet, politiske rettigheder, som blev skabt i 1800-tallet, og endelig sociale rettigheder, som han opfattede som et resultat af 1900-tallet. Endelig opererer Titmuss med en tredje model, som han har døbt *præstationsmodellen*. Den knytter an til en konservativ politisk ideologi baseret på korporativ enighed om, at de socialpolitiske ydelser afhænger af den enkelte arbejders præstation på arbejdsmarkedet. Den bygger derfor på forsikringsindbetalinger, hvor ydelsernes omfang afhænger af indbetalingernes størrelse. I modsætning til Wilenskys evolutionistiske perspektiv eksisterer disse tre modeller side om side som resultat af forskellige politiske opfattelser.

Andre forskere skelner kun mellem to principper, et "Bismarck princip", hvor velfærden udbetales i form af socialforsikringer forvaltet af arbejdsmarkedets parter, og et "Beveridge princip", hvor velfærden er offentligt organiseret som en række universelle borgerrettigheder, alle har del i uanset deres tilknytning til arbejdsmarkedet. Betegnelserne henviser til den tyske kansler Otto von Bismarck, hvis socialreformer i 1880erne som påpeget af Peter Baldwin ikke blot fik betydning i Tyskland, men også i mange andre europæiske lande, mens det var den britiske socialminister under 2. verdenskrig William Beveridge, der skabte det britiske velfærdssystem efter krigen.

Foruden den lineære tidsfølge og sameksistensen af forskellige ideologisk motiverede modeller trives en tredje distinktion baseret på geografiske kriterier. Den danske forsker og socialpolitiker Bent Rold Andersen skelner således mellem en nordisk og en kontinentaleuropæisk velfærdsmodel. Den svenske sociolog Göran

Therborn argumenterer på samme måde i sin nye bog om moderniteten i Europa for en opdeling i fire velfærdsmønstre, en vest-, øst-, syd- og nordeuropæisk type. Det er han nået frem til ved at vurdere velfærdsstaterne med hensyn til organiseringsprincipper, udstrækning og omfang af rettigheder angivet som procent af BNP (Therborn 1995, 85-99). I Norden er organiseringsprincippet statslige, skattefinansierede ydelser, rettighederne er universelle og omfanget stort. I Østeuropa før 1989 var der også tale om statslige ydelser, men rettighederne var partikulære med privilegier til visse grupper inden for parti, statsadministration, landbrug, militær og sværindustri; omfanget var middel eller lavt. I Vesteuropa er organiseringsprincipperne blandede med hovedvægt på statstilskud og forsikringer, rettighederne er partikulære og omfanget stort eller middelstort. De sydeuropæiske lande plus Irland (med Italien som undtagelse og Spanien på vej) opererer med en blanding af organiserings-principper, partikulære rettigheder og ydelser af ringe omfang.

Endelig skelner nogle forskere ifølge Abrahamson og Borchorst mellem perifere og centrale velfærdsregimer baseret på geopolitiske forskelle. Den østrigske sociolog Peter Flora rubricerer velfærdsstaterne efter deres grad af statslighed og universalisme. De skandinaviske lande har efter Floras mening især været eksponenter for disse principper, men alle disse lande er perifere, geografisk såvel som politisk. Derfor konkluderede han: "Den fremtidige udvikling af et europæisk velfærdssystem vil sandsynligvis være mere påvirket af den fragmenterede og korporatistiske centraleuropæiske model." (Flora 1993, 21).

Titmuss' tre-models betragtning er overtaget af den dansk-svenske sociolog Gösta Esping-Andersen og generaliseret i en indflydelsesrig bog med titlen *The Three Worlds of Welfare Capitalism* fra 1990. Her taler han om et socialdemokratisk, et konservativt og et liberalt velfærdsregime. Esping-Andersens fundamentale arbejde er en undersøgelse af forskelle og ligheder i velfærdsstatens funktion og oprindelse i de tre nordiske lande med titlen *Politics against Market* (1985). Denne socialdemokratiske model har han så siden forsøgt at perspektivere ved at sammenligne med forholdene i de øvrige OECD lande. Disse grupperer han under de førnævnte tre overskrifter, socialdemokratisk, konservativt-korporativt og liberalt regime. For ham afgøres den enkelte nationale velfærdsstats karakter af to forhold, velfærdspolitikkens grad af "afkommercialisering" (*decommodification*) og disse forholds betydning for den sociale stratifikation, dvs. graden af ulighed. Afkommercialiseringen angiver borgernes mulighed for frit og uden tab af job, indkomst eller velfærd at fravælge lønarbejde (Esping-Andersen 1990, 23). Som indikator har han valgt sygedagpenge, arbejdsløshedserstatning og pensioner. Stratifikationen er undersøgt gennem en analyse af beskæftigelsesstrukturen i tre udvalgte tilfælde, Sverige, USA og Vesttyskland. Den nærmere indplacering af de forskellige lande er ikke af betydning for analysen af sammenhængen mellem

nationale traditioner og udformningen af velfærdsstaten. Det kan ikke overraske, at Esping-Andersen når frem til at placere de socialdemokratiske stater øverst på sit afkommercialiseringsindeks. Heller ikke at de liberale regimer scorer højere på indekset for deltagelse i arbejsmarkedet via lavlønssektoren. I det konservativt-korporative regime opnås en lav grad af arbejdsmarkedsdeltagelse via førtidspensionsordninger og vægt på mandlige forsørgere.

Kritikken af denne håndfaste sammenligning satte hurtigt ind. Australske politologer har overbevisende kritiseret sammenstillingen af Australien, New Zealand og Storbritannien i samme liberale regime som USA og Canada. I stedet foreslår de indført en fjerde kategori, et arbejderistisk eller radikalt regime. Dette sidste opererer med universelle, men lave ydelser, som mange grupper i samfundet benytter sig af alt efter behov, uden derved at føle sig socialt stigmatiserede. Det gælder i særlig grad for Australien og forklares med landets særlige politiske kultur, der er udviklet på baggrund af en indvandret befolkning af selvstændige arbejdere og straffefanger. Dette radikale regime kaldes af andre forskere også lib-lab – af liberal og labour (Mishra 1995). Hvor mange regimer man når frem til, og hvad man mere præcist kalder dem, er i denne sammenhæng mindre vigtigt. Interessantere er, at en nuanceret diskussion af velfærdsordningerne uvægerligt ender med en opdeling af de generelle kategorier i næsten lige så mange systemer, som der er lande. I Norden er vi jo også nok så optaget af forskellene mellem systemerne som lighederne, i hvert fald i Danmark. Det samme fremfører Esping-Andersen som forsvar for sin grove opdeling i et svar til sine kritikere med ordene, "den type metodologisk dialektik, som jeg har fremhævet ovenfor, må næsten nødvendigvis resultere i en verden bestående af 18 distinkte kapitalistiske velfærdsverdener" (Esping-Andersen 1993, 136).

Det samme bliver resultatet, hvis man seriøst inddrager ikke-europæiske lande i sammenligningerne. Den britiske politolog Arthur Gould har indraget Japan og de hastigt voksende østasiatiske nyindustrialiserede lande som Hong Kong, Singapore, Sydkorea og Taiwan i sammenligningen (Gould 1993). I alle disse lande er velfærdsstaten, hvis man overhovedet kan bruge dette udtryk, knyttet til familien og firmaet. Deres økonomiske succes fremtvinger ændringer af den europæiske model i retning af velfærdspluralisme i disse år, såvel af den socialdemokratisk-nordiske som den korporativt-kontinentaleuropæiske. Denne såkaldte "japanisering" af velfærden kan identificeres på to niveauer, samfundets makroniveau med overgang fra en såkaldt "fordistisk" (opkaldt efter Henry Fords masseproduktions-system) til en post-fordistisk økonomi, og på mikroplanet med ændringer af forholdet mellem virksomheder, organiseringen af arbejdet og fagforeningerne (Gould 1993, 249). Historikeren Cathrine Jones kalder disse regimer for konfucianske velfærdsstater. Deres konfucianisme skulle vise sig i den store vægt de lægger på uddannelse og ikke-lovpligtige sociale velfærdsarrangementer. Med hendes egne ord:

"Konservativt korporatistisk uden (vestlig) arbejderindflydelse; subsidiaritet uden kirken; laissez-faire uden libertære traditioner; et andet udtryk for dette kunne være "husholdningsøkonomi"-velfærdsstater, der forvaltes som en traditionel, konfuciansk, udvidet familie." (Jones 1993, 214). Jones er dog ikke enig med Gould i, at Europa er på vej mod en sådan konfuciansk velfærdsmodel, idet hun mener, at "alle velfærdsstater er født ikke skabt ... ud fra en gensidig forståelse og fornemmelse for alternativer, nære som fjerne" (Jones 1993, 215). Derfor har den østasiatiske model efter hendes mening yderst små muligheder i Vesten.

Meget tyder på at dette synspunkt kan generaliseres derhen, at ethvert land forsvarer sin egen model mod import af "fremmede" elementer, først og fremmest fordi de er fremmede. Det konservative Storbritanniens reservationer overfor det sociale kapitel i Maastricht-traktaten falder i øjnene som et godt eksempel, selv om det må indrømmes at Tony Blairs "New Labour" som en af sine første handlinger tiltrådte kapitlet og dermed tilsyneladende dementerede den nationalt-kulturelle tolkning. Heller ikke de nordiske lande er immune for socialpolitisk chauvinisme, selv om modstanden mod andre landes ordninger altid camoufleres som solidaritet med de svage og iklædes teoretiske og ideologiske argumenter. Men når man går ind i de praktiske detaljer ved indretningen af ordningerne, som de to danske sociologer Niels Ploug og Jon Kvist har gjort i en yderst fortjenstfuld sammenligning af overførselsindkomsterne i otte europæiske lande, Danmark, Sverige, Norge, Finland, Tyskland, Holland, Frankrig og Storbritannien er det betydningen af særlige partipolitiske konstallationer og arven fra staternes forskellige administrative historie, kort sagt den nationale politiske kultur, som træder klarest frem (Ploug og Kvist 1994). Sagt på en anden måde, velfærdsstaterne blev ikke skabt, men født; og derfor i langt mindre grad resultat af bevidste politiske strategier end de ansvarlige sidenhen har søgt at give indtryk af.

Abrahamson og Borchorst, fra hvem vi har lånt meget af den foregående analyse (men ikke konklusionen i form af betydningen af de nationale historiske traditioner for valg og konkret indretning af velfærdsregime), afslutter deres forskningsoversigt med at opregne otte velfærdsstatsregimer. Betegnet ud fra den respektive velfærdsideologi er det 1) det socialdemokratiske regime (også kaldet institutionel-redistributivt, moderne, skandinavisk eller nordisk); 2) det konservative regime (også kaldet korporativt, præstationsorienteret, institutionelt eller kontinentalt); 3) det liberale regime (også kaldet redidualt); 4) det rudimentære regime (også kaldet katolsk, latinsk eller sydeuropæisk); 5) det radikale (eller lib-lab, arbejderistisk); 6) det post-kommunistiske (arvtager til de kommunistiske regimers velfærdsstater karakteriseret af høj grad af overvågning, hvorfor typen også kaldes politivelfærdsstat; måske ville den nazistiske velfærdsstat også passe ind her); 7) det konfucianske regime (eller husholdningsøkonomiske); 8) det kommunitaristiske regime (Abrahamson og Borchorst 1996, 14).

Man får altså en helt anden historie om velfærdsstaten, hvis man i stedet for at se ordningerne som et middel til sig selv, dvs. opnåelse af social tryghed, fortolker dem som led i en større historie om nationaliseringen af befolkningerne. Dette sidste perspektiv giver ikke hele historien, men er et vigtigt bidrag til forståelsen af velfærdsstatens mere eller mindre utilsigtede følger. En lidt nærmere forståelse af denne mekanisme kan man få ved at inddrage en forskningsretning, som tilsyneladende beskæftiger sig med det modsatte af velfærdsstat og nationalisme, den europæiske integrations historie. Som det senere vil fremgå har denne forskning i de senere år bevæget sig i en retning som ikke længere antager et antagonistisk forhold mellem nationalstat og europæisk samarbejde. Tværtimod tyder den nyere historiske forskning på, at samarbejdet er sket for at styrke de nationale stater, ikke for at svække dem, således som mange føderalister og neo-funktionalistiske teoretikere ellers har troet. Mekanismen i det europæiske samarbejde har været at øge befolkningernes tilslutning til staten via økonomisk vækst, en vækst som netop blev mulig takket være samarbejdet. I den økonomiske teori havde man lært af mellemkrigstidens økonomiske krise. Den var et resultat af staternes egoistiske forsøg på at afbøde vanskeligheder ved at skubbe omkostningerne over på naboerne. Følgen var en langstrakt krise, som først blev overvundet ved den vækst, der fulgte af krigsoprustningen.

Denne lære lå dybt i de fleste politiske og økonomiske eliter efter 2. verdenskrig og blev systematisk befordret af USA gennem OEEC (senere OECD og nu WTO) sammen med Marshall-hjælpen. Alt dette ved vi i dag meget om takket være talrige økonomisk historiske undersøgelser og erindringer fra de involverede embedsmænd og politikere. Et fremragende eksempel fra dansk side er erindringerne af dansk politiks grå eminence fra 1950erne til 1980erne Erik Ib Schmidt (se senere). Men som den britiske integrationshistoriker Alan Milward for nylig har observeret, mens vi grundigt orienterede om niveauet af offentlig beskatning i 1700-tallets Tyskland, mangler vi totalt undersøgelser af, hvorfor Vesturopas befolkninger accepterede konstant stigende skatter mellem 1945 og 1974 (Milward 1995, 16). Befolkningerne i det kommunistiske Østeuropa blev ikke beskattet tilsvarende, hvilket var en af grundene til at de tabte konkurrencen med Vesten). Resultatet blev i de fleste vesteuropæiske lande en fordobling af de personlige skatter i forhold til niveauet i 1930erne. Denne verdenshistoriske revolution tages for så givet, at historikerne endnu ikke har stillet de nødvendige spørgsmål til dens årsager, hvorimod vi har fået meget løst gætteri om årsagerne til modstanden mod skattetrykket derefter. Men heller ikke disse gætterier bringer os meget videre end primitive forestillinger om menneskets "naturlige" egoisme og mistro til systemer. Det er muligt, men hvorfor var det så anderledes i 1950erne og 1960erne?

Her kan man få hjælp af det begreb om befolkningernes "tilslutning" (*allegiance*) til staten (og til statslignende organisationer som den Europæiske Union), som Alan Milward har udviklet. Det er relevant for den nye massedemokratiske æra, hvor repression ikke længere er tilstrækkeligt til at sikre statens magt. Milward ignorerer stort set 1800-tallets nationalisering, fordi han primært vil forstå det kvalitativt nye ved de nationale stater efter 1945, den fase vi her har kaldt velfærdsregimerne. Det nye er befolkningernes aktive eller i det mindste passive accept af statens uhørte indgriben i privatlivet og familien. Denne fase stilles i modsætning til en uspecificeret forudgående fase, hvor borgere højst fik fysisk sikkerhed og en vis retsbeskyttelse fra "deres" stat – og ofte ikke engang det. Begrebet antyder en sammenhæng mellem personlig indkomst, skat og sikkerhed i ordets bredeste betydning, fysisk såvel som socialt. Denne opfattelse af sikkerhed svarer således til det brede eller "bløde" sikkerhedsbegreb, som har vundet indpas i freds- og konfliktforskningen i de senere år (jævnfør Buzan a. o. 1993, Holm and Sørensen 1995). Fredsforskere af denne skole er begyndt at tale om "samfundsmæssig usikkerhed" (*social insecurity*) i form af bekymring for national identitet, indvandring og skel mellem politikere og folk som mere afgørende end trusler mod den militære sikkerhed i snæver forstand.

Milward er enig i dele af synspunktet, men forsøger at præcisere befolkningernes krav til staterne, der er fulgt med udvidelsen af de politiske rettigheder og den loyalitet (*allegiance*) de udviser, hvis disse behov imødekommes. Han definerer foreteelsen således: "By allegiance is meant ... all those elements which induce citizens to give their loyalty to institutions of governance, whether national, international or supranational. It excludes repression. While accepting repression has never been absent as an element of governance of western European democracies, and even accepting the possibility that it may have increased in the last twenty years, few would doubt the validity of the generalisation that in all the member-states of the successive European Communities government has been in its essentials government by consent." (Milward 1995, 14). Han giver i forskningsoversigten et interessant eksempel på, at den tilslutning til en stat, som vi efterhånden er kommet til at regne for normal, ikke er selvfølgelig eller i hvert fald et relativt moderne fænomen. Af de ca. 34 millioner mennesker som frivilligt og permanent forlod Europa mellem 1815 og 1914, drog ca. 20 millioner til USA og tog borgerskab der. Men af de mange andre millioner som tog til Sydamerika, Argentina, Brasilien, Chile og andre lande registrerede kun et forsvindende mindretal sig som borgere i deres nye hjemlande. Dette kan opfattes som en mistillidserklæring til disse nye stater, men vidner sandsynligvis snarere om, at indbyggerne i de fleste europæiske stater, også demokratier som Norge og Storbritannien, ikke lagde megen vægt på hvilket statsborgerskab de havde (Milward 1995, 14). Med mindre det var nødvendigt og specielt ønskværdigt som i USA's tilfælde, hvor alle der blev lukket ind via Ellis Island ud for New York indtil 1913 kunne få amerikansk borgerskab,

hvis de ville. Men også skulle have det for at komme forbi immigrationsmyndighederne.

Den politiske deltagelse i Europa er typisk formidlet af politiske partier, som studeret af den politiske og historiske sociologi (se afsnittet om Rokkan med flere). Den politiske betegnelse borger (citizen) fik tilføjet en social betydning i form af katalog over rettigheder. På svensk kaldes en borger endda "medborger", hvilket understreger det nationale statsborgerskabs næsten totale karakter, noget befolkningerne i andre lande i Europa betakker sig for. Udviklingen indebar, at staterne er blevet i stand til at levere en mængde nye ydelser i takt med, at deres regulering har bredt sig fra voldsmonopol og sikkerhed til uddannelse, socialisering i bredere forstand (vuggestuer og børnehaver), økonomisk politik, alderdomsforsorg, sundhedspolitik, kulturpolitik, mediepolitik, familiepolitik, ja sågar en generel lykkepolitik kræver vi nu af det offentlige. Kort sagt "velfærd" fra vugge til grav på alle livets områder. I takt med udbredelsen af kravet om sådanne rettigheder til andre lande breder udtrykket medborger sig. I første række til de øvrige nordiske lande, hvor det dog stadig ikke har vundet samme uantastede (og ureflekterede) udbredelse som i Sverige. Så længe staterne kunne levere et støt stigende antal rettigheder til stadig større grupper af borgerne er nationalstaternes legitimitet steget. Udtrykt med en anden terminologi kan man sige, at nationaliseringen er gået endnu videre end nogen havde forestillet sig muligt i nationalismens glansperiode i sidste århundrede. I de fleste tilfælde er nationaliseringen gået hånd i hånd med støtte til den integrationsproces, der var en forudsætning for velfærden. *Secondary allegiance* kalder Milward fænomenet. Denne støtte er smuldrende i takt med følgerne af globaliseringen. Hvorvidt det vil resultere i mindre legitimitet for nationalstaterne, eller om vreden vil rette sig mod det europæiske samarbejde, er endnu umuligt at forudsige. Kun er det sikkert, at der vil være store forskelle mellem indstillingen i de europæiske lande.

Det store, tilsyneladende næsten uendelige antal af konkrete velfærdsstater, der tegner sig, når man begynder at udforske verden lidt nøjere, opfattes af mange sociologer af den generaliserende type som *carte blanche* til at fortsætte med de grove typologiseringer på grundlag af den underliggende politisk ideologi. Alternativet er for dem at se en rent beskrivende tilgang til verden uden forklarende aspirationer. Men det holder kun, hvis man opfatter velfærdsregimerne som resultat af politiske ideologier. Historikere vil snarere se dem som tilblevne og er derfor tilbøjelige til at lede efter de politisk kulturelle og religiøse rødder til ordningerne. Uanset hvordan det end forholder sig, er alle forklaringerne enige om at betragte de sociale rettigheder som en logisk fortsættelse af de civile og de politiske rettigheder fra de foregående århundreder, sådan som allerede Marshall fremstillede det. Med andre ord er det berettiget med et let spil på Lenins udsagn om imperialismen som kapitalismens højeste stadium at karakterisere velfærdsstaten som "nationalstatens

højeste stadium". Det er påfaldende hvor ofte geografiske og religiøse betegnelser figurerer i listen over velfærdsregimer ved siden af de politisk ideologiske. Desværre er der endnu ikke udført megen forskning med dette udgangspunkt. Den er på vej. Mens vi venter, kan det imidlertid være interessant at skitsere en alternativ forklaring på baggrunden for den særlige nordiske velfærdsstat.

Lutheranismen og den nordiske velfærdsstat

Set i det lange historiske perspektiv er de nordiske lande ikke nær så forskellige fra de andre europæiske lande, som den nordistiske ideologi og talen om den skandinaviske model gerne ville have os til at tro. Men de er lutheranske. Næppe fra reformationen i 1536, men fra et tidspunkt i 1700-tallet, hvor de pietistiske vækkelsesbevægelser, som siden blev til de politiske, sociale og økonomiske folkelige bevægelser, slog bredt igennem. Her finder vi muligvis baggrunden for den nordiske velfærdsstat, der i mindre grad skyldes en særlig nordisk samfunds-struktur end det forhold, at staterne er homogent lutheranske. Andre lutheranere end de nordiske indgår i større statsdannelser – Tyskland og USA – eller har været underlagt andre herskere – Estland og Letland. Sammenhængen mellem kirke (dvs. den institutionaliserede religion), national identitet og valg af velfærdsregime er ikke systematisk undersøgt, men fra et mentalitetshistorisk perspektiv forekommer det plausibelt at der er en nær sammenhæng. Den danske politolog Tim Knudsen har på baggrund af sammenlignende studier i ordningerne i forskellige europæiske stater og en nuanceret kritik af den førnævnte Peter Baldwin formuleret en tese om en kausal sammenhæng mellem den lutheranske statskirke og den senere udvikling af en universalistisk velfærdsstat. Han skriver bl.a.:

"Det lader til at være en fornuftig antagelse, at de skandinaviske staters homogenitet var en positiv forudsætning for skabelsen af den universalistiske velfærdsstat. Men Baldwin stiller ikke det næste spørgsmål, der er værd at overveje: Var de skandinaviske nationalstaters homogenitet noget der "bare skete" ved en skæbnens ironi? Eller var det i det mindste i nogen grad *tilvejebragt* af en ekstraordinær indsats fra stat og kirke? Sveriges eksempel illustrerer dette. Det kirkelige embedsværk kunne anvendes i arbejdet med at udvide og integrere nyligt erobrede territorier Så tidligt som i begyndelsen af det 17. århundrede begyndte den svenske stat at uddanne lapperne, rensdyrnomader i de nordlige grænseegne. Det begyndte som del af en plan om at omvende lapperne til kristendommen og på samme tid at fastslå de verdslige svenske myndigheders krav på de nordlige territorier. Nogle af lappernes territorier blev ved en aftale i 1751 erklæret for svensk-finske, andre dansk-norske. Aftalen blev ikke truffet med lapperne, men mellem de skandinaviske stater. Dette eksempel illustrerer hvordan kirkens og statens forenede kræfter fremmer statens magt – selv i et tyndt befolket polarområdes mindre end optimale muligheder for udstrækkelsen af statslig infrasstrukturel magt. Men det illustrerer det kun i *nogen*

grad. Lapperne blev aldrig fuldstændig absorberet af svenskerne (så lidt som af nordmænd eller finner). Deres kultur lod til at være *for* anderledes til, at det kunne lade sig gøre. For at nævne en enkelt ting: De vedblev at krydse de nye grænselinjer mellem landene. Men Sverige har givet en anden, næsten overvældende demonstration af landets evne til at absorbere en befolkning i et erobret landområde. Sverige erobrede i 1658 det gamle danske landområde Skåne. Et nyt sprog og en ny national identitet blev lettere dannet i det erobrede område end det normalt var tilfældet med erobrede landområder. Man kan sammenligne med Wales, Skotland, Korsika, Bøhmen og mange andre erobrede områder. De blev aldrig *absorberet* i en forenet britisk, fransk eller anden nation og knap nok integreret af erobrerne. Et eksempel der minder om Skåne er Cornwall i Storbritannien, hvis keltiske særpræg næsten er forsvundet i dag. Blandt erobrernes initiativer var en bevidst indsats til enten at sikre sig sognepræsternes loyalitet eller til at udskifte de danske sognepræster med svenske, danske bibler, bønnebøger, salmebøger osv. med svenske (en finansiel kraftanstrengelse på den tid). De danske bibler blev konfiskeret. Tilsvarende verdslige initiativer fulgte efter. (...) Den samme effektivitet forbindes med den svenske annektering af de gamle norske landområder: Bohuslän, Jämtland og Herjedalen. Selve ideen med at at prøve at *ligestille* de erobrede områder med de gamle svenske landskaber blev udtænkt af den svenske kirke, især den kongelige konfessionarius, Hagvin Spegel. Ideen opstod uden nogen udenlandske forbilleder, for der fandtes ingen. Men de svenske statsledere var mere end villige til at tro på, at det svenske sprog kunne skabe en svensk identitet. Kirken viste sig at være et effektivt instrument til at komme i kontakt med lokalsamfundene og *skabe* etnisk, sproglig og religiøs ensartethed. Resultatet var, at 99 ud af 100 svenskere i begyndelsen af det 20. århundrede havde svensk som deres første modersmål." (Knudsen 1997, 11-12).

Viser Knudsens tese sig at være rigtig, er konsekvensen, at socialdemokratierne, uanset hvad partiprogrammer og generationer af partimedlemmer selv har sagt, er resultater af sækulariseret lutheranisme snarere end demokratiseret socialisme. Påstanden kan sandsynliggøres ved en nærmere betragtning af Luthers og lutheranismens sociale doktrin. 1500-tallet var ganske fremmed over for den moderne skelnen mellem "kirke" og "samfund"; de var lige så lidt adskilte størrelser som "kirke" og "stat" var det. Middelalderens enhedskultur, som stadig beherskede folks opfattelse, kendte ikke til en sådan spaltning. Det var paradoksalt nok Martin Luther (1483-1547), der kom til at lægge grunden til spaltningen med sin skelnen mellem den verdslige og den åndelige øvrighed. Paradoksalt fordi han ikke selv skelnede principielt mellem kirke og stat (Lyby 1983). I den henseende levede Luther stadig i den middelalderlige universalistisk-teokratiske tankegang, hvor der kun eksisterede ét legeme, *ét Corpus Christianum,* omfattende de vestlige, kristne lande som en enhed af sakral karakter.

Dette "kristne legeme" har imidlertid både timelige og evige behov og dermed behov for to øvrigheder og to retssystemer til at repræsentere sig. Men den verdslige og den gejstlige øvrigheds opgaver er ikke uafhængige af hinanden. De må koordineres, eftersom de på hver sin måde sigter mod samme opgave, at føre de kristne gennem jordelivets farer frem mod det hinsidige (Lyby 1983, 10). *Imperium et Sacerdotium* kaldtes de to områder eller institutioner hos Augustin (354-430) i *De Civitate Dei* (skrevet mellem 413 og 427) og mange senere teoretikere. Tankegangen kulminerede i højmiddelalderen under paverne Innocens III (1161-1216) og Bonifaciaus VIII (1235-1303), men idealet var stadig livskraftigt på Luthers og Karl V's tid i begyndelsen af 1500-tallet, selv om det var helt ude af trit med den politiske og sociale virkelighed. Trods uhørt store ressourcer led Karl V (1500-58) i 1555 i Augsburg skibbrud med sit forsøg på at genindføre det universelle kejserdømmes overherredømme over hele det kristne Europa. Martin Luther var særdeles aktiv i at frembringe dette nederlag, men havde i sin egen tankegang endnu ikke taget den yderste, radikale konsekvens af sit brud med katolicismen.

Luther skelnede mellem de to "regimenter", der skulle have hver deres felt og respekteres hver for sig (Schwarz Lausten 1987, 19). Enheden mellem dem skabtes ved, at Gud stod over dem begge. Den verdslige øvrighed skulle være kristen og styre sit verdslige område under ansvar over for Gud. I det "åndelige rige" derimod skulle man *kun* beskæftige sig med at forkynde evangeliet og ikke blande sig i landets politiske styre. Indførelsen af Luthers tankegang som en revolution fra oven i Norden indebar, at Danmark-Norge og Sverige fik nyt statsstyre, et rent verdsligt i 1530erne efter den endegyldige opløsning af Kalmarunionen i 1523, da adelen i Jylland og i Sverige gjorde oprør mod Christian II. Den nye statslige orden betød, at bisperne blev frataget den direkte politiske indflydelse, de havde sikret sig i løbet af middelalderens kirkepolitiske kampe mellem konge og kirke. Ifølge den nye lutheranske lære havde den verdslige øvrighed pligt til at skabe rimelige rammer for den evangeliske kirke, men kunne ellers regere som den ville kun forpligtet overfor Gud (og adelen). Derved forblev det dog ikke, hverken i Danmark, Sverige eller de andre nordtyske, lutheranske stater, som indførte den lutheranske tro. I Danmark fulgte den nye konge Christian III (1503-59) Philipp Melanchtons udformning af teorien om forholdet mellem fyrste og kirke (Schwarz Lausten 1987, 125). Som kristen øvrighed havde kongen ikke alene ansvar for undersåtternes verdslige vel, men også for deres sjæles frelse. Han skulle ikke nøjes med at overlade dette til kirken, men selv sammen med denne tage del i opdragelsen af folket til sande kristne mennesker. Det indebar at såvel Christian III som Gustav Vasa (1496-1560) udøvede et håndfast styre over kirken, personligt gennem stiftslensmændene og gennem bisperne. Disse sidste blev kaldt superintendenter for at understrege deres rolle som statens embedsmænd.

I senmiddelalderen og tidlig nyere tid definerede man gruppen af "fattige" meget bredere end i dag. Foruden de egentlige fattige regnede man også invaliderede, syge som ikke kunne klare sig selv, enker, forældreløse børn, gøglere, vagabonder og de ikke arbejdsdygtige med. Den laveste underklasse var således en meget sammensat gruppe. Samtidig er det værd at huske på, at alle i samfundet kunne risikere at ende som fattige, hvis uheldet var ude. Og sådanne uheld kunne man ikke forsikre sig imod, lige så lidt som staten spændte sikkerhedsnet ud. Nogle fanatiske protestanter mente ligefrem, at det kunne opfattes som tvivl på Guds forsyn at gribe ind med hjælp til de fattige. Gud måtte jo have haft et formål med at at gøre dem fattige. Tankegangen svarer til den aktuelle debat blandt muslimske lærde om, hvorvidt det er i overensstemmelse med den rette tro at forsikre sig. Nogle mener, at selve handlingen viser tvivl på Gud (Skovgaard-Petersen 1996). Den katolske kirke havde tidligere udfoldet et stort socialt hjælpearbejde, idet dens lære byggede på den forestilling, at almisser gavnede giverens sjæl. Disse almisser skaffede kirken primært gennem indsamlinger foretaget af de store tiggerordener, franciskanerne, dominikanerne og andre. Kirken begrundede sit organiserede tiggeri dogmatisk ved at udråbe tiggermunkene som en særligt gudsvelsignet stand. Men trods kirkens store fattigforsorg var næsten alle større byer i Europa i begyndelsen af 1500-tallet nødt til at hjælpe de fattige gennem særlige foranstaltninger.

I Danmark kendes sådanne "offentlige" forpligtelser fra Christian IIs reformlovgivning fra 1521-22. Med disse love forsøgte han at bremse kirkens uhæmmede forøgelse af sit jordegods, især bispernes umættelige jordhunger. Endvidere indskrænkede han tiggeriet til fire tiggermunke-ordener, indførte nøjere kontrol med sognekirkernes ejendomme og indtægter og lod oprette en ny appeldomstol for gejstlige anliggender. Begreberne "trang" og "værdig/uværdig" blev lagt til grund for plejen af de fattige, ligesom han begrænsede tiggeriet. Bisperne fik indskærpet deres rent kirkelige opgaver, og kongen traf også en række beslutninger til forbedring af undervisningen. Men det er vigtigt at understrege at reformprogrammet var formuleret inden for den katolske lære. Hvad Christian II (1481-1559) oprindelig ønskede var en reformeret, dansk, katolsk kirke, som han selv skulle have den afgørende indflydelse på i lighed med kongerne i Frankrig og England (Schwarz Lausten 1987, 12-13).

Ud over de rent magtpolitiske motiver var kongen præget af den reformkatolicisme, som i disse år førtes frem af humanismen. Erasmus af Rotterdam (1469-1536), der er blevet kaldt "humanisternes konge" og hans meningsfæller tog udgangspunkt i Bibelen. Ud fra denne tekst og med hjælp fra Oldkirkens teologer formulerede de en skarp kritik af samtidens teologi, fromhedsliv, munkevæsen og hele kirkepolitik og fremhævede i stedet det enkelte menneskes moralske levned. De vendte sig spottende imod skolastikkens store tankebygninger og mente, at kristendommen skulle være enkel og praktisk. Den nordeuropæiske humanisme var en religiøs-etisk

vækkelse, som var kritisk over for den traditionelle katolske teologi og fromhed. Men ét var givet. Trods al kritik skulle man forblive inden for katolicismen. Romerkirken skulle renses og reformeres ved at man søgte tilbage til Bibelen. Danske humanister var Christiern Pedersen (1480-1554) og Paul Helgesen (1485-1535). Helgesens største inspirator var den svenske middelalderlige helgen Birgitta af Vadstena (1302-73); næst efter oldkirkens kirkefædre citerede han ingen så ofte som hende.

I 1528 udgav Paul Helgesen skriftet *Om kranke, arme og fattige mennesker, hvorledes de skal behandles*. Det var stilet til borgmestern i København Niels Stemp. Helgesen gav i skriftet dels en redegørelse for Bibelens krav om, at vi skal tage os af nødlidende mennesker, dels formulerede han en konkret handlingsplan for behandlingen af de socialt ringe stillede mennesker i København. Han skelnede mellem økonomisk fattige, syge og hjælpeløse, mellem offentlig og privat bistand, skrev om reglerne for administration af fattigforsorgen, betingelser der skulle stilles til klienterne og fremsatte forslag til forebyggende arbejde etc. (Schwarz Lausten 1987, 81-82). Denne sociale forståelse deltes af mange reformatoriske prædikanter, især i Malmø. I en skrivelse fra september 1536 henvendte lederne af de såkaldte "evangeliske" sig til den nye danske konge Christian III, der var kommet til magten efter en borgerkrig 1534-36. Lederen af den danske reformation Hans Tausen (1494-1561) har efter alt at dømme ført pennen. Skriftet erindrer kongen om, at "den almindelige reformation" ikke blev gennemført under hans fader, Frederik I. Det håber de nu vil ske, og de opregner i 7 punkter, hvad en sådan reformation skal dreje sig om: Guds ord skal prædikes "rent" overalt, uden magt og tvang, den katolske jurisdiktion skal afskaffes, et universitet til videnskabelige teologiske studier skal oprettes, skolevæsenet udbygges i alle købstæder, hver kirke skal have en dygtig præst, i hvert stift skal der være en superintendent og der skal udnævnes en oversuperintendent for hele riget; endelig skal hospitalerne bringes i god stand, og de midler der hidtil er blevet anvendt til socialt arbejde, skal fortsat bruges til dette (Schwarz Lausten 1987, 107-08).

Meget af dette blev opfyldt med recessen (forordningen) af 30. oktober 1536, der markerer reformationen i det danske rige. Sverige havde som anført slået sig fri under Gustav Vasa tretten år tidligere og gennemført reformationen mere gradvis. Blandt meget andet kom reformationen til at begrunde en ny opfattelse af omsorgen for de fattige. Den byggede på Martin Luthers retfærdiggørelseslære og kirkekritik. Luther havde som anført forlangt, at kirken udelukkende skulle forkynde evangeliet og opgive enhver politisk og økonomisk magt. Han tilbageviste den katolske opfattelse af troens væsen, betydningen af gode gerninger, troen på aflad, skærsild, sakramenter, munkevæsen, valfartsrejser etc. Staten på den anden side skulle indskrænke sig til politiske og sociale opgaver, beskytte kirken, men ikke blande sig i dens indre anliggender. Den måtte gerne inddrage store dele af de kirkelige

besiddelser, men skulle i vidt omfang anvende dem til sociale formål. Luthers teologi fik med tiden dybtgående virkninger i hele samfundet.

På mange måder forberedte hans lære den moderne forståelse af samfundet, der på helt langt sigt resulterede i massedemokrati og velfærdsstat. Først og fremmest ved den vægt han lagde på menighedens rolle og det direkte forhold mellem det enkelte individ og Gud. Præsterne indtog ikke en privilegeret plads som en særlig, hellig stand, men var snarere tekniske eksperter i organisering af gudstjenester og kendere af de hellige tekster. Deres rolle var at være forkyndere ikke mellemmænd mellem befolkningen og Gud. Det gav langt mere plads til menigheden, der blev den bærende institution i kirken. Derfra går der en direkte linje til de pietistiske vækkelsesbevægelser i slutningen af 1700-tallet og 1800-tallet. De var ofte i opposition til præst og kirken, men forblev alligevel i vid udstrækning inden for den rummeligt organiserede nationale kirke. Dette gælder især for Danmark og Norge, mens de svenske frikirker i højere grad brød med den officielle kirke. Grundlaget var imidlertid det samme, nemlig en næsten radikal-demokratisk respekt for de menige troende forsamlet i menigheden. Denne demokratiske tradition blev på længere sigt et særkende for de nordiske samfund, idet de universelle velfærdsordninger forvaltedes lokalt af sognekommunerne, der samtidig stod for opkrævningen af de skatter, der finansierede ordningerne. Det er enestående i europæisk sammenhæng. Det er således næppe hasarderet at påstå, at Lutherdommen via en lang række mellemregninger førte til socialt demokrati og dermed velfærdsstaten.

Man skal på den anden side passe på ikke at romantisere lutheranismen i lyset af hvad den senere førte til. Bruddet med det katolske hierarki gav i første omgang ret frit løb for fanatisme, intolerance og overtro som f. eks, hekseprocesserne, der i 1600-tallet fik et meget grummere forløb i Nordeuropa end i de mere hierarkiske katolske lande i syden (Henningsen 1980). Afvisningen af katolicismen førte samtidig til et katastrofalt fald i niveau for de højere uddannelser, idet universiteterne i København og Uppsala forvandledes til primitive præsteskoler, hvor man indoktrinerede en bogstavtro, ortodoks lutheranisme.

Et godt vidnesbyrd om den lutheranske fanatismes tætte forbindelser med statsmagten får man af den svenske forfatter Peter Englunds plastiske åbningsscene i hans bestsælgende skildring af slaget ved Poltava i 1709: “I den svenska armén rådde en mycket strikt kyrkotukt, med noga reglementerade korum varje morgon och kväll samt gudstjänst varje sön- och helgdag. Dessa arrangemang var av stor betydelse och inställdes bara i rena nödfall, om ens då. Trots den extreme kylan denne bistra vinter, fylld av förfrusna lemmar och köldstela lik, hade man varje dag hållit korum under bar himmel. Kungen, Karl XII, deltog denna söndag i Livgardens gudstjänst. Det var den 37-åriga bataljonspredikanten Andreas Westerman som lade ud texten. (...) Westerman och han kolleger var en viktig kugge i den karolinska

arméns maskineri. De tröstade de trasiga och de döende. De höll strikt uppsikt över krigernas hela livsföring och stod för vården av alla de religiösa riterna. Dessa människor förstås först när man inser att de alla var troende, att religionen var en helt ofrånkomlig del av deras världsbild; ateism var under denna tid praktisk taget en omöjlighet. Man kunde inte tänke sig en värld utan en Gud. Världen var mörk och kall och människan var liten och naken, utlämnad genom sin egen oförmåga åt den gudomliga allmakten. Religionen var en mycket viktig väg för påverkan och kontroll av folket, oavsett om de var böndar eller indelta knektar. I armén sökta man öka soldaternas villighet att slåss och dämpa deras skräck genom att inympa olika religiösa tankemönster i dem, en del rent fatalistiska. (...) Fältpräster som Westerman hade en viktig roll att spela i disciplineringen av krigsmännen och uppbyggandet av deras vilja att slåss. De var andens och köttets poliser. Kyrkotukten, bland annat i form av denna arla gudstjänst, var et led i upprätthållandet av disciplinen. (...) Kyrkans tjänare hade ockå en roll att spela i striden. De följde i regel med ut på slagfälten för att uppmuntra och vaka över sin flock. Det fanns många exempel på präster som stupat i slag, till exempel när de försökt få vikande soldater att vända åter in i elden.
Arméns hårda kyrkotukt blir än mer begriplig om vi inser att alla dessa människor var fast övertygade om att Gud hade ett stort inflytande krigslyckan. (...) Så kläddes de svenske knektarna i en kristlig rustning som inte bara skulle få dem att slåss mer villigt och med större tillförsikt utan också göra dem till hårda soldater. Den lutheranske ortodoxi som lagt sin gammeltestamentliga tvångströja över Sverige förde fram tankar och idéer som man inte var sen att hamra in i soldaterna. Straff och hämnd var starka ledamotiv i förkunnelsen, och över de knäböjande bataljonerna smattrade budskapet att all skonsamhet måste helt undvikas om Guds ord påbjöd vedergällning. Männen i armén tubbades att bränna och dräpa i den allrahögstes namn. Israeliternas groteska blodbad i Gamla testamentet brukades som en ursäkt för de egne härjningarna." (Englund 1988, 15-18).

Reformationen var ikke blot et resultat af en intern tankeudvikling, men også et svar på den afvisning, som Luther havde mødt hos Romerkirkens ledelse, og den opbakning han fik fra borgerskabet i de større byer og fra nogle af fyrsterne i de europæiske territorialstater. December 1520 modtog Luther en pavelig bulle med trussel om bandlysning. Han brændte den offentligt og blev derfor kort efter lyst i band som kætter. Det betød at de verdslige myndigheder var forpligtede til at pågribe og henrette ham. Gennem dygtigt diplomatisk arbejde lykkedes det imidlertid hans beskytter kurfyrst Friedrich af Sachsen (1463-1525 med tilnavnet der Weise) at skaffe Luther tilladelse til at fremlægge sin sag mundtligt for kejser Karl V og Rigsdagen i det Hellige Romerske Rige. Det skete i Worms april 1521, men resultatet blev, at kejseren fulgte Pavens vilje. Luther var nu endegyldigt kætter og fredløs, uddrevet af kirken og af samfundet. Ingen måtte huse eller bespise ham. Han skulle udleveres til myndighederne og hans bøger skulle brændes. Han undgik dog

denne kranke skæbne ved at kurfyrstens soldater i al hemmelighed bragte ham i skjul på slottet Wartburg. Et års tid senere vendte han roligt tilbage til Wittenberg, hvor han boede uantastet til sin død i 1546, ivrigt optaget af sit embede som professor i teologi og sit stadigt voksende forfatterskab.

Fattigdom var for Luther ikke i sig selv noget prisværdigt i Guds øjne, ligesom rigdom heller ikke var det. Ifølge Luther ser Gud på hjerte og sindelag. Gods og penge skal bruges i tjenesten for næsten, familien og fællesskabet. Luther vidste godt, at gods og rigdom kan være nødvendige i samfundet, men det er hjertets fortrolighed med Gud, der er det egentlige. Der kan være fromme såvel som hedenske fattige, ligesom der findes såvel vantro som troende hedninge. Men han afviste, at det skulle være særligt fortjenstfuldt i Guds øjne at give afkald på ejendom og penge. Det var tværtimod meningen, at mennesker skal arbejde på jorden; visheden om tilgivelsen skulle netop gøre mennesket beredt til at kaste sig uhæmmet ud i jordelivets krav. Herunder pligten at hjælpe nødstedte. Almissetanken spillede altså fortsat en rolle, men begrundelsen for den blev anderledes. Det kunne her være interessant at sammenligne med calvinismens lære om det samme, den lære som Max Weber har analyseret så indtrængende i værket *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* fra 1905, men det vil føre for vidt ind i interessante men for nutiden overordentligt vanskelige, dogmatiske spørgsmål.

Det kan derimod være af interesse lidt nøjere at betragte det forsorgssystem, der kom ud af reformationen. De senere års forskning har vist, at den katolske middelalders institutioner fortsatte meget længere end tidligere antaget, således at der stadig blev taget hånd om de uprivilegerede (Dahlerup 1983 og mange andre arbejder). I byerne vel at mærke. Hverken det katolske system eller det nye lutheranske nåede ret langt uden for byerne og omfattede således kun en minimal procentdel af befolkningen. Men da vi her er interesserede i oprindelsen til principperne, er det alligevel relevant med en lidt nærmere analyse af organiseringen af fattighjælpen. Efter tysk mønster skulle i hvert stift oprettes en særlig fond for fattige, den såkaldte "fattigkiste". Både disse fonde såvel som hospitalerne skulle drives af lægfolk, men det var biskopperne (superintendenterne) som havde tilsynspligt. Disse skulle ligeledes gennem præsterne sørge for, at befolkningen understøttede det sociale arbejde. Denne side af forsorgen beskæftigede Peder Palladius (1503-60), biskop over det vigtige Sjællands stift sig meget med i sine folkelige skrifter og visitatsforedrag. Han beskrev med mange levende detaljer de forskellige grupper af nødlidende og opfordrede sognebørnene til at give almisser som deres kristenpligt. Han understregede dog også straffemotivet; hjælper man ikke, straffes man af Gud. "Det offentlige" vedkendte sig altså stadig et ansvar for de fattige i samfundet. Men det er berettiget at spørge om almuen forstod det nye og mere subtile teologiske budskab. Følte bondeklassen at det var nødvendigt at give, når den direkte teologiske begrundelse i form af salighed til gengæld for almisser faldt bort? Det kan man betvivle, og det

bekræftes af den vægt Palladius lagde på straf og løn. I øvrigt røbede han selv, at der var store vanskeligheder. Ansvarsfølelsen var blevet ringere og der var mere nød end i den katolske tid – hvilket i Danmark dog også hang sammen med borgerkrigen der var gået forud for Christian IIIs tronbestigelse (Schwarz Lausten 1987, 192).

De nordiske fyrster var levende optaget af Luthers nye lære. Den danske Christian III var det allerede i sin tid som hertug af Slesvig og Holsten i 1520'rne, mens Gustav Vasa forberedte en tilsvarende reformation i Sverige. Der var mange forskellige motiver for fyrsterne til at gennemføre reformationen. Nordisk historieforskning har primært valgt at understrege kongernes materielle interesser i kirkens gods og magt. Den var selvfølgelig vigtig, men det er faktisk ikke umuligt, at de også troede på det teologiske indhold. Det er således temmelig tydeligt, at den Christian II, der har fået så ilde et eftermæle i Sverige med tilnavnet "Tyran", var overbevist troende og brugte megen tid på de teologiske disputter. Han havde udsendinge på Rigsdagen i Worms i 1521, var stærkt påvirket af humanisten Erasmus, men besluttede sig i 1524 for Luther, selv om det politisk set næsten var selvmord. Efter at være blevet drevet i eksil af et jysk adelsoprør i 1523 var Christian II helt afhængig af kejser Karl V, hvis søster Elizabeth han var gift med. Han kunne kun gøre sig håb om at genvinde tronen med Habsburgernes støtte, og de gik endda så vidt at fjerne hans børn for at give dem en katolsk opdragelse. Alligevel var det først i 1530, at han afsvor Lutherdommen og skiftede tilbage til katolicismen. Hvilket så til gengæld bragte ham i modsætningsforhold til byernes protestantiske borgerskab (Schwarz Lausten 1995).

Det er derfor urimelig materialisme, som siger mere om 1800- og 1900-tallets historikere end 1500-tallet, at fraskrive religiøs overbevisning betydning for de politiske handlinger. På samme måde indgik den lutherske lære og de evangeliske prædikanters formuleringer i grundlaget for den nye stat. Ganske vist blev resultatet i første omgang en drastisk forringelse af forholdene for alle trængende. Men det skyldtes ikke så meget det teologiske program som resultatet af magtkampen mellem konge og højadel. Især i Danmark sejrede højadelens begær efter kirkens gods med det resultat, at det meste blev delt ud. I Sverige var resultatet sammenligneligt, men adelen stod svagere end i Danmark. I selve Sverige i hvert fald, til gengæld var adelens position overordentlig stærk i det baltiske og nordtyske imperium, som landet erobrede i 1500- og 1600-tallet. I Danmark derimod, kan man for perioden mellem 1560 og 1660 til tider tale om en uformel adelsrepublik lidt i stil med det polske valgkongedømme. Ligesom der var resultatet meget tæt ved at blive opløsning af staten efter nederlaget til det mere centralt styrede Sverige i 1658. Det blev dog undgået i sidste øjeblik, da datidens stormagt, Nederlandene i 1659-60 intervenerede til fordel for Danmark og mod Sverige. Redningen efter nederlaget førte til gengæld til etablering af det mest enevældige styre i Europa i Danmark i 1660. Et styre som efter en langvarig intern udvikling gennemførte en revolution fra

oven i 1780erne, der lagde grunden til en selvejende bondeklasse og dermed på lidt længere sigt demokratiet. Gårdmændenes gradvise magtovertagelse i slutningen af 1800-tallet førte dog i første omgang til en uddybning af klasseforskellene, der toppede i 1880erne. På intet tidspunkt i Danmarks historie var forskellen på gårdejere og jordløse landarbejdere større end i 1880erne midt under kampen for demokratiet. Men gårdmændene endte med at etablere et folkeligt demokrati, som industri- og landarbejderklassen siden kunne benytte sig af til at skabe det 20. århundredes sociale demokrati.

Der var også andre forudsætninger for det politiske og sociale demokrati, men de er også religiøse. Vigtige var især de tidligere nævnte religiøse (pietistiske) vækkelser i 1700-tallet, som på mange måder markerede kristendommens indtrængen i de brede klasser. De blev gradvis til forskellige politiske bevægelser i løbet af 1800-tallet. Fælles er at begge typer af bevægelser hentede deres sprog og begreber fra en Bibellæsning, som gik tilbage til Martin Luthers, Hans Tausens og Peder Palladius' pædagogiske oversættelser af den indviklede reformatoriske troslære til enkle, rimede sætninger. Dette er den store historiske kontinuitet, som den nordiske velfærdsstat skal forstås i. Socialdemokratiet er vigtigt, men mere som en lokal fortsættelse af 1700- og 1800-tallets evangelisk-pietistiske bevægelser end som oversættere af en international socialisme.

Resultatet er, at flertallet af de nordiske lande i dag er lutheranske monarkier. Selv om to af staterne formelt set er republikker, markerer de alle deres kristent-monarkiske oprindelse ved at føre kors i forskellige farver i deres flag. Landenes perifere position i Europa gjorde det muligt at realisere socialt demokratiske potentialer, som mindre heldige små nationer som tjekkerne har haft sværere ved at få lov til. Men det skyldes i væsentlig mindre grad egne "nordiske" fortjenester, end befolkningerne tror. Først og fremmest er årsagen til den relative velstand i store dele af 1900-tallet, at de nordiske stater lå det rigtige sted i verden såvel i forhold til udenrigspolitikken som i forhold til international økonomi og kommunikation. Landene var på hver sin forskellige måde nyttige som råstofleverandører til centrene og har desuden kunnet profitere af et gunstigt forhold mellem lave transportpriser og høje forarbejdningspriser i verdensøkonomien. Det var dette konjunkturbestemte held, der gjorde velfærdsstaterne i dette århundrede mulige trods vanskelige klimatiske betingelser. Om disse systemer vil kunne overleve de aktuelle, radikale ændringer i verdensøkonomien er til gengæld mindre sikkert, når man betænker i hvilken grad de er resultater af en bestemt international konjunktur, økonomisk, teknologisk og politisk. Og skrider det materielle grundlag for velfærdsstaterne forsvinder sandsynligvis også grundlaget for de tilsyneladende så rodfæstede nationale identiteter.

Erik Ib Schmidt og den nationale velfærdsstat i Danmark
Erik Ib Schmidt, dansk centraladministrations farverige grå eminence, har i sine erindringer fra 1993 åbenhjertigt skildret sin indsats i skiftende regeringers tjeneste og de overbevisninger, der drev ham fra ungdommens idealistiske engagement i DKP til en rolle som koordinator af socialdemokratiske såvel som borgerlige regeringers økonomiske politik i 1960erne og 1970erne. Det er en af de mest analytiske beskrivelser af tilblivelsen af en moderne velfærdsstat af en insider og central ansvarlig, der findes på noget sprog.

I et af højdepunkterne fra hans virke i statsmagtens inderste korridorer skriver Schmidt: "De notater, der nu foreligger fra Det økonomiske sekretariat og Finansministeriet, og som på realistisk måde belyser problemerne, er stemplet "strengt fortroligt". De læses af en lille inderkreds af ministrene og en lille kreds af betroede embedsmænd. Kom disse papirer offentligt frem, ville de være en sensation. Kom disse papirer oppositionen i hænde, ville regeringen være sat i en uholdbar situation – den ville nærmest være kompromitteret. Det ville givetvis være en fordel for det danske samfund, om disse oplysninger kom frem og dannede grundlag for den offentlige debat og for udformningen af den økonomiske politik. Men det ville være katastrofalt for regeringen." (Schmidt 1993, 398).

Sådan citerer Erik Ib Schmidt et dagbogsnotat fra 23. september 1966. På dette tidspunkt var hans tålmodighed med de socialdemokratiske ministres manglende lyst til at se den økonomiske virkelighed i øjnene for længst sluppet op. Anerkendelsen af den daværende socialdemokratiske statsminister Jens Otto Krags (1914-78) handlekraft med helhedsløsningen i 1963 var afløst af en næsten utilsløret foragt for de ledende politikere – "opportunister og kynikere, ellers kunne de ikke være ledende politikere" som Schmidt karakteriserer dem. Foragten for socialdemokraterne overgås kun af afskyen for den svage, usammenhængende og overbudslystne opposition. Man aner, at det især var manglen på et regeringsdueligt alternativ, der afholdt finansministeriets stærke departementschef fra at lække oplysningerne om rigets elendige tilstand. Ganske vist slutter han sit dagbogscitat med at minde sig selv og læserne om embedsmandens pligter over for den siddende regering: "Det er embedsmændenes pligt efter de retsforhold, der gælder for tiden, at betjene regeringen – og alene den" (Schmidt 1993, 377). Men det virker i sammenhængen som et pligtlitani, og man aner lysten til at ændre på "de gældende retsforhold", noget den teoretisk velfunderede, selvbevidste og skarpt tænkende embedsmand ofte havde været i stand til tidligere i sin karriere.

Meget tyder da også på, at Schmidt spillede en sådan direkte politisk rolle ved regeringsskiftet i 1968 fra det såkaldte "røde kabinet" mellem Socialdemokratiet og SF til en radikalt ledet borgerlig regering Hilmar Baunsgaard (1920-89), der blev resultatet af Krags manglende handlekraft i 1966. Han kunne nemlig straks efter den

nye regerings tiltræden forsyne den nye handlekraftige finansminister Poul Møller (1919-97) med en detaljeret plan for nedskæringer af de offentlige udgifter. En sådan plan havde regeringspartnerne næppe selv været i stand til at formulere, og under ingen omstændigheder så hurtigt. Erik Ib Schmidt, der kort forinden havde fået tilbudt posten som socialdemokratisk finansminister, blev derfor i pressen kritiseret for illoyalitet. Han forsvarer sig med, at en hvilken som helst regering ville have haft brug for et sådant sparekatalog, og at det altså blot var udtryk for langsigtet embedsmandstænkning at have det klart før valget. Desværre standser erindringsværket brat på dette højdepunkt med mottoet "Sådan er politik".

Det er politik muligvis, men rammerne er ikke fastlagte for evigt, det vidner hele Erik Ib Schmidts livsværk om. Som læser ville man gerne have hørt meget mere om, hvordan den forhenværende kommunist og mangeårige aktive socialdemokrat håndterede skiftet til en borgerlig regering i 1968 og senere igen i 1982, og hvad konkret det var ved Anker Jørgensens politik, der i midten af 1970erne fik ham og hans hustru Inga Dahlsgaard til at forlade partiet efter 30 års medlemsskab. Bortset fra at bogen standser noget umotiveret brat, og bortset fra en lidt vel privat – og lang – slægtshistorisk optakt er der dog tale om et umådeligt interessant og vigtigt bidrag til Danmarks nyere historie. Indirekte er den også en skitse af økonomernes overtagelse af styrelsen af landet. Cand. polit.'ernes betydning for politikken i tiden fra afslutningen af 2. verdenskrig til internationaliseringen af den økonomiske politik i 1970erne kan ikke vurderes højt nok. Den nationale velfærdsstat blev i sin glansperiode administreret af en magtfuld gruppe på under hundrede økonomer af oprindelig venstresocialdemokratisk observans. De var ikke økonomer i snæver forstand men snarere politiske økonomer i ordets klassiske betydning. Af Erik Ib Schmidts erindringer fremgår, at de ikke så meget blev formeret i det officielle studium, som ikke var ret godt, men i selvorganiserede studiegrupper, først og fremmest Socialistiske Økonomer, der talte over hundrede medlemmer.

Den radikale statsminister Hilmar Baunsgaard kaldte i 1969 denne herskende gruppe i centraladministrationen for "psykopatklubben". Hvorfor får vi desværre ikke at vide, da bogen standser i 1968, men Schmidt er blevet så anfægtet af – eller smigret over – betegnelsen, at han har valgt den som en noget indforstået titel for sin skildring. På mange måder er hans erindringer blevet til en kollektiv biografi af denne interessante og magtfulde gruppe. De er i vid udstrækning endnu i live og blander sig med stor energi og begavelse i historikernes og politologernes famlende forsøg på at forklare efterkrigstidens udvikling. De møder op på de videnskabelige konferencer og præger resultaterne afgørende, ikke blot som kilder til de afgørende begivenheder, men ganske simpelt fordi de gennemgående er langt bedre analytisk begavede end de mindre ånder, som har påtaget sig at skrive epokens historie.

Schmidts egen intellektuelle løbebane er ikke helt typisk for den gennemsnitlige cand. polit. Efter studentereksamen fra en anerkendt skole på Frederiksberg lagde han ud med at læse filosofi og psykologi. Først i foråret 1933 skiftede han over til polit. studiet efter at have fået beslaglagt et næsten færdigt manuskript til sin specialeafhandling i eksperimentel psykologi af det nazistiske politi i Berlin. Hans løbebane var også atypisk pga. et kraftigt engagement i DKP, som han sammen med sin kone, tandlægen og radio-medarbejderen Inga Dahlsgaard var medlem af til efteråret 1939. De politiske erfaringer fra denne tid har han analyseret i bogen "30 års kommunistisk politik" fra 1948. I erindringerne får vi den anden og mere personlige side af det kommunistiske engagement. Skildringen fra trediverne er personlig uden at blive privat. Vi får at vide, hvordan han mødte sin kone blandt de selvstændige unge kvinder i DKP, hvordan de rejste på ferie i folkefrontens Frankrig i 1936 sammen med Ib Nørlund og dennes kone, og hvordan DKPs ledelse forgæves søgte at styre de unge akademikeres tankeverden og indsats i studenterarbejdet.

De personlige sider af skildringen forsvinder stort set, efter at Schmidt i 1941 blev ansat i Vareforsyningsdirektoratets sekretariats- og plankontor. Under dynamisk ledelse af den senere departementchef i forsvarsministeriet Erik Lindgren (1901-) blev dette lille kontor den første kim til en egentlig planlæggende og fremadskuende stabsfunktion i centraladministrationen. Vareforsyningsdirektoratet er det nærmeste Danmark nogensinde er kommet en planøkonomi, men sigtet var konservativ bevarelse af den økonomiske struktur, man havde haft før krigen begyndte, ikke en forbedring af produktiviteten. Ændringerne blev derfor meget mindre end i de krigførende lande, der for at vinde det store opgør måtte satse på at få mest muligt produceret billigst muligt. På et andet område kom det store direktorat derimod til at vise fremad. Her blandedes traditionelle juridiske embedsmænd nemlig tvangfrit med ikke-akademiske kontorister og folk fra det private erhversvliv. Det gav impulser til de ændringer i den stive og hierarkiske centraladministration og karriereforløb udelukkende efter anciennitet, som Erik Ib Schmidt senere tog initiativ til, og som siden på godt og ondt er slået igennem i større dele af centraladministrationen. Redegørelsen for reform-bestræbelserne i Administrationsrådet af 1960, forkortet A 60 giver anledning til nogle vældigt elegante perfiditeter om den senere professor i forvaltningslære ved Århus Universitet Poul Meyer, der havde haft tid til at sætte sig ind i hele den videnskabelige litteratur om emnet, fordi han i den grad havde kedet sig på sin underordnede plads i Landbrugsministeriet (Schmidt 1993, 298ff.). Man aner foragten hos praktikeren, der ikke har kedet sig et minut på sine ansvarsfulde arbejdspladser og har præget Danmark i stedet for blot at skrive om, hvad der kunne gøres, hvis man fik lyst og mulighed.

Efter afslutningen af polit. studiet i januar 1941 og ansættelsen i centraladministrationen forsvinder den personlige dimension som sagt stort set ud af

fremstillingen, bortset fra en kort omtale af en hed kærlighedsaffære i 1945. Man får mistanke om, at grunden er, at der ikke har været meget at berette. Tid til overs har han ikke haft meget af i den periode, hvor han sammen med nogle få ligesindede i Det økonomiske sekretariat støbte kuglerne til den nationale velfærdsstat. Ud over den stigende irritation over især de socialdemokratiske politikeres manglende vilje eller evne til at føre afbalanceret økonomisk politik får vi ikke meget at vide om den sammenhængende tænkning bag velfærdsstaten. Muligvis fordi der ikke var megen tid til tænkning i de syv hektiske, formative år fra 1957-64, hvor alt skete, og hvor samfundsøkonomien kom ud af balance. De teoretiske hovedprincipper var formuleret tidligere i bogen "Fra kapitalistisk til socialistisk Økonomi", Fremad 1946. Den byggede videre på tankerne fra et fagøkonomisk arbejde med titlen "Prisdannelsen under socialistisk Økonomi", udsendt i 1943 i et par hundrede duplikerede eksemplarer

Disse to bøger udgør Erik Ib Schmidts mest originale, økonomisk teoretiske indsats. Her tænkte han Marx sammen med Keynes' pris- og pengeteorier på linje med samtidige britiske labour-økonomer og polakken Oskar Lange (1904-65), på samme måde som de samtidige svenske økonomer med Gunnar og Alva Myrdal (f. henholdsvis 1898 og 1902) i spidsen forsøgte. Grundtanken var vilje til at bevare det frie forbrugs- og beskæftigelsesvalg, men under andre former for prisdannnelse end det klassiske idealbillede af en markedsøkonomi baseret på fri konkurrence. Dette idealbillede har aldrig været realiseret i de kapitalistiske konkurrenceøkonomier med alle deres konkurrence-forvridninger og -begrænsninger. Samtidig var Schmidt i modsætning til bl.a. Jens Otto Krag i det socialdemokratiske program for efterkrigstiden "Fremtidens Danmark" fra 1945 og andre styringsbegejstrede socialdemokrater bekymret for, at den offentlige forvaltning, som skulle varetage den statslige planlægning, koordinering og regulering af samfundsøkonomien, ville udvikle sig til et kæmpebureaukrati, en stat i staten, "stiv og skematisk, fattig på intiativ og konduite". Akkurat hvad der siden kom til at ske i de socialistiske planøkonomier.

Her taler den pragmatiske, innovationsorienterede og udogmatiske koordinator af efterkrigstidens eksplosive vækst. En administrator der i endnu højere grad end politikeren Krag "havde et standpunkt til han fik et nyt". Forskellen lå blot i karakteren af de forhold, der krævede nye standpunkter. Hvor det hos det politiske dyr Krag – som Schmidt stort set ikke kunne fordrage – var politiske konjunkturer, som betingede kursændringerne, var det for Schmidt de store makroøkonomiske sammenhænge og teknologiske ændringer, der krævede nytænkning. Desværre standser bogen, før vi når frem til hans indsats i de store perspektivplanredegørelser fra 1970erne, PP1, PP2 og U 90, de planer der ophidsede en hel studentergeneration (og deres lærere) med deres kølige påpegning af, at de udbygningsplaner, de forskellige sektorer havde, ville kræve at hele befolkningen *på samme tid* skulle gå i

børnehave, folkeskole, gymnasium og universitet *og* ligge på plejehjem. At kurskorrektionerne pga. uforudsete tendenser i den internationale økonomi i 1980erne blev så voldsomme, at de truede med at undergrave den nationale velfærdsstat, er en anden sag, som man ikke kan laste den mand for, som forsøgte at råbe os op i tide.

Set fra i dag er det allermest interessante ved skildringen understregningen af, hvor *nationalt* denne gruppe af internationalt uddannede og teoretisk velorienterede økonomer i grunden tænkte. En af de få, der konsekvent tænkte internationalt, var den liberale økonom og politiker Thorkil Kristensen (1899-1995), senere generalsekretær for OEEC, men han havde heller ikke på noget tidspunkt været tiltrukket af marxismen som teoretisk system. Erik Ib Schmidt havde dyb respekt for denne politiker, der var så konsekvent, at han endte med at måtte opgive partipolitikken (Venstre). Med til historien hører, at det var Kristensen, der i 1946 opfandt Schmidt som den embedsmand, der skulle forsøge at overskue hele samfundsøkonomien og beregne konsekvenserne af de enkelte ministeriers planer. Det var også ham, der senere beskyttede den forhenværende kommunist mod Efterretningstjenestens mindre intelligente mistænkeliggørelser, da han fik ansvaret for den økonomiske side af NATO-politikken. På baggrund af sit ophold i Moskva foråret 1933 og grundige studier af sovjetisk politik troede Schmidt ikke på, at Stalins politik sigtede på en storkrig. Ifølge hans erfaringer frygtede det russiske folk en ny krig mere end noget andet. Sovjetunionens udenrigspolitik var derfor nok ekspansiv, men ikke aggressiv. Populær blev han heller ikke ved på NATO-seminarer at understrege, at den danske befolkning var skeptisk over for militærdiktaturer i alliancen. Det fik en portugisisk officer til at klage over ham.

Men trods sådanne internationale engagementer, var horisonten i bund og grund den nationale stats. Schmidt og hans ligesindede var varme tilhængere af internationalt samarbejde, men det var for at redde de nationale stater fra uansvarlige politikere og uvidende befolkninger. Han bliver helt euforisk ved skildringen af de store eksaminationer af landenes økonomiske politik i OEEC i kølvandet på Marshall-planen. Han fornemmede noget i retning af historiens vingesus, når topembedsmænd fra London og Paris sad over for hinanden og åbnede for de tanker, man gjorde sig i de inderste regeringskontorer om den fremtidige økonomiske politik. Det havde været aldeles utænkeligt før krigen. I et radioforedrag formulerede Schmidt denne oplevelse således: "Det er noget helt enestående, at landenes ledende diplomater og økonomer således efter tur møder frem i en international forsamling og lader sig gennemeksaminere i deres lands økonomiske politik. Og dette foregår i en venskabelig ånd. Fortsætter man på den måde, kan det ikke undgå at sætte sig spor i den økonomiske politik. Der vil gradvis vokse en ny erkendelse op, hvor man forstår hinanden og ser, hvor stærkt landene er bundet sammen. *Kun må det i høj grad*

ønskes, at denne forståelse får lov til at brede sig til videre kredse end de eksperter, som deltager i forhandlingerne." (Schmidt 1993, 269).

Det sidste er ikke lykkedes, men ellers er den økonomiske eksperts fromme ønsker efterhånden gået endnu mere i opfyldelse, end han kunne drømme om i begyndelsen af 1950erne. Men det er tydeligt, at engagementet ikke skyldtes det europæiske samarbejde for dettes egen skyld, men at samarbejdet i OEEC og Fællesmarkedet var nødvendigt for, at de *nationale* stater kunne overleve som suveræne stater. Vi ser her illustreret den proces, som den britiske historiker Alan Milward har kaldt for "The European Rescue of the Nation State". Lige som Krag var Schmidt lige fra oprettelsen af Fællesmarkedet i 1957 indstillet på at søge Danmarks fremtid sikret i det kontinentale fællesskab. Norden havde han ingen som helst fidus til som alternativ (Schmidt 1993, 267), men hvad der er mere epokegørende er, at han heller ikke delte den almindelige overbevisning om, at Danmark under ingen omstændigheder kunne gå ind i Fællesmarkedet uden Storbritannien. En dansk enegang til EF ville være dyr, men endnu dyrere ville det være at stå uden for (Schmidt 1993, 395).

Ved et OEEC-møde i Paris 1952 mødte Erik Ib Schmidt en gammel bekendt fra den ungkommunistiske fortid, Pierre Uri fra det franske finansministerium og økonomisk toprådgiver for Jean Monnet (1888-1979). De havde sidst mødtes i Bruxelles ved Studenternes Verdenskongres mod krig og fascisme i 1936, og da havde Uri ligesom Schmidt været en af de partikommunister, der manipulerede med de andre. Konfrontationen med dette stykke fortid bekom ikke Uri godt. Han havde åbenbart ikke bearbejdet sit kommunistiske engagement så effektivt som Schmidt (og så er der selvfølgelig forskel på konsekvenserne af en sådan fortid i et stort og i et lille land). I modsætning til Uri vedgår Schmidt derimod sin fortid. Begyndelsen blev gjort i slutningen af fyrrerne med bekendelsesskriftet "30 års kommunistisk politik", et skrift der gjorde ham til en af de mest hadede mænd i DKP til langt ind i tresserne, hvor man ellers skulle have troet at tiden ville have lægt sårene.

Selvbevidst forklarer Schmidt sit og sine samtidiges engagement som mere end en typisk generationskonflikt og resultat af unge menneskers behov for at frigøre sig fra den ældre generation og finde sig et eget ståsted i tilværelsen. For ham at se var der ikke som i tresserne tale om en modebevægelse blandt unge over hele verden. Han og kammeraterne den senere overlæge i psykiatri Villars Lunn og Ebbe Groes fra overklasseskolen på Frederiksberg harmedes over den økonomiske verdenskrise og følte sig tiltrukket af den tilsyneladende ordnede og planlagte udvikling i Sovjetunionen, hvor den første fem-års plan blev sat i kraft i 1928. Dertil kom, at den marxistiske teori var et gennemtænkt forsøg på at gennemskue den kapitalistiske verdens indre konflikter og historiske udvikling. Formuleret således er det svært at se den afgørende forskel på baggrunden for engagementet blandt de socialistiske

økonomer i trediverne og de langt talrigere marxistisk tænkende unge i tresserne og halvfjerdserne, bortset fra at de sidste reagerede på et samfund, som de første havde skabt. Den uerkendte nationale begrænsning af horisonten, alle internationalistiske proklamationer til trods, var begge "kritiske" generationer imidlertid fælles om.

Den europæiske redning af nationalstaten

De uden tvivl vigtigste analyser af udviklingen af det europæiske samarbejde i de senere år er den britiske, økonomiske historiker Alan Milwards to massive bøger, *The European Rescue of the Nation State* (1992) og *Frontier of National Sovereignty* (1993). Kun tilsyneladende er der tale om fortsættelser af den detaljerede redegørelse for Europas økonomiske historie i den umiddelbare efterkrigstid, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51* fra 1984. Ved nærmere eftersyn viser de to nye bøger plus senere debatindlæg sig at rumme en meget højere teoretisk ambition, nemlig et opgør med den neo-funktionalistiske forståelse af integrationens forløb. Denne yderst plausible teori blev formuleret af politikforskere som Ernst B. Haas og Leon Lindberg i 1950erne næsten samtidig med processen. Den blev øjeblikkeligt doceret på de relevante uddannelser, således at generationer af embedsmænd (og politikere) har lagt den til grund for forståelsen af deres praksis og derved givet den et kraftigt skær af sandhed.

Neo-funktionalismen som teori for den europæiske integration er kraftigt inspireret af den politiske strategi for udviklingen af samarbejdet, der stammer fra Jean Monnet (1888-1979). Han var en fremtrædende fransk forretningsmand, som havde indhøstet erfaringer med internationalt samarbejde på administrativt plan under første verdenskrig og siden som vicegeneralsekretær i Folkenes Forbund 1919-23. Derefter havde han måttet tage sig af familiens cognacfirma på fuld tid. Under 2. verdenskrig tilsluttede han sig general de Gaulles Frie Franske og udarbejdede senere i 1946 den såkaldte Monnet-plan for genopbygningen af Frankrigs økonomi. Siden bidrog han til udarbejdelsen af Schuman-planen, der førte til oprettelse af Det europæiske Kul- og Stålfællesskab, hvis præsident han var 1952-55. 1956-75 var Monnet præsident for den af ham selv oprettede *Comité d'Action pour les Etats-Unis d'Europe* (Duchêne 1994).

I Monnets erindringer fra 1976 får man en klar fornemmelse af, teknikken bag det europæiske samarbejde. Hans samarbejdende Europa begyndte på en måde i 1917 midt under 1. verdenskrig. Under indtryk af den trussel som Tysklands skærpede u-bådskrig betød for de allierede forsyninger, fik en lille gruppe embedsmænd i London, to briter John Anderson og Arthur Salter og en ung franskmand Jean Monnet, den idé at samle tonnagen i en fælles pulje, som blev sat under "overstatslig" administration af det såkaldte *Allied Maritime Transport Council*. Der viste sig hurtigt at være store dynamiske muligheder i denne nye organisationsform.

For at opnå den mest effektive udnyttelse af den sparsomme tonnage var det nemlig ikke nok, at den blev administreret i fællesskab. Man måtte også organisere indkøbene af de varer, der skulle transporteres, i fællesskab, først og fremmest varer som korn, der krævede mange skibe. Skibspuljen blev derfor efterfulgt af varepuljer.

Det hele fungerede så fortræffeligt, at de samme embedsmænd, da freden stod for døren, fik den idé at benytte de samme internationale organisationsprincipper ved genrejsningen efter krigen. De overtalte deres ministre til i efteråret 1918 at foreslå den amerikanske regering at oprette en international økonomisk samarbejdsorganisation. Men det blev skarpt afvist i Washington ud fra en doktrinær liberalistisk modstand mod enhver form for regeringsindgreb i økonomien. Den afvisning blev sandsynligvis lige så skæbnesvanger for freden, som Senatets afvisning af Versailles-traktaten og Folkenes Forbund. Der kom intet ud af tankerne om et økonomisk samarbejde, hverken i den vestlige verden eller i Europa. Resultatet blev den økonomiske verdenskrise, hvor nationalstaterne søgte at tørre problemerne af på hinanden og derved forstørrede dem.

Alt dette er velkendt stof, men de politiske og identitetsmæssige følger af det økonomiske samarbejde er ikke alment erkendte. *Spill-over effekten* som det hedder på integrationsteoretisk. Kombinationen af Jean Monnet og Arthur Salter optrådte igen i første, sensationelle og dødfødte forsøg på at sammensmelte Storbritannien og Frankrig til en ny politisk enhed under deres katastrofale militære nederlag i maj 1940. Den nyudnævnte britiske premierminister Winston Churchill tilbød i juni 1940 at indgå en politisk, militær og økonomisk union med det slagne Frankrig. Forslaget blev overbragt af den eneste franske general, der var kommet igennem kampene med hæder, general de Gaulle. Men forslaget var Monnets. Og det blev selvfølgelig afvist af det franske parlament, der var flygtet til Bourdeaux, tæt ved det Cognac-distrikt, hvor Monnets familievirksomhed lå.

Efter Frankrigs sammenbrud blev Monnet som *britisk* embedsmand sendt til USA for at forestå indkøbene til det ensomt kæmpende land. Med sin enestående evne til at komme på fortrolig fod med de ledende statsmænd lykkedes det Monnet at vinde præsident Roosevelt for sin plan om at mobilisere USAs industrielle ressourcer. En langt fra nærliggende tanke i det isolationistiske USA, hvor Roosevelt stillede op for tredje gang til præsidentembedet. Alt dette fremgår af erindringerne. Men det interessanteste er fremstillingen af Monnets uformelle arbejdsmåde, der bestod i altid at tænke fem skridt frem og have et kort og klart memorandum klar, der kunne løse et dagsaktuelt politisk problem lige før krisen indtraf. Samtidig holdt han de langsigtede strategiske implikationer for sig selv og sine nærmeste medarbejdere. Denne såkaldte funktionalistiske strategi er blevet særkendet for det europæiske samarbejde i efterkrigstiden, og ligger i grunden stadig bag tiltag som vedtagelsen af det indre marked i 1986 under Jacques Delors og sågar ØMUen med Maastricht-

traktaten i december 1991. Delors er socialdemokrat og protestant og kan næppe beskyldes for at elske det frie marked for dettes egen skyld. Alligevel tog han initiativet til gennemførelsen af det frie, indre marked i 1985-86. Forklaringen på dette tilsyneladende paradoks er, at han fulgte Monnets taktik. Når først markedet var kommet i stand – det skulle træde i kraft i 1992 – ville det blive indlysende for regeringerne og befolkningerne, at der var behov for reguleringer. Det førte til Maastricht traktaten i 1991 og proklameringen af en Europæisk Union.

Teorien var udmærket, og realiseringen sådan set også. Den har gjort det muligt for liberalisterne at proklamere EF som deres projekt i 80erne, og for socialdemokraterne at hævde det samme i 90erne. Og at begge har ret, bare til hver sin tid. Men risikoen er, at befolkningerne er blevet hægtet af projektet, således at liberalisterne står af nu, hvor vi er kommet til reguleringsfasen, mens den socialdemokratiske del af befolkningerne endnu ikke har kunnet bekvemme sig til at opgive indgroede vaner. Politiske slagord har det med at gro fast, således at man kommer til at tro på dem, hvis man gentager dem ofte nok. Den nuværende krise for samarbejdet viser begrænsningen i den funktionalistiske strategi. Der er behov for en åben og klar politisk diskussion med klare forfatninger og begejstrende formålserklæringer, hvis indbyggerne i de mange nationale stater skal blive europæere. På den anden side må det indrømmes, at havde Monnet ikke arbejdet, som han gjorde i begyndelsen af 1950erne, ville Europa næppe have været der, hvor det er i dag.

Ideologikritiske afdækninger af sammenhængen mellem politik og teori havde allerede før Milwards indsats afkræftet den funktionalistiske teori som en dækkende videnskabelig forklaring – til forskel fra en politisk strategi. Når integrationen lykkedes, var det primært fordi toneangivende nationale eliter så deres nationale – eller gruppespecifikke – interesser i det. Det første videnskabelige mord på den neo-funktionalistiske integrationsteori blev allerede foretaget i 1968 af Stanley Hoffman i en analyse af nationalismens fortsatte betydning for staternes politik også i integrationens tidsalder. Han konkluderede, at den funktionalistiske betragtningsmåde overhovedet ikke slår til over for de mere fundamentale high policy-områder såsom forsvars- og udenrigspolitik (Hoffmann 1968).

Den provokerende titel på Milwards bog "The European Rescue of the Nation-State" skal tages ganske bogstaveligt. Den nationale stat havde nået et prestige- og legitimitetsmæssigt lavpunkt i Vesteuropa i årene op til 2. verdenskrig. Modsat den almindelige opfattelse genvandt de nationale stater først legitimitet i deres befolkningers øjne i takt med den stigende modstand mod den tyske besættelse, således at de stod langt bedre i de første år efter 1945 end i 1930'rne. Ifølge Milwards analyser havde eliterne dog lært af mellemkrigstidens fejltagelser, at de var nødt til at samarbejde for at bevare staternes suverænitet og evne til at levere den

stigning i levestandard, der gav dem en hidtil uhørt legitimitet i befolkningernes øjne i tiden mellem 1950 og første halvdel af 1970erne. Dette grundsynspunkt har Milward og hans medarbejdere anvendt i detaljerede – til tider meget detaljerede – analyser af forskellige politikområder. Hans kritik af neofunktionalismen og fremhævelse af hensynet til nationalstaternes suverænitet får ikke Milward til at benægte, at de vesteuropæiske stater faktisk er blevet tættere integreret i løbet af efterkrigstiden, endsige betvivle at denne integration på mange måder har været en succes. Hans pointe er derimod, at integrationen forstået som afgivelse af suverænitet til overstatslige institutioner ikke var et middel til at undergrave nationalstaterne, som hævdet af en del tilhængere af samarbejdet, men tværtimod et middel til at cementere den nationale konsolidering af de involverede stater. Ifølge Milward er der ikke tale om et nul-sum spil, hvor den ene kun kan vinde på bekostning af den anden. Tværtimod er den samlede sum af suverænitet steget i takt med samfundenes øgede rigdom. Derved har det europæiske samarbejde kunnet fungere som et sted der fandt løsning på problemer, som var politisk ømtålelige i de enkelte stater. Ad denne omvej kunne nationalstaterne i Vesteuropa indfri borgernes forventninger. Ifølge Milwards undersøgelser forventede de først og fremmest, at staten tog vare på den nationale sikkerhed og skaffede materiel velstand. Resultatet var de nationale velfærdsstater.

Integrationens rolle i denne proces var at tilbyde sig som redskab til udbygning og fastholdelse af den vedvarende og ekstraordinært høje økonomiske vækst mellem 1945 og 1974. Samtidig var denne vækst den helt afgørende forudsætning for integrationsprocessen sammen med en gunstig international politisk konjunktur bestemt af polariseringen mellem to supermagter. De holdt et delt Europa i et jerngreb, men selve denne deling blev en opmuntring til et tættere samarbejde i vest. Det var imidlertid på ingen måde givet, at dette samarbejde ville antage en overnational karakter. Selv om Milward argumenterer for at samarbejdet reelt har tjent de nationale staters interesser, benægter han på ingen måde, at betingelserne for udøvelsen af suverænitet er blevet ændret med etableringen af de over- og mellemnationale institutioner. Men de er netop både inter- og mellem*nationale*. Nationalstaten er langt fra på vej til at forsvinde.

Milward har selv i en senere artikel opdelt den dominerende forskning i fire hovedretninger, som dog på en række felter lapper ind over hinanden. Den første retning, der rent kvantitativt er mest udbredt selv om man let glemmer det, fortolker slet og ret integrationen som en direkte fortsættelse af staternes traditionelle udenrigspolitik. Med andre ord at integrationen blot er en ny form for alliance mellem staterne tilpasset forholdene efter 1945. Årsagen til at man som dansk eller svensk let overser denne forskning er, at den foregår under andre overskrifter (ikke integration) og for det andet, at synspunktet af gode grunde er mere nærliggende for store lande. Den anden retning accepterer Europa-ideologernes udsagn om, at

projektet repræsenterer en modificering, ja ligefrem en afvisning af staternes traditionelle udenrigspolitik. Her lægges vægt på Europa-tankens idealisme og ønsket om én gang for alle at ændre kontinentets nationalstats-struktur. Den tredje retning (Milwards egen) argumenterer for, at integrationsprocessen var bevidst konciperet og udviklet for at bevare nationalstaten ved at fremme en række nye former for social og økonomisk politik, med det eksplicitte formål at genoprette nationalstaterne efter deres kollaps mellem 1929 og 1940. Den fjerde retning antager at nationalstatens tab af suverænitet er uomgængeligt pga. den langsigtede økonomiske og sociale udvikling i verden karakteriseret af globalisering og internationalisering (jvfr, diskussionen i kap. II). Ifølge disse sidste forskeres opfattelse har staten tabt al kontrol over sin egen skæbne pga. den stadig friere bevægelighed for varer, kapital og arbejdskraft (Milward 1995, 11-12).

Synspunkterne udelukker ikke nødvendigvis hinanden, idet forskellene i teoretisk synspunkt i høj grad skyldes, at de involverede forskere beskæftiger sig med forskellige emner. Det første synspunkt tiltrækker diplomati- og sikkerheds-eksperter, mens det andet tiltaler historikere, som tillægger idéer og enkeltpersoner betydning og leder efter skjulte motiver i historien. Det tredje synspunkt tiltrækker dem der skriver om staten, dens politik, økonomisk vækst, interaktionen mellem politik og markeder og forbindelserne mellem demokrati og social ændring. Det sidste synspunkt tiltrækker især forskere med interesse for det internationale økonomiske system og langsigtede udviklingsprocesser. Uanset hvilken opfattelse de arbejder ud fra er der enighed om, at perioden efter 1945 repræsenterer en kvalitativt ny fase i i forholdet mellem stater og nationer. Uanset om de nationale stater er på retur eller ej konfronteres de traditionelle forestillinger om national identitet og suverænitet med en række udfordringer. Tilbage står spørgsmålet om sammenbruddet for den sovjetiske supermagt og de deraf følgende ændringer markerer begyndelsen på en post-westfalsk fase i den internationale verden, men det vil føre vidt at besvare i en analyse af den europæiske erfaring. Her afrundes diskussionen af statsborgerskab og medborgerskab med en kort undersøgelse af mulighederne for et multikulturelt statsborgerskab.

Multikulturelt statsborgerskab?

I dag opfattes statsborgerskab stort set som eksklusivt, således at forstå at man kun kan have ét af gangen. Enkelte lande med imperiale eller flernationale traditioner som USA, Frankrig og Tyrkiet accepterer dobbelt statsborgerskab. Men det gennemgående princip er ét pas og kun ét og dermed én eksklusiv, national identitet. Det paradoksale er imidlertid, at samtidig med at denne moderne tendens slår igennem i stadig stigende grad, medfører det stigende internationale samkvem et øget krav fra befolkningerne om mere smidige ordninger, således at levested, statsborgerskab og kulturelt tilhørsforhold ikke nødvendigvis skal være identiske.

Behovet for accept af hybrid-situationer som forholdene for det danske og tyske mindretal er stigende. I det dansk-tyske grænseland kan dansk-sindede med tysk pas samtidig have fulde rettigheder i Danmark uden dermed at miste deres tyske rettigheder. Og omvendt (Østergård 1996a). Den moderne verden har et klart behov for nye regler, men forskellige sider af moderniseringen støder sammen i form af krav, der fører i forskellige retninger. Deraf følger det tilsyneladende paradoks, at øget internationalt samkvem kan føre til øget nationalisme, som påpeget af pessimisten Michael Ignatieff (1994). Fremtiden er svær at forudsige, så vi vil til slut nøjes med at give ordet til den canadisk-amerikanske makrohistoriker William McNeill.

Han har i en interessant lille bog problematiseret tesen om verden er præget af tendens til stadig øget nationalstatslig ensartethed. Som han siger indledningsvis: "Marginality and pluralism were and are the norm of civilized existence"(McNeill 1986, 6). Etnisk enhed er derimod efter hans mening et "barbarisk", før-civiliseret levn, fordi "the strength and weakness of civilization arose from occupational specialization"(McNeill 1986, 7). Ud fra denne grundindsigt er det logisk, som han gør det, at se de sidste to hundrede års udvikling mod homogenitet inden for forskellige nationalstater, som én stor historisk parantes. En parantes, der kan forklares, men som ikke, hvor magtfuld den end har været i hele verden, repræsenterer en nødvendig universalhistorisk udviklings-tendens, tværtimod. Denne forudsigelse bygger McNeill især på en modstilling af udviklingen i Vesteuropa og Kina. Kina har aldrig været en nation i vesteuropæisk forstand, uanset hvor fremmedhadende og selvover-vurderende den end har fremtrådt (McNeill 1986, 21-22). Var det gået sådan, havde kapitalismen givetvis heller ikke udviklet sig i Europa.

Modsat mange nationalismeforskere undersøger McNeill i sin tredje og afsluttende forelæsning vidnesbyrd om, at også de vestlige nationalstater siden 1920 og især siden 1945 er blevet polyetniske af demografiske, idemæssige, økonomiske og organisatoriske grunde. Konsekvensen af betragtningen bliver, at kulturer i stil med den amerikanske og den canadiske polyetnicitet repræsenterer fremtiden, og ikke De forenede Nationers ideologiske billede af intern national homogenitet og ekstern uafhængighed. Trods sin canadiske baggrund er han ikke hundrede procent begejstret for disse fremtidsudsigter. For som han siger, den "civiliserede" polyetnicitet har altid bygget på accept af forskelligheder, men som konsekvens heraf også på ulighed for loven og ikke bare i den økonomiske og sociale realitet. Uanset hvad man kan have mod det "barbariske" princip om etnisk enhed, så indebar såvel det politiske som det kulturlige nationsbegreb i Vesteuropa en forestilling om lighed i hvert fald inden for nationen (McNeill 1986, 82). Det er svært ikke at komme til at se de "postmoderne" tendenser inden for tænkningen i dag, der netop

bygger på genindførelse af forskelstænkning, som skræddersyede til en sådan fri, forskelsfuld og polyetnisk fremtid, som McNeill skitserer.

Forskelsbehandling af en eller anden art er på den ene side den eneste mulighed for at integrere nye grupper af indvandrere og flygtninge i de universalistiske velfærdsstater. Alternativet vil være at lukke alle grænser. Ud over den politistat det vil føre til, er bestræbelsen urealistisk, fordi velfærdsstatens egne borgere selv ønsker at kunne blive ved med at rejse. Og da flyvemaskiner nødvendigvis må flyve begge veje, vil de andre blive ved med at ankomme. Omvendt er det uholdbart at give samme ydelser til alle, uanset om de lige er kommet til landet eller har bidraget til fællesskabet hele deres liv. Vi kommer ikke uden om at tænke i alternativer til det ekslusive, etnisk definerede og nedarvede medborgerskab. Problemet er blot, at de historiske forbilleder for multietnisk eller multikulturelt statsborgerskab stammer fra ikke-demokratiske statsdannelser som de klassiske imperier. Den eneste beskedne undtagelse er debatterne om kombinationen af kulturelt og territorielt borgerskab i den østrigske del af Østrig-Ungarn mellem 1867 og 1918 (Kann 1950).

Eksperimenterne med fælles borgerrettigheder i den Europæiske Union som supplement til det nationale borgerskab er ikke kommet langt og støder på modvilje i flere af medlemslandene, især Danmark og Sverige. En borger i EU's medlemslande besidder rettigheder og pligter, som gives og sikres af den pågældende stat. Men adskillige lovgivningsområder, der tidligere entydigt hørte under den pågældende stat, forvaltes i stigende grad fra Bruxelles. Op mod halvdelen af den nationale lovgivning i medlemslandene består efterhånden af EU-direktiver, især dem der skal virkeliggøre det indre marked. Mere ukendt, i hvert fald i Danmark er, at der ved siden af denne pragmatiske lovgivning også udvikles deciderede borgerrettigheder i EU-regi, ud over de menneskerettigheder der er kodificeret i den europæiske menneskerettigheds-konvention. Det hænger sammen med, at der ikke eksisterer en egentlig, skriftlig forfatning i EU, således at de rettigheder, der udgør konturerne til et EU-statsborgerskab, findes nedlagt i de forskellige traktater (Maastricht, Amsterdam etc.) eller skabes af EU-domstolen. De civile og politiske rettigheder findes primært i traktaterne, der er resultat af regeringskonferencerne, mens de sociale oftest er udviklet via administrativ praksis samt på baggrund af EU-domstolens afgørelser (Kaspersen 1994).

Hele dette system er i sin vorden og er dårligt beskrevet i Maastricht-traktatens bestemmelser om et europæisk borgerskab – som Danmark har taget forbehold overfor i en af sine undtagelser. Men især i kraft af EU-domstolens afgørelser har de nationale borgere fået en serie rettigheder via deres appelmuligheder til en overnational instans. Disse rettigheder vil på længere sigt kunne udgøre et supplerende borgerskab til de nationale statsborgerskaber. Hvordan man forener disse to sæt rettigheder har EU i bedste overensstemmelse med den funktionalistiske

strategi imidlertid undladt at definere nærmere. Hvor beskedent det end lyder, er det reelt her det multikulturelle borgerskab i Europa befinder sig i dag, i modsætning til eksperimenterne med forskellige rettigheder til forskellige grupper, der kendes fra Canada og efterhånden også USA (Kymlicka 1995).

Litteratur

Abrahamson, Peter og Borchorst, Anette (1996), *EU og Socialpolitik,* Kbh.: Rådet for Europæisk Politik Skrift nr. 13, 1996

Acton, John E. E. Dalberg (1862), "Nationality", *Home and Foreign Review* July 1862, i Lord Acton, *Essays in the Liberal Interpretation of History,* ed. W. H. McNeill, Chicago 1967

Adorno, Theodor W. a. o. (1950), *Studies in Prejudice* vol. I, *The Authoritarian Personality,* New York 1950

Adriansen, Inge (1987), "Mor Danmark, Valkyrie, Skjoldmø og fædrelandssymbol", *Folk og Kultur* 1987, 105-163

Agulhon, Maurice (1970), *La république au village,* Paris: Flammarion 1970

Agulhon, Maurice (1979), *Marianne au combat – l'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880,* Paris: Flammarion 1979

Agulhon, Maurice (1979), "Reply to Eric Hobsbawm", *History Workshop* 8, 1979, 167-73

Agulhon, Maurice (1989), *Marianne au pouvoir – l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880, à 1914,* Paris: Flammarion 1989

Agulhon, Maurice (1990), *The French Republic 1879-1992,* Oxford: Blackwell 1993 (fransk 1990)

Allardt, E. and Littunen, Y. (eds.) (1964), *Cleavages, Ideologies and Party Systems,* Helsinki 1964

Almond, Gabriel and Verba, Sidney (1963), *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations,* Princeton University Press 1963

Almond, Gabriel and Pye, L. (eds.) (1965), *Comparative Political Culture,* Princeton University Press 1965

Andersen, Bent Rold (1991), "Den danske model i EF's indre marked", *Samfundsøkonomen* 1991:1, 13-23

Andersen, Heine og Kaspersen, Lars Bo (eds.) (1996), *Klassisk og moderne samfundsteori,* Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1996 (svensk oversættelse 1998 in press)

Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities,* London: Verso 2. ed. 1991

Anderson, Perry (1974), *Lineages of the Absolutist State,* London: NLB Books 1974

Anderson, Perry (1991), "Nation-States and National Identity", *London Review of Books* 9/5 1991, 3-8

Anderson, Perry, (1996) "Under the Sign of the Interim", *London Review of Books* 4 January 1996, 13-17 and "The Europe to Come", *London Review of Books* 25 January 1996, 3-8

Aristotle, *The Politics* (*Politika*), transl T. A. Sinclair, Penguin 1962

Armstrong, J. 1982), *Nations before Nationalism,* Chapel Hill 1982

Auspitz, Katherine (1982), *The radical bourgeoisie*. The Ligue de l'enseignement and the Origins of the Third Republic 1866-1885, Cambridge University Press 1982

Bagge, Poul (1963), "Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900", *Festskrift til Astrid Friis,* Kbh.1963, 1-21

Bagge, Poul (1971), "Zur Organisations- und Sozialgeschichte dänischer nationaler Bewegungen im 19. Jahrhundert", Schieder 1971

Baldwin, Peter (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975,* Cambridge University Press 1990

Bateson, Gregory (1942), "Morale and national character" reprinted in *Steps to an Ecology of Mind*, New York Ballantine Books 1972
Barnett, Corelli (1963), *The Swordbearers* 1-2, London 1963 (dansk overs. *Ansvarets byrde* 1-2, Kbh.: Paludans Forlag 1968).
Bateson, Gregory and Margaret Mead (1942), *Balinese Character: A Photographic Analysis,* New York: Free Press 1942
Bauer, Otto (1907), *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, Marx-Studien* II, Wien 1907
Bauman, Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust,* Cambridge Polity Press 1989
Beck, Ulrich (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne,* Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1986
Bellah, Robert a. o. (1985), *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life,* Berkeley: California University Press 1985
Bendix, Reinhard (1956), *Work and Authority in Industry. Ideologies of Management in the Course of Industrialization,* London: Wiley & Sons 1956
Bendix, Reinhard (1960), *Max Weber. An Intellectual Portrait,* Berkeley: University of California Press 1977
Bendix, Reinhard (1964), *Nation-Building and Citizenship. Studies of Our Changings Social Order,* New York: Wiley 1964
Bendix, Reinhard (1978), *Kings or People. Power and the Mandate to Rule,* Berkely: University of California Press 1978
Bendix, R. et. al. (eds.) (1968), *State and Society. A Reader in Comparative Political Sociology,* Boston: Little Brown 1968
Benedict, Ruth (1946), *The Chrysantemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture,* New York 1946
Bentley, Arthur F. (1946), *The Process of Government,* New York 1908
Berding, Helmut (Hrsg.) (1994), *Nationales Bewusstsein und kollektive Identität,* Frankfurt: Suhrkamp 1994
Berlin, Isaiah (1976), *Vico and Herder,* London 1976
Berlin, Isaiah (1990), "The Bent Twig" i Berlin, *The Crooked Timber,* London 1990
Berlin, Isaiah (1991), "Two concepts of Nationalism: An interview with Isaiah Berlin", *The New York Review of Books* 21/11, 1991
Berman, Marshall (1982), *All That is Solid Melts Into Air*. The Experience of Modernity, New York: Simon & Schuster 1982
Bjørn, Claus (1994), Grant, Alexander and Stringer, Keith J. (eds.), *Nations, Nationalism and Patriotism on the European Past,* Kbh.: Academic Press 1994
Blom, Ida (1997), "World History as Gender History. The Case of the Nation State", S. Tønneson a.o. (eds.), *Between National Histories and Global History,* Historiallinen Arkisto 110:4, Helsingfors 1997, 71-92
Bock, Gisela, Quentin Skinner and Maurizio Viroli (1992) (eds.), *Machiavelli and Republicanism,* Cambridge University Press 1992
Bodin, Per-Arne (1993), *Ryssland och Europa. En kulturhistorisk studie,* Stckh.: Natur och Kultur 1993
Boehm, Max H. (1923), *Europa Irredenta. Eine Einführung in das Nationalitätenproblem der Gegenwart,* Berlin: Reimar Hobbing 1923

Boehm, Max H. (1933), "Nationalism. Theoretical Aspects" in E. R. A. Seligman (ed.) *Encyclopedia of the Social Sciences* vol. XI 1933
Browning, Christopher R. (1992), *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution* New York 1992
Brubaker, Rogers (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany,* Cambridge Mass.: Harvard University Press 1992
Brubaker, Rogers (1996), *Nationalism Reframed. Nation and the National Question in the New Europe,* Cambridge University Press 1996
Bruun, H. H. (1972), *Science, Values and Politics in Max Weber,* Kbh.: Munksgaard 1972
Buk-Swienty (1997), "Den danske velfærdsstat nedbryder sig selv", *Weekendavisen* 7/3 1997, 10
Burchart, Martin (1996), "Pop-økonomer fordrejer virkeligheden", Kbh.: Dagbladet *Information* 17/7 1996, 3
Burke, Peter (1978), *Popular Culture in Early Modern Europe,* London: Temple Smith 1978
Burke, Peter (1989), "History as Social Memory", Th. Butler (ed.), *Memory, History, Culture and the Mind,* London 1989, 97-113
Burns, Michael (1984), *Rural Society and French Politics,* Princeton University Press 1984
Buzan, Barry a. o. (eds.) (1993), *Identity, Migration, and the New Security Agenda in Europe,* London: Pinter Publishers 1993
Cannadine, David (1990), *The Decline and Fall of the British Aristocracy,* New Haven: Yale University Press 1990
Carrèrre d'Encausse, Hélène (1978), *L'Empire éclaté,* Paris 1978 (eng. *Decline of an Empire,* N. Y. 1980)
Carrèrre d'Encausse, Hélène (1990), *La gloire des nations ou la fin de l'Empire soviétique,* Paris: Fayard 1990 (dansk overs. *Minoriteternes oprør,* Kbh.: Forum 1991)
Christensen, Søren (1994), "Fra den indfødtes synsvinkel – og andre kulturrelativistiske paradokser", *Den Jyske Historiker* 66, 1994, 33-48
Christensen, Søren (1995), *Fakticitetens ironi. Facetter af kulturrelativismens idéhistorie,* Århus Universitetsforlag 1995
Christie, Niels (1972), *Fangevogtere i konsentrasjonslejre,* (1952) Oslo: Pax Forlag 1972
Christoffersen, H. og Hastrup, B. (1983), "Grundtræk i den skandinaviske model", *Økonomi og politik* 57, 1983, 3-23
Cocchiara, G. (1952), *Storia del Foklore in Europa,* Torino 1952
Connor, Walker (1972), "Nation-building or Nation-destroying?", *World Politics* 24, 1972
Connor, Walker (1973), "The Polititics of Ethnonationalism", *Journal of International Affairs* 27:1, 1973
Connor, Walker (1978), "A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a ....", *Ethnic and Racial Studies* 1:4, 1978
Connor, Walker (1984), "Eco- or ethno-nationalism?", *Ethnic and Racial* Studies 7:3, 1984
Connor, Walker (1994), *Ethnonationalism. The Quest for Understanding,* Princeton University Press 1994
Conolly, William E., *The Terms of Political Discourse,* Oxford: Blackwell 1993
Dahl, Robert A. (1971), *Polyarchy,* New Haven: Yale University Press 1971
Dahlerup, Troels (1983), "Den danske reformation i dens samfundsmæssige sammenhæng", *Acta Jutlandica* LXII:3, 1987, 65-79

Dann, Otto (Hrsg.) (1978), *Nationalismus und sozialer Wandel,* Hamburg: Hoffmann u. Campe 1978
Dann, Otto (Hrsg.) (1987), *Die nationalen Bewegungen in Europa,* München: Becks Verlag 1987
Davis, John A. (1989), "Industrialization in Britain and Europe before 1850: New Perspectives and Old Problems", P. Mathias and J. A. Davis (eds.), *The First Industrial Revolutions,* Oxford: Blackwell 1989, 44-68
de Gaulle, Charles (1954) *Krigserindringer I.* Til våben, Kbh.: Samleren 1965
De Mauro, Tullio (1979), *Storia linguistica dell'Italia unita,* Bari: Laterza 1979
DeVos, George A. (1968), "National Character" i *International Encyclopedia of the Social Sciences* vol. XI 1968
Deutsch, Karl W. (1953), *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality,* Cambridge Mass.: MIT Press 1953, 2. ed. 1966
Deutsch, Karl (1981), "On nationalism, world region and the nature of the west", Torsvik 1981, 51-93
Duchêne, François (1994), *Monnet. The First Statesman of Interdependence,* New York: Norton 1994
Eisenstein, Elizabeth L. (1983), *The Printing Revolution in Early Modern Europe,* Cambridge University Press 1983
Englund, Peter (1988), *Poltava. Berättelsen om en armés undergang,* Stockh.: Atlantis 1988 (dansk Kbh: Lindhardt og Ringhof 1989)
Engman, Max (1991), "Historikerna och nationalstaten", *Historien og historikerne i Norden efter 1965,* Studier i historisk metode 21, Århus Universitetsforlag 1991
Eriksen, Trond Berg (1983), "Luther og det trykte ord", *Acta Jutlandica* LXII:3, 1983, 47-64
Eriksen, Trond Berg (1987), *Budbringeren. Perspektiver på skriftkulturen,* Kbh.: Chr. Ejlers' Forlag 1987
Eley, Geoff and Suny, Ronald Grigor (1996) (eds.), *Becoming National. A Reader,* Oxford University Press 1996
Erikson, Erik H. (1945), "Childhood and Tradition in Two American Indian Tribes", *Psychoanalytical Study of the Child* 1, New York 1945
Erikson, Erik H. (1950), *Childhood and Society,* New York 1963.
Erikson, Erik H. (1958), *Young Man Luther.* A Study in Psychoanalysis and History, New York 1958
Erikson, Erik H. (1959), *Identity and the Life Cycle: Psychological Issues*, New Yok 1959
Erikson, Erik H. (1969), *Gandhi's Truth on the Origins of Militant Nonviolence,* New York 1969
Esping-Andersen, Gösta (1985), *Politics against Market.* The Social Democratic Road to Power, Princeton University Press 1985
Esping-Andersen, Gösta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism,* Princeton University Press 1990
Esping-Andersen, Gösta (ed.) (1993), *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies,* London: Sage 1993
Evans, Peter, Rueschemeyer, Dietrich and Theda Skocpol (eds.) (1985), *Bringing the State Back In,* Cambridge University Press 1985

Fabricius, Knud (1906-58), *Skaanes overgang til Sverige. Studier over Nationalitetsskiftet i de skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene* I-IV, Kbh. 1906-58
Fanon, Frantz (1961), *Les damnés de la terre,* Paris: Maspéro 1961 (dansk *Fordømte her på jorden,* forord af Jean-Paul Sartre, Kbh.: Rhodos 1966)
Finkielkraut, Alain (1987), *La défaite de la pensée,* Paris: Gallimard 1987
Flora, Peter (1993), "The National Welfare States and European Integration", L. Moreno (ed.), *Social Exchange and Welfare Development,* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas 1993
Foucault, Michel (1954), *Maladie mentale et psychologie,* Paris: librairie Plon 2. ed. 1966 (Oversat til dansk som *Sindssygdom og psykologi,* Kbh.: Rhodos 1971)
Foucault, Michel (1961), *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'age classique,* Paris: Librairie Plon 1961 (norsk overs. *Galskapens historie i opplysningens tidsalder,* Oslo: Norsk Gyldendal 1973)
Foucault, Michel (1969), *L'archaéologie du savoir* (svensk *Vetandets arkæologi* i 1972)
Foucault, Michel (1975), *Surveiller et punir,* Paris: Editions Gallimard 1975 (norsk *Overvågning og straf,* Oslo: Norsk Gyldendal 1977)
Fukuyama, Francis (1989), "The End of History?", *The National Interest* 16, 1989, 3-18
Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man,* Penguin Books 1992
Fukuyama, Francis (1995), *Trust. The Social Virtues and the Creations of Prosperity,* London: Hamish Hamilton 1995
Furet, François (1988), *Revolutionary France 1770-1880,* Oxford: Blackwell 1992
Furet, François (1995), *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle,* Paris: Robert Laffont/ Calmann-Lévy 1995
Førland, Tor Egil (1995), "Er nasjonalstatens epoke forbi? Et oppklaringsforsøk", *Internasjonal Politikk* 53:4, 1995, 433-39
Gans, H.J. a. o. (1979) (eds.), *On the Making of Americans: Essays in Honor of David Riesman,* Pennsylvania 1979
Gellner, Ernest (1964), "Nationalism" i Gellner, *Thought and Change,* London 1964
Gellner, Ernest (1973), "Scale and Nation", *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973
Gellner, Ernest (1978), "Scale and Nation", Fredrik Barth (ed.), *Scale and Social Organization,* Oslo: Universitetsforlaget 1978
Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism,* Oxford: Blackwell 1983
Gellner, Ernest (1983), "Nationalism and the two forms of cohesion in complex societies" in *Proceedings of the British Academy* 58; quoted from Gellner, *Culture, Identity, and Politics,* London 1987
Gellner, Ernest (1994), *Encounters with Nationalism,* Oxford: Blackwell 1994
Gerner, Kristian (1989), *Svårt at vara Ryss*, Lund: Bokförlaget Signum
Gerner, Kristian, Hedlund, Stefan och Sundström, Niclas (1995), *Hjärnridån. Det europeiska projektet och det gåtfulla Rusland,* Stckh.: Fischer & co. 1995
Gerschenkron, Alexander (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective,* Cambridge Mass. MIT Press 1962
Gerstenberger, Heide (1973), "Zur Theorie der historischen Konstitution des bürgerlichen Staates", *Probleme des Klassenkampfs* 8/9, 1973, 207-26
Giddens, Anthony (1984), "Nation-States and Violence", *Conflict and Consensus, Festschrift to Lewis Coser,* New York 1984, 161-74

Giddens, Anthony (1985), *The Nation-State and Violence,* Cambridge: Polity Press 1985
Giddens, Anthony (1990), *The Consequences of Modernity,* Cambridge: Polity Press 1990, (dansk *Modernitetens konsekvenser,* Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1994)
Gillis, John (1994) (ed.), *Commerations. The Politics of National Identity,* Princeton University Press 1994
Glazer, N. and Moynihan, D. P. (1963), *Beyond the Melting Pot,* Cambridge Mass.: M.I.T. Press 1963
Glazer, N. and Moynihan, D. P (eds.) (1975), *Ethnicity. Theory and Experience,* Cambridge Mass.: M.I.T. Press 1975
Gleason, Philip (1983), "Identifying Identity: A Semantic History", *Journal of American History* 69:4, 1983
Golonstock, Igor (1990), *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China,* London: Collins Harvill 1990
Gooch, John (1990), *Armies in Europe,* London: Routledge & Kegan Paul 1980
Gooch, John (1994), "Nationalism and the Italian Army, 1850-1914", Bjørn, Grant and Stringer (eds.), *Nations, Nationalism and Patriotism on the European Past,* Kbh.: Academic Press 1994, 198-212
Gorer, Geoffrey (1948), *The American People. A Study in National Character,* New York 1948
Gorer, Geoffrey (1955), *Exploring English Character,* London 1955
Gorer, Geoffrey and Rickman, John (194), *The People of Great Russia: A Psychological Study,* New York 1949
Goul Andersen, Jørgen (1993), *Politik og samfund i forandring,* Aalborg: Columbus 1993
Goul Andersen, J. og Munk Christiansen, P. (1991), *Skatter uden velfærd. De offentlige udgifter i international belysning,* Kbh.: Jurist og Økonomforbundets forlag 1991
Gould, Arthur (1993), *Capitalist Welfare Systems: A Comparison of Japan, Britain and Sweden,* London: Longman 1993
Greenfeld, Liah (1992), *Nationalism. Five Roads to Modernity,* Cambridge Mass.: Harvard University Press 1992
Gress, David (1997), "The Subtext of Huntington's "Clash"", *Orbis* Spring 1997, 285-299
Haas, Ernst B. (1958), *The Uniting of Europe. Political, Social, and Economic Forces 1950-1957,* Stanford University Press 1958
Hagtvet, Bernt (1989) (red.), *Politikk mellem økonomi og kultur. Internasjonale streiflys over Stein Rokkans politiske sosiologi,* Oslo: Universitetsforlaget 1989
Halbwachs, Maurice (1925), *Les cadres sociaux de la mémoire* (Engl. transl. L.Coser (ed.), *On Collective Memory,* University of Chicago Press 1992)
Halbwachs, Maurice (1950), *La mémoire collective,* Paris: PUF 1950 (Engl transl. intrd. by Mary Douglas, *The Collective Memory,* New York 1980)
Hall, John A. (1985), *Powers & Liberties. The Causes and Consequences of the Rise of the West,* Penguin Books 1985
Hall, John A. (1986) (ed.), *States in History,* Oxford: Blackwell 1986
Hansson, Per Albin (1928), Folkhemmet, *Riksdagstidende* Stockholm 1928
Harbsmeier, Michael (1986), "Danmark: Nation, kultur og køn", *Stofskifte* 13, 1986
Hartung, Fritz (1950), *Deutsche Verfassungsgeschichte,* Stuttgart 1950
Hauge, Hans (1995), *Den litterære vending. Dekonstruktiv videnskabsteori,* Århus: Forlaget Modtryk 1995

Hauser, Henri, (1916) *Le principe des nationalités. Ses origines historiques* Paris 1916
Hayes, C.J. (1926), *Essays on Nationalism,* New York 1926
Hayes, C.J. (1931), *The Historical Evolution of Modern Nationalism,* New York 1931
Hayes, C.J. (1933), "Nationalism. Historical Development" in E.R.A. Seligman (ed.) *Encyclopedia of the Social Sciences* vol. XI 1933
Hayes, C.J. (1960), *Nationalism: A Religion*, New York 1960
Heater, Derek (1990), *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education,* London: Longman 1990
Heiberg, Steffen (1993), *Enhjørningen. Corfitz Ulfeldt,* Kbh.: Gyldendal 1993
Held, David (1987), *Models of Democracy,* Cambridge: Polity Press 1987
Held, David (1995), *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance,* Cambridge: Polity Press 1995
Hellmann, Günther and Wolf, Reinhard (1993), "Neorealism, Neoliberal Institutionalism and the Future of NATO", *Security Studies* 3:1, 1993
Herder, J. G. (1769), *Reisejournal 1769,* Stuttgart 1976 (1. udgave 1846)
Herder, J. G. (1774), *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menscheit,* Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1967
Herder, J.G. (1784-91), *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* I-IV, *Sämtliche Werke* XIV, Berlin 1909, Textausgabe, Darmstadt: Joseph Melzer Verlag 1966
Herodotus, *The Histories* transl. by A.de Selincourt, Penguin 1954
Hettne, Björn (1990), *Development Theory and the Three Worlds,* London: Longman 1990
Hettne, Björn (1993), "Ethnicity and development – an elusive relationship", *Contemporary South Asia* 2:2, 1993, 123-49
Hitler, Adolf (1925-27), *Mein Kampf* 1-2, München 1925 og 1927 (dansk overs. Kbh Paludans forlag 1966)
Hobsbawm, E.J. (1962), *The Age of Revolution 1789-1848,* London: Weidenfeld and Nicolson 1962
Hobsbawm, E.J. (1972), "Some reflections on Nationalism" in T.J. Nossiter, A.H.Hanson and S.Rokkan (eds.), *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in memory of Peter Nettl,* London 1972
Hobsbawm, E.J. (1975), *The Age of Capital 1848-1875,* London: Weidenfeld and Nicolson 1975
Hobsbawm, E.J. (1977), "Some Reflections on "The Break-up of Britain"", *New Left Review* 105, 1977, 3-24
Hobsbawm, E.J. (1978), "Man and Woman in Socialist Iconography", *History Workshop* 6, 1978, 121-138
Hobsbawm, E. and Ranger, T. (1983) (eds.), *The Invention of Tradition,* Cambridge University Press 1983
Hobsbawm, E.J. (1987), *The Age of Empire 1875-1914,* London: Weidenfeld and Nicolson 1987
Hobsbawm, E.J. (1990), *Nations and Nationalism since 1780,* Cambridge University Press 1990
Hobsbawm, E.J. (1994), *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991,* London: Michael Joseph 1994
Hobsbawm, E.J. (1996), "The Cult of Identity Politics", *New Left Review* 217, 1996, 38-47
Horkheimer, Max og Adorno, Th. (1944), *Oplysningens dialektik,* Kbh.: Gyldendal 1972

Hoffmann, Stanley (1968), "Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-States and the Case of Europe", J. S. Nye (1968) (ed.), *International Regionalism,* Boston 1968
Hoffmann, Stanley (1994), *The European Sisyphos,* Boulder: Westview Press 1994
Holm, H.-H. (1997), "Denmark's Active Internationalism: Advocating Intenational Norms with Domestic Constraints", *Danish Foreign Policy Yearbook* 1997, 52-80
Holm, H.-H. and Sørensen G. (1995) (eds.), *Whose World Order?, Uneven Globalization and the End of the Cold War,* Boulder: Westview Press 1995
Homans, George C. (1941), *English Villagers of the 13th Century,* N.Y. 1960
Homans, George (1950), *The Human Group,* New York: Harcourt, Brace 1950 (dansk *Menneskegruppen,* Kbh.: Paludan 1966)
Howard, Jane (1984), *Margaret Mead. A Life,* New York: Simon & Schuster 1984
Howard, Michael (1961), *The Franco-Prussian War. The German Invasion of France, 1870-71,* London: Methuen 1961
Howard, Michael (1976), *War in European History,* Oxford University Press 1976
Hroch, Miroslav (1969), *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völker Europas,* Praha 1969
Hroch, Miroslav (1985), *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations,* Cambridge University Press 1985
Hunt, Lynn (1983), "Marianne and Hercules", *Representations* 1983:2, 95-117
Hunt, Lynn (1984), Politics, *Culture and Class in the French Revolution,* Berkeley: University of California Press 1984
Huntington, Samuel (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century,* New York 1991
Huntington, Samuel (1993), "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* summer 1993, 22-49
Huntington, Samuel (1996), *The Clash of Civilizations,* New York: Simon & Schuster 1996
Hylland Eriksen, Thomas (1992), *Us and Them in Modern Societies. Ethnicity and Nationalism in Trinidad, Mauritius and Beyond,* Oslo: Scandinavian University Press 1992
Ifversen, Jan (1993), "Demokrati og nation i Europa", *Tværfag – et jubilæumsskrift,* Århus Universitet 1993, 115-147
Ifversen, Jan (1994), "Europa og civilisationen", *Den Jyske Historiker* 66, 1994, 49-65
Ifversen, Jan (1997), *Om magt, demokrati og diskurs – diskuteret i lyset af den franske revolution,* Århus: Center for Kulturforskning, Begrebshistoriske Studier 2, 1997
Ignatieff, Michael (1994), *Blood and Belonging,* London: Vintage 1994
Jensen, Bernard E. a. o. (1996) (eds.), *Erindringens og glemslens politik,* Roskilde Universitetsforlag 1996
Jones, E.L. (1981), *The European Miracle. Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia,* Cambridge University Press 1981
Jones, Catherine (1993), "The Pacific Challenge", C. Jones (ed.), *New Perspectives on the Welfare State in Europe,* London: Routledge 1993
Kann, Robert (1950*), The Multinational Empire,* New York 1950; udvidet tysk udgav*e Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie* I-II, Wien-Graz: Böhlau Verlag 1964
Kaspersen, Lars Bo (1994), "Stat og statsborgerskab under forandring i Vesteuropa", *Politica* 26:2, 1994, 180-198

Kaspersen, Lars Bo (1995), *Anthony Giddens – introduktion til en samfundsteoretiker,* Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1995
Kedourie, Elie (1960), *Nationalismen. En studie av nationalismen som ideologi* med inledning av Sverker Sörlin, Stockholm: SNS Förlag 1995
Keegan, John (1976), *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme,* Penguin Books 1976
Kemiläinen, Aira (1964), *Nationalism, Problems Concerning the Word, the Concept and Classification,* Jyväskylä 1964
Kemiläinen, Aira (1984), "The Idea of Nationalism", *Scandinavian Journal of History* 9, 1984
Kierkegaard, Søren (1845), *In vino veritas* Kbh. 1845 (Stadier paa Livets Vej 3. udg. Kbh.: C.A. Reitzels Forlag 1874)
Knudsen, Anne (1989), *Identiteter i Europa,* Kbh.: Chr. Ejlers Forlag 1989
Knudsen, Anne (1996), "Nationalisér dem!", *Weekendavisen Bøger* 26/4 1996, 5
Knudsen, Anne og Wilken, Lisanne (1994), *Kulturelle verdener – kultur og kulturkonflikter i Europa,* Ålborg: Columbus 1994
Knudsen, Tim (1995), *Dansk statsbygning,* Kbh.: Jurist- og Økonomforlaget 1995
Knudsen, Tim (1997), "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat" (MS); baggrundspapir til konferencen Den nordiske, universalistiske velfærdsstat og dens baggrund, Bjerremark jan. 1997 (in press)
Kohn, Hans (1944), *The Idea of Nationalism.* A Study in its Origins and Background, New York 1944
Kohn, Hans (1955), *Making of the Modern French Mind,* New York: Van Nostrand 1955
Kohn, Hans (1955), *American Nationalism,* New York: Collier Books 19651
Kohn, Hans (1955), *The Mind of Modern Russia. Historical and Political Thought of Russia's Great Age,* New Brunswick: Rutgers' University Press
Kohn, Hans (1960), *Pan Slavism,* New York 1960
Kohn, Hans (1962), *The Age of Nationalism. The First Era of Global History,* New York 1962
Kohn, Hans (1964), *Living in a World Revolution. My Encounters wih History,* New York 1964
Kohn, Hans (1965), *Nationalism: Its Meaning and History,* New York: Van Nostrand 1965
Kommisrud, Arne (1989), "Den 'seine Rokkan"', Hagtvet 1989, 219-41
Kommisrud, Arne, (1995) *Stat, Nasjon, Imperium. Habsburgmonarkiet, Tsar-Russland og Sovjetunionen. Et historisk-sosiolologisk perspektiv,* Oslo: Spartacus Forlag 1995
Koselleck, Reinhart u.a. (1972-93) (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur Politisch-sozialen Sprache in Deutschland,* Stuttgart: Ernst Klett Verlag I-VII, 1972-93
Koselleck, Reinhart (1979), *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichlicher Zeiten,* Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1979, engelsk overs. *Futures Past,* Cambridge Mass: MIT Press 1985
Koselleck, Reinhart (1993), "Volk, Nation, Nationalismus, Masse", *Geschichtliche Grundbegriffe* VII, Stuttgart 1993, 141-431
Krugman, Paul (1994), *Peddling Prosperity,* Stanford University Press 1994
Krugman, Paul (1996), *Pop Internationalism,* Stanford University Press 1996

Krugman, Paul (1996a), "Stable prices and fast growth: just say no", *The Economist* 31/8 1996, 17-20
Kymlicka, Will (1995), *Multicultural Citizenship,* Oxford: Clarendon Press 1996
Landes, David S. (1969), *The Unbound Prometheus*. The Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present, Cambridge University Press 1969
Landes, David S. (1983), *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World,* Cambridsge Mass.: Harvard University Press 1983
Lazarsfeld, Paul F., Marie Jahoda, Hans Zeisel (1933), *Die Arbeitslosen von Marienthal,* Frankfurt 1975
Lindberg, Leon N. (1963), *The Political Dynamics of European Economic Integration,* Stanford University Press 1963
Linde-Laursen, Anders (1995), *Det nationales natur. Studier i dansk-svenske relationer,* Kbh.: Nordisk Ministerråd 1995
Lindhardt, Jan (1989), *Tale og skrift. To kulturer,* Kbh.: Munksgaard 1989
Lipset, S.M. (1950), *Agrarian Socialism,* Berkeley: University of California Press 1950
Lipset, S.M. (1950), *Political Man,* New York 1960
Lipset, S.M. (1963), *The First New Nation*. The United States in Historical and Comparative Perspective, New York 1963
Lipset, S.M. and Rokkan, S. (1967) (eds.), *Party Systems and Voter Alignments,* New York 1967
Lyby, Thorkild C. (1983), "Luthers syn på forholdet mellem kristendom og samfund", *Acta Jutlandica* LXII:3, 1983, 9-46
Löfgren, Orvar (1989), "The Nationalization of Culture", *Ethnologia Europea* XIX, 1989, 5-24
Macartney, C.A. (1934), *National States and National Minorities,* New York Russell and Russell 1934
Maier, Charles (1975), *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I,* Princeton University Press 1975
Maistre, J. de, (1814), *Considérations sur la France, Oeuvres Complètes* I, Lille 1891
Malinowski. Bronislaw (1922), *Argonuts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea,* London 1922
Malmborg, Mikael af (1994), *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945-1959,* Lund University Press 1994
Marshall, T.H. (1950), *Citizenship and Social Class and Other Essays,* Cambridge University Press 1950
Marx, Karl (1848), "Det kommunistiske Manifest", K. Marx og F. Engels, *Udvagte Skrifter* I-II (MEUS), Kbh.: Tidens Forlag 1952
Marx, Karl (1867), *Das Kapital* I-III, Berlin: Dietz Verlag 1970
Martinussen, John (1987), *Politik og udvikling i den 3. verden.* E*n introduktion til økonomisk og politisk udviklingsteori,* Kbh.: Mellemfolkeligt Samvirke 1987
McLuhan, Marshall (1962), *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man,* Toronto 1962
Mazzini, G. (1857), "Brev til Jessie White Mario", trykt i Denis Mack Smith, *Il Risorgimento* II, Laterza Bari, 1968, 422

Mead, Margaret (1928), *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization,* New York 1928
Mead, Margaret (1930), *Growing Up in New Guinea: A Comparative Study of Primitive Education*, New York 1930
Mead, Margaret (1942), *And Keep Your Powder Dry: An Anthropologist Looks at America*, New York 1942
Mead, Margaret (1953), "National Character" i A.L. Kroeber (ed.), *Anthropology Today: An Encyclopedic Inventory,* Chicago 1953
Mead, Margaret (1961), "National Character and the Science of Anthropology" i S.M. Lipset and L. Lowenthal (eds.), *Culture and Social Character: The Work of David Riesman Reviewed,* New York 1961
Mead, Margaret and Métraux, Rhoda (1953) (eds.), *The Study of Culture at a Distance,* Chicago 1953
Mearsheimer, John (1995), "The false promise of international institutions", *International Security* 19:3 1995
Merton, R.K. (1949), *Social Theory and Social Structure: Toward the Codification of Theory and Research,* New York 1957
Michnik, Adam (1990), "Østeuropæiske tanker", *Omverden* 3, 1990, 14-17
Mill, John Stuart (1861), *Considerations on Representative Government,* London 1861
Milward, Alan (1984), *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51,* London: Routledge 1984
Milward, Alan (1992), *The European Rescue of the Nation-State,* Routledge, London: Routledge 1992
Milward, A., Lynch, F., Romero, F., Ruggiero, R., Sørensen, V. (1993), *Frontier of National Sovereignty. History and Theory 1945-1992,* London: Routledge 1993
Milward, Alan (1995), "Allegiance. The Past and the Future", *Journal of European Integration History* 1:1, 1995, 7-20
Milward, Alan (1996), "Approaching Reality: Euro.Money and the Left", *New Left Review* 216, 1996, 55-65
Mishra, Ramesh (1995), *The Welfare State in Transition: USA, Canada and Australia in the mid-90's,* Kbh. SFIO 1995 (MS)
Monnet, Jean (1976), *Mémoirs,* Paris: Fayard 1976 (dansk *Mit liv,* Kbh.: Forum 1987)
Moore, Barrington (1966), *The Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of Modern World* Boston: Beacon Press 1966
Mosse, George L. (1975), *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich,* New York: Howard Fertig 1975
Mosse, George L. (1980), *Masses and Man*. Nationalist and Fascist Perceptions of Reality, New York: Howard Fertig 1980
Mosse, George L. (1985), *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Eurrope,* Madison: University of Wisconsin Press 1985
Mouritzen, Hans (1997), "Denmark in the Post-Cold War Era: The Salient Action Spheres", *Danish Foreign Policy Yearbook* 1997, 33-51
Muchembled, Robert (1988), *L'invention de l'homme moderne,* Paris: Fayard 1988
Mørch, Søren (1991), *Civilisationen*. Det europæiske hus vol. I, Kbh.: Gyldendal 1991
Nairn, Tom (1977), *The Break-Up of Britain,* London: New Left Books 1977

Naisbitt, John (1995), *Global Paradox*, New York: Avon Books 1995
Necef, Mehmet Ümit (1994), *Jeg vil ikke være en simpel fremmedarbejder som min far,* Odense Universitetforlag 1994
Neumann, Iver B. and Wæver, Ole (eds.), *The Future of International Relations,* London: Routledge 1996
Nilsson, Kjeld B. (1991), *Skåne. Vort glemte land,* Lynge: Bogans Forlag 1991
Nisbet, Robert (1980), *History of the Idea of Progress,* New York: Basic Books 1980
Nissen, Henrik S. (1992), "Folkelighed og frihed 1933. Grundtvigianernes reaktion på modernisering, krise og nazisme", Ole Feldbæk (red.), *Dansk Identitetshistorie* III Folkets Danmark, Kbh. C.A. Reitzels Forlag 1992, 587-673
Nolte, Ernst (1963), *Der Faschismus in seiner Epoche,* München 1963
Nolte, Ernst (1966), *Die faschistischen Bewegungen,* München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1966
Nora, Pierre (1984), "Entre Mémoire et Histoire. La Problématique des Lieux", *Les Lieux de Mémoire* I, 1984, xv-xlii
Nora, Pierre (1984-92) (ed.), *Les lieux de mémoire* I, *La République* II *La Nation* (1-3), III *Les Frances* (1-3), Paris: Gallimard 1984-92
Nordberg, Michael (1984), *Den dynamiska medeltiden,* Stockholm 1984
Olesen, Thorsten B. (1994), *Nationalstaten i den europæiske integration i teori og praksis,* Århus Universitet CfK arbejdspapir 16, 1994
Olesen, T., Sørensen, N.A., Østergård, U. (1986), *Fascismen i Italien,* Århus Universitetsforlag 1986
Pagden, Anthony (1987) (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe,* Cambridge University Press 1987
Parker, Andrew e.a. (1992) (eds.), *Nationalisms and Sexualities,* N.Y.: Routledge 1992
Parsons, Talcott (1937), *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special reference to a Group of Recent European Writers,* New York 1937
Pedersen, Ole Karup (1970), *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik,* Kbh. Universitets Institut for Samtidshistorie og Statskundskab, Skrifter 2, 1970
Pentland, Charles (1973), *International Theory and European Integration,* London 1973
Plumyène, Jean (1979), *Les nations romantiques. Histoire du nationalisme, Le XIXe siècle,* Paris 1979
Platon, *Staten* oversat af Hans Ræder, Kbh. Reitzels Forlag 1961
Ploug, Niels og Kvist, Jon (1994), *Social tryghed i Europa. Udvikling eller afvikling*. Social tryghed i Europa 1, *Overførselsindkomster i Europa*. Social tryghed i Europa 2, Kbh.: Socialforskningsinstituttet 1994
Ploug, Niels og Kvist, Jon (1994) (eds.), *Recent trends in Cash Benefits in Europe*. Social tryghed i Europa 4, Kbh.: Socialforskningsinstituttet 1994
Ploug, Niels og Kvist, Jon (1997), *Overførselsindkomster i Europa i tal*. Social tryghed i Europa 4, Kbh.: Socialforskningsinstituttet 1997
Pocock, J.G.A. (1975), *The Machiavellian Moment*. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition, Princeton University Press 1975
Poggi, Gianfranco (1978), *The Development of the Modern State*. A Sociological Introduction, Stanford University Press 1978
Porter, Michael E. (1991), *The Competitice Advantage of Nations,* London: Macmillan 1991

Potter, David M. (1954), *People of Plenty. Economic Abundance and the American Character,* Chicago 1954
Prost, Antoine (1984), "Les monuments aux morts", P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire I. La République,* Paris: Gallimard 1984, 195-225
Prost, Antoine (1992) (ed.), *14-18: Mourir pour la patrie,* Paris: Éditions du Seuil 1992
Putnam, Robert D. (1993), *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy,* Princeton University Press 1993 (svensk *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien,* Stckh.: SNS Förlag 1996)
Radcliffe-Brown (1922), A.R., *The Andaman Islanders,* Cambridge University Press 1922
Rasmussen, Erik (1968), *Komparativ Politik* I-II, Kbh.: Gyldendal 1968
Rasmussen, Erik (1981), *Lighedsbegreber,* Kbh.: Berlingske Forlag 1981
Reed-Danahay, Deborah (1996), *Education and Identity in Rural France. The Politics of Schooling,* Cambridge University Press 1996
Reich, Pobert (1991), *The Work of Nations,* New York: Vintage 1991
Renan, Ernest (1882), *Qu'est-ce qu'une nation? Oeuvres Complètes* I, Paris 1947; 2. éd. Paris: Presses Pocket 1992 (engelsk overs. i Eley and Suny 1996, 42-56)
Renner, Karl (1902), (pseudonym Rudolf Springer), *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. Teil I: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage,* Wien 1902
Richter, Melvin (1990), "Reconstructing the History of Political Languages: Pocock, Skinner, and the Geschichtliche Grundbegriffe", *History and Theory* 29, 1990, 38-70
Richter, Melvin (1995), *The History of Political and Social Concepts,* Oxford University Press 1995
Ricoeur, Paul (1979), "Tekstmodellen" (dansk i L.H. Schmidt (red.), *Det videnskabelige perspektiv,* Kbh. 1991, 221-52)
Riesman, David with N.Glazer and R.Denney (1950), *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character,* New Haven 1950
Riesman, David (1959), "The Study of National Character: Some Observations on the American Case", *Harvard Library Bulletin* 13:1, optrykt i Riesman, *Abundance for Whom?* New York 1964.
Riesman, David (1961), "1961 Preface" to *The Lonely Crowd,* New York 1961
Riesman, David (1967), "Some Questions About the Study of American Character in the Twentieth Century", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 370, 1967
Robertson, E.M. (1988), "Race as a Factor in Mussolini's Policy in Africa and Europe", *Journal of Contemporary History* 23, 1988, 37-58
Rokkan, Stein (1970) (ed.), *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Process of Development,* Oslo: Universitetsforlaget 1970
Rokkan, Stein (1975), "Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe" in Tilly 1975
Rokkan, Stein (1980), "Territories, Centres and Peripheries: Toward a Geoethnic–Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation within Western Europe", J. Gottman (ed.), *Centre and Periphery. Spatial Variations in Politics,* London: Sage 1980
Rokkan, Stein (1987), *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*, red. Bernt Hagtvet Oslo: Universitetsforlaget 1987

Rostow, Walt W. (1959), *The Stages of Economic Growth* London 1959 (*Den økonomiske udvikiklings faser. Et ikke-kommunistisk manifesto,* Kbh.: Munksgaard 1963)
Rousseau, J.-J. (1762), *Du contra social,* Genève 1762, mange udgaver
Said, Edward (1978), *Orientalism,* London: Routledge & Kegan Paul 1978
Sampson, Steven (1992), "Kiss Me I'm Serbian: Etniske konflikter i Østeuropa", *Politica* 24:4, 1992, 393-407
Sapir, Edward (1933), "Personality" in E.R.A. Seligman (ed.) *Encyclopedia of the Social Sciences* vol. XII 1933
Sartre, Jean-Paul, (1961) *Forord* til Frantz Fanon, *Fordømte her på jorden*, Kbh.: Rhodos 1966
Schieder, Theodor (1964), *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen,* München: Beck 1964
Schieder, Theodor (1971) (Hrsg.), *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen,* München 1971
Schieder, Th. (1974) (Hrsg.), *Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip,* München 1974
Schlesinger, Philip (1987), "On national identity: some misconceptions and misconceptions criticized" in *Social Science Information* 26:2, 1987
Schlesinger, Philip (1991), *Media, State and Nation,* London: Sage, 1991
Schlesinger, Philip (1996), "Europeanisation and the Media: National Identity and the Public Sphere", Slaata 1996, 163-206
Schmidt, Erik Ib (1943), *Prisdannelsen under socialistisk Økonomi,* duplikeret Kbh. 1943
Schmidt, Erik Ib (1946), *Fra kapitalistisk til socialistisk Økonomi,* Kbh.: Fremad 1946
Schmidt, Erik Ib (1948), *30 års kommunistisk politik,* Kbh.: Fremad 1948
Schmidt, Erik Ib (1993), *Fra psykopatklubben. Erindringer og optegnelser,* Kbh.: Gyldendal 1993
Schulze, Hagen (1994), S*taat und Nation in der europäischen Geschichte,* München: Beck 1994
Schwarz Lausten, Martin (1987), *Reformationen i Danmark,* Kbh.: Akademisk Forlag 1987
Schwarz Lausten, Martin (1995), *Christian II mellem paven og Luther. Tro og politik omkring 'den "øde konge' (1523-1559),* Kbh.: Akademisk Forlag 1995
Seton-Watson, Hugh (1977), *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,* London: Methuen 1977
Skinner, Quentin (1978), *The Foundations of Modern Political Thought* I-II, Cambridge University Press 1978
Skocpol, Theda (1979), *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China,* Cambridge University Press 1979
Skovgaard-Petersen, Jakob (1996), *Religion og risiko. Muslimske lærdes debat om forsikring og forsyn,* Kbh.: Forsikringsanstaltens Forlag 1996
Skånsk Framtid (1991), *333 års-boken om Skånelandregionen,* Örkelljunga: Settern 1991
Slaata, Tore (ed.) (1996), *Media and the Transition of Collective Identities,* University of Oslo 1996, Department of Media and Communication
Smith, Adam (1776), *The Wealth of Nations,* Penguin Classics ed. A. Skinner 1987
Smith, Anthony (1971), *Theories of Nationalism,* London 1983
Smith, Anthony (1986), *The Ethnic Origins of Nations,* London 1986
Smith, Anthony (1991), *National Identity,* Penguin Books 1991

SNU (Det Sikkerheds og Nedrustningspolitiske Udvalg) (1995), *Dansk og Europæisk sikkerhed,* Kbh.: SNU 1995
Spruyt, Hendrik (1994), The Sovereign State and Its Competitors, Princeton University Press 1994
Spruyt, Hendrik(1994), "Institutional Selection in International Relations: State Anarchy as Order", *International Organisation* 48, 1994, 527-58
Stalin, J.V. (1913), *Marxismen og det nationale spørgsmål,* Kbh. 1939
Stybe, Svend Erik (1975), *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde. Den danske reformations idéhistorie,* Kbh.: Berlingske Forlag 1975
Svane, Gunnar (1989), *Ældre kirkeslavisk litteratur. 9.-12. århundrede,* Aarhus Universitetsforlag 1989
Sørensen, Carsten Lehmann (1976), *Politisk integrationsteori* Århus: Politica 1976
Teich, M. and Porter, R. (1993) (eds.), *The National Question in Europe in Historical Context,* Cambridge University Press 1993
Therborn, Göran (1970), "What Does The Ruling Class Do When It Rules?", *Insurgent Sociologist* 6:3, 1970, 3-16, reprint i A. Giddens and D. Held (eds.), *Classes, Power and Conflict,* Berkeley: University of California Press 1982, 224-48
Therborn, Göran (1978), *What Does The Ruling Class Do When It Rules? State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism,* London: New Left Books 1978
Therborn, Göran (1995), *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945-2000,* London: Sage 1995
Thompson, E.P. (1963), *The Making of the English Working Class,* Penguin Books 1968
Thucydides, *History of the Peloponnesian War,* transl. by by Rex Warner, Harmondsworth: Penguin Books 1954
Thurow, Lester (1992), *Head to Head*, Cambridge Mass.: MIT Press 1992
Thurow, Lester (1994), *The Future of Capitalism*, Cambridge Mass.: MIT Press 1994
Tilly, Charles (1975) (ed.), *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton University Press 1975
Tilly, Charles (1984), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons,* London: Sage 1984
Tilly, Charles (1990), *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990,* Oxford: Blackwell 1990
Tingsten, Herbert (1936), *Nazismens och fascismens idéer,* Stckh.: Aldus 1965
Tingsten, Herbert (1941), *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* 1-2, Stckh.: Aldus 1967
Titmuss, Richard (1987), *The Philosophy of Welfare,* London: Allen and Unwin 1987
Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America* (1835-40) ed. by J.P. Mayer, New York: Anchor Books 1969
Toennies, Ferdinand (1887), Gemeinschaft und Gesellschaft, Leipzig 1887
Toennies, Ferdinand (1931-32), *On Sociology: Pure, applied, and empirical* ed. by W.J. Cahnman and R. Heberle, The University of Chicago Press 1971
Torsvik, Per (1981) (ed.), Mobilization, *Center-Periphery Structures and Nation-Building. A Volume in Commemoration of Stein Rokkan,* Oslo: Universitetsforlaget 1981
Treitschke (1897), Heinrich von, *Zehn Jahre deutscher Kämpfe* I, Berlin 1897
Truman, David (1951), *The Governmental Process,* New York 1951

Trägårdh, Lars (1990), “Varieties of Volkish Ideologies. Sweden and Germany 1848-1933”, Bo Stråth (ed.), *Language and the Construction of Class Identities,* Gothenburg University 1990, 25-54
Trägårdh, Lars (1995) (red.), *Civilt samhälle kontra offentlig sektor,* Stckh.: SNS Förlag 1995
Wallerstein, Immanuel, (1974) *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century,* New York Academic Press 1974
Wallerstein, Immanuel (1980), *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750,* New York: Academic Press 1980
Wallerstein, Immanuel (1989), *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy. 1730-1840s,* New York: Academic Press 1989
Wallerstein, Immanuel (1995), *After Liberalism,* New York: The New Press 1995
Watson, Adam (1992), *The Evolution of International Society,* London: Routledge 1992
Weber, Max (1919), *Geistige Arbeit als Beruf.* Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund, 1919 ("Wissenschaft als Beruf" er foredrag nr. 1, "Politik als Beruf" nr. 2). Begge optrykt i Johannes Winckelmann (Hrsg.), *Max Weber, Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik,* Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1968
Weber, Max (1922), *Wirtschaft und Gesellschaft* 1-2, 5 udg. Tübingen: J. B. C. Mohr 1972 (delvis engelsk oversættelse i H. H. Gerth and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber,* London: Routledge 1948)
Weber, Eugen (1976), *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870-1914,* Stanford University Press 1976
Wehler, H.-U. (1975), *Modernisierungstheorie und Geschichte,* Göttingen: Vandenhoek & Ruprecht 1975
Winkler, H. A. (1978) (Hrsg.), *Nationalismus,* Köln 1978
Wohl, Robert (1979), *The Generation og 1914,* Cambridge Mass. Harvard University Press 1979
Wolf, Ken (1976), “Hans Kohn’s liberal nationalism: The historian as prophet, *Journal of the History of Ideas* 37,1976, 651-72
Wæver, Ole (1992), “En ny Middelalder”, *Information* 15/12 1992, 7
Zetterholm, Staffan (1988) red.), *Alexis de Tocqueville. Seks samtaler med en klassiker,* Kbh.: Nyt fra Samfundsvidenskaberne 1988
Zweig, Stefan (1942), *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäer,* 1942 (dansk verden af i Gaar, Kbh.: Jespersen og Pio 1955)
Østergård, Uffe (1987), “Marianne – Fra Minerva til Brigitte Bardot”*, Vive la France! Vive la République, Den Jyske Historiker* 38-39, 1987, 11-34
Østergård, Uffe (1988), “Er republikanske dyder det egentligt “amerikanske” ved amerikanerne?”, S. Zetterholm (ed.), Alexis de Tocqueville. Seks samtaler med en klassiker, Kbh.: Forlaget Samfundslitteratur 1988, 145-201
Østergård, Uffe (1990), “Begrundelser for nationalitet. To definitioner af nationen i det 19. århundredes tænkning”, *Scandia* 56:1, 1990, 79-88
Østergård, Uffe (1991a), “Feindbilder und Vorurteile in der dänischen Öffentlichkeit” i G. Trautmann (Hg.), *Die hässlichen Deutschen,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1991

Østergård, Uffe (1991b), "Etnisk og national identitet", H. Fink og H. Hauge (red.), *Identiteter i forandring,* Århus Universitetsforlag 1991
Østergård, Uffe (1991c), "Ukania – det britiske perspektiv på engelsk historie", *Rule Britannia – De britiske Øer 1688-1990, Den Jyske Historiker* 54-55, 1991, 9-26
Østergård, Uffe (1992), *Europas ansigter. Politiske kulturer i en ny, gammale verden,* Kbh.: Munksgaard 1992
Østergård, Uffe (1992a), "Peasants and Danes. The Danish National Identity and Political Culture", *Comparative Studies in Society and History* 1992:1, 3-27, reprint in Eley and Suny 1996, 179-202
Østergård, Uffe (1992b), "Machiavelli og frihedens sociologi", A. Ehlers (red.), *Magtens tænker*. Om Machiavelli og statskunst fra renæssance til nutid, Kbh.: Akademisk forlag 1992
Østergård, Uffe (1992c) (ed.), *Dansk identitet?,* Århus Universitetsforlag 1992
Østergård, Uffe (1993), "Nationer og nationale mindretal i historieforskningen", Vollertsen, N. o.a. (red.), *Nation og mindretal,* Århus: Forlaget Historie 1993, 161-93
Østergård, Uffe (1994), "Norden – europæisk eller nordisk?", *De nordiske fællesskaber, Den Jyske Historiker* 69-70, 1994, 7-37
Østergård, Uffe (1995), "Der Aufbau einer färöischen Identität. Nordisch, norwegisch, dänisch oder färöisch?", Dipper, C. u. Hiestand, R. (Hrsg.), *Siedleridentität,* Peter Lang Frankfurt a.M. 1995, 113-140
Østergård, Uffe (1995a), "Republican Revolution or Absolutist Reform?. Enlightened Absolutism as a Political Regime and a Political Philosophy in 18th Century Denmark and France", G. M. Schwab and J. R. Jeanneney (eds.), *The French Revolution of 1789 and Its Impact,* Westport Conn.: Greenwood Press 1995, 227-56
Østergård, Uffe (1995b), "The Return of Empires?", i B. Hansen (ed.) *European Security – Essays to Bertel Heurlin,* Kbh.: Politiske Studier 1995
Østergård, Uffe (1995c), "Norden, det tyska och det moderna", A. Björnsson och P. Luthersson (red.), *Vändpunkter. Europa och dess omvärld efter 1989,* Stckh.: Svenska Dagbladet 1995, 179-210
Østergård, Uffe (1996a), "Danmark og mindretallene i teori og praksis", J. Kühl (red.), *Mindretalspolitik,* Kbh.: Dansk Udenrigspolitisk Institut 1996, 44-105
Østergård, Uffe (1996b), "The Meaning of Europe", Brian Mcguire (ed.), *The Birth of Identities . Denmark and Europe in the Middle Ages,* Kbh.: C.A. Reitzel 1996, 301-344
Østergård, Uffe (1997a), "Nation-States and Empires in the Current Process of European Change", Ola Tunander a. o. (eds.), *Geopolitics in Post-Wall Europe*. Security, Territory and Identity, London: Sage 1997, 94-119
Østergård, Uffe (1997b), "The Failure of Universal Empire in Europe", S. Tønneson, J. Koponen, N. Steensgaard and T. Svensson (eds.), *Between National Histories and Global History,* Historiallinen Arkisto 110:4, Helsinki 1997, 93-114
Østergård, Uffe (1998), "Danish Foreign Policy and National Identity", H. Branner and M. Kelstrup (eds.), *Danish Foreign Policy and Europe* (in press)
Østerud, Øyvind (1978), *Utviklingsteori og historisk endring,* Oslo: Norsk Gyldendal 1978
Østerud, Øyvind (1987), *Det moderne statssystem og andre politisk-historiske studier,* Oslo: Norsk Gyldendal 1987
Østerud, Øyvind (1987), "Nationalism och modernitet", i *Lycksalighetetens halvö*. Sverige och Europa, Stockholm 1987, 109-131

Østerud, Øyvind (1994), *Hva er nasjonalisme?,* Oslo: Universitetsforlaget 1994
Åberg, Alf (1995), *Kampen om Skåne under försvenskningstiden,* Stckh.: Natur och Kultur

Acton, Edward (1986), *Russia,* London: Longman 1986
Bodin, Per-Arne (1993), *Ryssland och Europa. En kulturhistorisk studie,* Stckh.: Natur och Kultur 1993
Bremmer, Ian and Taras, Ray (1993) (eds.), *Nations and Politics in the Soviet Successor States,* Cambridge University Press 1993
Carrère d'Encausse, Hélène (1978), *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt,* New York: Newsweek Books 1979 (fransk *L'Émpire éclaté* Paris: Fayard 1978)
Carrère d'Encausse, Hélène (1990), *La gloire des nations ou la fin de l'Empire soviétique,* Paris: Fayard 1990 (dansk *De sovjetiske minoriteter,* Forum 1991)
Carrère d'Encausse, Hélène (1996), *Nicholas II,* Paris: Fayard 1996
Christensen, Svend Aage, Pape, Carsten, Poulsen-Hansen, Lars og Rosenfeldt, Niels Erik (1992), *Imperiets sammenbrud 1982-1992*. Ruslands historie bind 4, Kbh.: Politikens Forlag 1992
Furuhagen, Birgitta (1995) (red.), *Ryssland, Ett annat Europa. Historia och samhälle under 1000 år,* Stckh.: SNS Förlag 1995
Davies, Norman (1984), *Heart of Europe. A Short History of Poland,* Oxford University Press 1984
Davies, Norman (1996), *Europe. A History,* Oxford University Press 1996
Gerner, Kristian (1989), *Svårt att vara ryss*. På väg mot postsovjetismen. Sex essäer om ryska identitetsproblem, Lund: Bokförlaget Signum 1989
Lieven, D.C.B. (1989), *Russia's Rulers under the Old Regime,* New Haven: Yale University Press 1989
Lieven, Dominic (1992), *The Aristocracy in Europe 1815-1914,* London: Macmillan 1992
Lieven, Dominic (1994), *States and Elites in 19th century Russsia,* De svenska historiedagar, Örebro oktober 1994
Lieven, Dominic (1995), "The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities", *Journal of Contemporary History* 1995
Magnusson, Märta-Lisa, Clemmesen, M. H. og Faurby, Ib (1994), *Tatarstan, Basjkortostan, Udmurtien – en landebeskrivelse,* Kbh.: SNU 1994
Pipes, Richard (1974), *Russia under the Old Regime,* Harmondsworth: Penguin Books 1990
Poulsen-Hansen, Lars (1994), *Centralasien. Kasakhstan, Kyrgysstan, Tadsjikistan, Turkmenistan, Usbekistan – en landebeskrivelse,* Kbh.: SNU 1994
Riha, Thomas (ed.), *Readings in Russian Civilization* I-III, University of Chicago Press 1964
Summer, B.H. (1964), "Russia and Europe", *Oxford Slavonic Papers* II, 1951, 1-16, reprint in Thomas Riha II, 1964, 471-82
Schlögel, Karl, *Jenseits des Grossen Oktober. Das Laboratorium der Moderne, Petersburg 1909-1921,* Berlin: Siedler Verlag 1988
Slezkine, Yuri (1994), "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review* 53:2, 1994, 414-52; reprint in G. Eley and R.G. Suny (eds.), *Becoming National,* Oxford University Press 1996, 203-38
Seton-Watson, Hugh (1967), *The Russian Empire 1801-1917,* Oxford: Clarendon Press 1967

Waage, Peter Normann (1990), *Russland er et annet sted*. En kulturhistorisk bruksanvisning, Oslo: Aventura Forlag 1990
Østergaard, Uffe (1996c), *Rossiya i Europa,* Istoriya, Jaroslavl Summer School 1996

Adriansen, Inge (1990), *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*. Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser, Sønderborg 1990
Adriansen, Inge (1992), "Er Sønderjylland dansk eller tysk?", *Vandkunsten* 7-8, 1992, 22-42
Adriansen, Inge (1993), "Dansk og tysk spejlet i hinanden", U. Østergård (red.), *Dansk identitet?,* Århus Universitetsforlag 1993
Adriansen, Inge og Doege, Immo (1992), *Dansk eller tysk?* Billeder af national selvforståelse fra agitationen i 1920, Åbenrå 1992
Ammende, Ewald (1931), *Die Nationalitäten in den Staaten Europas,* Wien 1931
Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities*. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London: Verso 1991
Becker-Christensen, Henrik (1984), *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig,* Åbenrå 1984
Becker-Christensen, Henrik (1990), *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932* I-II, Åbenrå 1990
Becker-Christensen, Henrik (1992), "Mindretalsordningen i 1920", *Vandkunsten* 7-8, 1992, 116-27
Becker-Christensen, Henrik (1994), *Betænkning om et Europæisk Centrum for Mindretalsspørgsmål,* Åbenrå 2. september 1994
Blannfeldt, M.F. (1864), *Det preussiske Militairs grusomme Adfærd mod mig og min Familie,* Kbh.: C.A. Reitzels Forlag 1864
Blüdnikow, Bent (1986), *Immigranter*. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920, Kbh.: Borgen 1986
Clark, J. C. D. (1991), "Britain as a Composite State", U. Østergaard (ed.), *Britain: Nation, State, and Decline, Culture and History* 9/10, 1991, 55-84
Connor, Walker (1973), "The Politics of Ethnonationalism", J*ournal of International Affairs* 27, 1973
Debes, Hans Jacob (1982), *Nú er tann stundin... tjodskaparrørsla og sjálstyrispolitikkur til 1906 vid søguligum baksyni,* Tórshavn 1982
Debes, Hans Jacob (1991), "Færøerne: Identitetserkendelse og nationalisme i en rigspolitisk periferi", *Nordatlantiske foredrag,* Tórshavn 1991, 86-95
Deutsch, Karl W. (1953), *Nationalism and Social Communication*. An Inquiry into the Foundations of Nationality, Boston 2. ed. 1966
Dyke, Vernon van (1969), "Self-Determination and Minority Rights", *International Studies Quarterly* 13, 1969
Engman, Max (1991), "Historikerna och nationalstaten", *Historien og historikerne i Norden efter 1965,* Studier i historisk metode 21, Århus Universitetsforlag 1991, 41-63
Eriksen, Knut Einar og Einar Niemi (1981), *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940,* Tromsø 1981
Fink, Troels (1943), *Rids af Sønderjyllands historie,* Kbh. 1943
Fink, Troels (1955), *Sønderjylland siden genforeningen i 1920,* Kbh. 1955
Foighel, Isi (1980), "Home Rule in Greenland", *Meddelelser om Grønland, Man & Society* 1, 1980, 3-19
Frandsen, Steen Bo (1991), "Men gives der da Provindser i Danmark?", *Historie* 19:1, 1991

Frandsen, Steen Bo (1993), "Jylland og Danmark – kolonisering, opdagelse eller ligeberettiget sameksistens?", Østergård (red.), *Dansk Identitet?,* Århus Universitetsforlag 1993, 103-30
Frandsen, Steen Bo (1996), *Opdagelsen af Jylland,* Århus Universitetsforlag 1996
Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism,* Oxford: Blackwell 1983
Grundtvig, Svend (1845), *Dansken på Færøerne: Sidestykke til Tysken i Slesvig,* Kbh. 1845 reprint ved H. Bekker-Nielsen Odense Universitetsforlag 1978
Hammershaib, Venceslaus Ulricus (En Færing) (1844), "Det færøiske sprog" *Kjøbenhavnsposten* 19 December 1844
Hammershaib, V.U. (1891), *Færøsk Anthologi* I-II, Kbh. 1891, reprint Tórshavn 1969
Harhoff, Frederik (1982), "Det grønlandske Hjemmestyres grund og grænser", *Ugeskrift for Retsvæsen* 13 marts 1982, 101-15
Harhoff, Frederik (1993), *Rigsfællesskabet,* Århus: Klim 1993
Hechter, Michael (1966), *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British national development, 1536-1966,* Berkeley 1966
Héraud, Guy (1963), *L'Europe des Ethnies,* Nice 1963
Hylland Eriksen, Thomas, *Kulturterrorismen.* Ett opgjør med tanken om kulturell renhet, Oslo 1993
Japsen, Gottlieb (1973), "Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig", *Sønderjyske Årbøger* 1973, 63-75
Japsen, Gottlieb (1979), "Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848", *Historie* 1979, 107-22
Japsen, Gottlieb (1980), *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender. Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864,* Åbenrå 1980
Japsen, Gottlieb (1983), *Den fejlslagne germanisering: Den tyske forening for det nordlige Slesvig – Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864,* Åbenrå 1983
Joensen, Jóan Pauli (1982), *Fiskafólk.* Ein lysing av føroyska húsarhaldinum i slupptidini, Tórshavn 1982
Joensen, Jóan Pauli (1985), *Folk og fisk.* En studie over produktion og miljø i klipfiskeproduktionen på Færøerne, Aalborg Universitetsforlag 1985
Joensen, Jóan Pauli (1987), *Fra Bonde til Fisker,* Århus Universitetsforlag 1987
Joensen, Jóan Pauli (1989), "Socio-Economic Transformation and the Growth of Faroese National Identity", *North Atlantic Studies* 1, 1989, 14-20
Joint Report of the Kingdom of Denmark and the Federal Republic of Germany on the Situation of National Minorities in the Border Region of Both States, presented at a CSCE Seminar Warszawa May 24-28, 1993
Karlsson, Gunnar (1987) (red.), *Nationale og etniske minoriter i Norden i 1800- og 1900-tallet,* Reykjavik 1987
Kelmes, Erwin (1958), *Die europäische Nationalitätenkongresse (1925-1938),* Köln 1958
Kemiläinen, Aira (1964), *Nationalism.* Problems concerning the Word, the Concept and Classification, Jyväskylä 1964
Knudsen, Anne (1989), *Identiteter i Europa,* Kbh.: Ejlers' Forlag 1989
Knudsen, Anne (1991), "Mikronationalismens dannelseshistorie", Löfgren och Nilsson (red.), *Nationella identiter i Norden,* Nordiska Rådet 1991, 19-38
Kohn, Hans (1944), *The Idea of Nationalism.* A Study in its Origins and Background, New York 1944

Krag, Helen og Margit Warburg (1992) (red.), *Minoriteter,* Kbh.: Spektrum 1992
Lafont, Robert (1974), *La revendication occitane,* Paris 1974
Larsen, Finn Breinholt (1992), "The quiet life of a revolution: Greenlandic Home Rule 1979-1992", *Études/Inuit/ Studies* 16:1 1992, 199-226
Lindhardt, P.G. (1968), "Fra statskirke til folkekirke. Hovedtræk af 100 års kirkehistorie", Rald m.fl., *Den danske folkekirke,* Kbh.: Hans Reitzel 1968, 42-53
Macartney, C.A. (934), *National States and National Minorities,* London 1934
Mogensen, Carsten (1981), *Dansk i hagekorsets skygge,* Flensborg 1981
Necef, Mehmet (1994), *Jeg vil ikke være en simpel fremmedarbejder som min far,* Odense Universitetsforlag 1994
Niemi, Einar og Helge Salvesen (1987), "Samene og kvenene/finnene i minoritetspolitisk perspektiv" i Karlsson 1987, 59-93
Noack, Johan Peter (1989), *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945* I-II, Åbenrå 1989
Noack, Johan Peter (191), *Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-47* I-II, Åbenrå 1991
Olason, Páll Eggert (1940), *Jón Sigurdsson*. Islands politiske fører, Kbn. 1940
Pentzopoulos, D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece,* Paris 1962
Renan, Ernest (1882), "Qu'est-ce qu'une nation?" (Sorbonne 11 mars 1882), trykt i Renan, *Oeuvres Complètes* I, Paris 1947
Rerup, Lorenz (1982), *Slesvig og Holsten efter 1830,* Kbh.: Poltikens Forlag 1982
Rerup, Lorenz (1992), "Ethnische Gruppen und Minoritäten", H. Boockmann u. K. Jürgensen (Hrsg.), *Nachdenken über Geschichte*. Beiträge aus der Ökumene der Historiker in memoriam Karl Dietrich Erdmann, Neumünster: Wachholz Verlag 1992, 603-612
Richet, Denis et Furet, François (1965-66), *La Révolution,* Paris 1965-66
Salomon, Kim (1980), *Konflikt i grænseland*. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-1933, Lund University Press 1980
Salvi, Sergio (1973), *Le nazioni proibite,* Firenze: Vallecchi 1973
Salvi, Sergio (1978), *Patria e matria,* Firenze: Vallecchi 1978
Sampson, Steven (1992), "Kiss Me I'm Serbian: Etniske konflikter i Østeuropa", *Politica* 24:4, 1992, 393-407
Schot, Bastian (1988), *Nation oder Staat?* Deutschland und der Minderheitenschutz, J.-G. Herder-Institut, Marburg an der Lahn 1988
Schultz Hansen, Hans (1985), *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914,* Åbenrå 1985
Schultz Hansen, Hans (1991), "Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50", *Historie* 18:3, 1991
Schultz Hansen, Hans (1992), "De vedblev at tale dansk. Den danske bevægelse i Sønderjylland ca.1838-1920", *Vandkunsten* 7-8, 1992, 43-61
Sider, Gerald (1986), *Culture and Class in Anthropology and History*. A Newfoundland Illustration, Cambridge University Press 1986
Snyder, Louis L. (1982), *Global Mini-Nationalisms*. Autonomy or Independence, Westport 1982
Steensen, Thomas (1986), *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert,* Neumünster 1986
Steensen, Thomas (1992), "Nordfriserne – en europæisk model?", *Vandkunsten* 7-8, 1992, 144-152

Stephens, Meic (1976), *Linguistic Minorities in Western Europe,* Cardiff 1976
Svensson, Tom G. (1991), "Samisk identitet i vår tid", Linde-Laursen, Anders och Jan Olof Nilsson (red.), *Nationelle identiteter i Norden – ett fullbordat projekt?,* Nordisk Råd 1991, 267-78
Thorsteinsson, Jákup (1990), *Et Færø som Færø*. Studier i Færøernes forfatningsmæssige stilling i forhold til Danmark 1834-1852, Århus Universitetsforlag 1990
Tägil, Sven (1970), *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig,* Stockholm 1970
Tägil, Sven (ed.) (1977), *Studying Boundary Conflicts. A theoretical Framework,* Lund: Esselte Studium 1977
Tägil, Sven (1984) (ed.), *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization,* Lund: Esselte Studium 1984
Tägil, Sven (1992) (ed.), *Europa – historiens återkomst,* Stckh.: Gidlunds 1992
Tägil, Sven (1993) (ed.), *Den problematiska etniciteten. Nationalism, migration och samhällsomvandling,* Lund University Press 1993
Tägil, Sven o.a. (1994) (ed.), *Närhet och Nätverk – regionernes återkomst?,* Lund: Meddelanden från Erik Philip-Sörensens Stiftelse 1994
Tägil, Sven (1995) (ed.), *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World,* London: Hurst & Company 1995
Vajen, Holger (1993), *Fortentwicklung der Region Stadt Flensburg/Kreis Schleswig-Flenburg* I-II, Flensburg: Hamburgisches Institut für Arbeitswissenschaft und Organisationsentwicklung 1993
Vollertsen, Nils (1984), *SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal,* Odense Universitetsforlag 1984
Vollertsen, Nils (1994a, *Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948,* Odense Universitetsforlag 1994
Vollertsen, Nils (1994b), *Det danske mindretal. Dansk i en tysk stat,* Odense Universitetsforlag 1994
Vollertsen, N. Kühle, J., Martinez, J.R. og Jessen, K.U. (1993) (red.), *Nation og mindretal,* Rhus: Historia 1993
Weitling, Günter (1984), "Johannes Schmidt-Wodder: Chronik der Gemeinde Wodder, *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig,* Heft 49-50, 1984, 9-92
Weitling, Günter (1990), *Die Heimdeutschen – Ursprung, Geschichte und Wesen,* Åbenrå 1990
West, John F. (1972), *Faroe*. The Emergence of a Nation, London 1972
West, John F. (1985), *The History of the Faroe Islands,* 1709-1816, Kbh.: Gad 1985
Wils, Lode (1974), *Flamenpolitik en aktivisme,* Leuven 1974
Wylie, Jonathan, (1987) *The Faroe Islands: Interpretations of History,* Lexington 1987
Wylie, Jonathan (1989), "The Christmas Meeting in Context: The Construction of Fraoese Identity and the Structure of Scandinavian Culture", *North Atlantic Studies* 1, 1989, 5-13
Wåhlin, Vagn m.fl. (1994), *Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920,* Århus Universitetsforlag 1994
Østergaard, Bent (1983), *Indvandrernes danmarkshistorie,* Kbh.: Gad 1983
Østerud, Øyvind (1984), *Nasjonenes selvbestemmelse. Søkelys på en politisk doktrin,* Oslo: Univertsitetsforlaget 1984

Østerud, Øyvind (1987), *Det moderne statssystem,* Oslo: Norsk Gyldendal 1987
Østerud, Øyvind (1994), *Hva er nasjonalisme?* Oslo: Universitetsforlaget 1994

Efterord til 2. udgave af *Den globala nationalismen* 2006

Udforskningen af nationalisme, national og etnisk identitet er eksploderet de seneste årtier. Siden det afgørende år 1983, hvor der udkom tre værker som i mellemtiden har antaget næsten kanonisk status inden for det såkaldte modernistiske eller konstruktivistiske paradigme, er der udkommet i hundredvis af studier, teoretiske analyser enkeltstudier af historiske forhold, komparative studier, kvantitative værdiundersøgelser af nationale kulturer, begrebshistoriske undersøgelser samt teorioversigter. Derfor kan der være god grund til at begrunde en stort uændret genudgivelse af et værk om nationalisme og nationalismeforskning med næsten ti på bagen. På den ene side er bogens understregning af betydningen af nationalisme og nationalstater i den globale verden efter kommunismens sammenbrud og afslutningen af den kolde krig gået om muligt endnu mere i opfyldelse end vi havde forudset i 1998. Og mere end vi havde ønsket!

På den anden side er den modernistiske eller konstruktivistiske opfattelse af nationalisme og national identitet blevet udfordret i forskningen. Især historikere med speciale i ældre tiders historie, først og fremmest europæisk middelalderhistorie, har meldt sig på banen med kritik af modernismen og grundige påvisninger af udtryk for national tænkning længe før skæringsåret 1780 som den indflydelsesrige marxistiske historiker Eric J. Hobsbawm fremhævede i sin indflydelsesrige sammenfatning af det modernistiske synspunkt fra 1990, *Nations and Nationalism*. Vi vil vende tilbage til disse kritikker senere. På den anden side bekræftes den konstruktivistiske tese om den unge alder af national identitet næsten dagligt af de bestræbelser på at om- og nyskrive historien som foregår blandt nationsbyggere i de mange etniske grupper og ikke-anerkendte nationer der har fået en chance for at indrette nye nationalstater efter afslutningen af den kolde krig.

To eksempler er kurderne i det nordlige Irak og albanerne i Kosovo. Intellektuelle i begge befolkninger er, ud over etablering af statslige institutioner og fordrivelse af indbygger der ikke passer i deres nationale billede, travlt optaget af at skrive en historie der begrunder deres ret til en uafhængig nationalstat. Disse nye nationalhistorier er ikke nødvendigvis falske, men understreger andre sider af fortiden end dem der blev fremhævet under de tidligere regimer. De har heller ikke nødvendigvis kun uret i deres bestræbelser på at ændre den demografiske sammensætning af befolkningerne. Der er ingen tvivl om at Saddam Husseins styre gennemførte en blodig og brutal undertrykkelses- og fordrivelsespolitik over for kurderne ved at bosætte indvandrere med arabisk sprog i de olierige egne i og omkring Mosul og Kirkuk. Og at Slobodan Milosevic' serbiske regime diskriminerede voldsomt mod det albanske flertal. Problemet er blot om den ene uretfærdighed bedst

sones ved at begå nye. Her skal vi indskrænke os til at påpege betydningen af disse aktiviteter som nøgle til forståelsen af tidligere perioders nationalisering af befolkninger gennem etnisk udrensning og skabelse af nye bevidstheder via historieskrivning og andre intellektuelle indsatser.

Siden 1983 er næppe et år gået uden fremkomsten af mindst en ny oversigt over litteraturen på det tværfaglige forskningsfelt der er domineret af sociologer, antropologer, politologer, historikere og filosoffer. Moderne spørgsmål er blevet stillet til gammelkendte cases som græsk, romersk og hebraisk national identitet, samtidig med at national bevidsthed i ikke-europæiske kulturer er blevet grundigt udforsket, historisk såvel som aktuelt. Mange opfattelser er blevet nuancerede og megen ny viden er etableret. Alligevel er det vores opfattelse at den modernistiske tese, at nationalisme er relativt moderne fænomen der opstod i Europa under og efter den franske revolution og napoleonskrigene mellem 1789 og 1814, med en række præciseringer og nuanceringer stort set holder.

Begrebet nationalisme formuleredes første gang af jesuitten Abbé Baruel i 1797-98 i et tobindsværk om den franske revolutionære bevægelse, jacobinismen (Anderson 2000, 2). Teorier om nationalismen er lige så gamle som fænomenet selv. Denne samtidighed betyder at en undersøgelse af begrebets teorihistorie ikke kan adskilles fra dets realhistorie og samtidig har afgørende ideologisk-politiske implikationer. Derfor bliver diskussioner om nationalitet let politisk og ideologisk belastede. Det er tilfældet ved studiet af alle samfundsvidenskabelige fænomener, men i kraft af den tætte sammenhæng mellem begreb, historie og politik i nationalismen gælder det i ganske særlig grad her.

Den førnævnte historiker Eric Hobsbawm – der i parentes bemærket var en af de få forskere der i 1970erne tog nationalismen alvorligt i sine anmeldelser af den tjekkiske historiker Miroslav Hroch og skotten Tom Nairn (Hobsbawm 1972 og 1977) – skrev i sin indflydelsesrige bog fra 1990 at selve mængden af bøger om nationalismen vidner om at den er ved at forsvinde som samfundsmæssig realitet. Han sluttede bogen med at tilslutte sig den tyske historiefilosof Georg Wilhelm Friedrich Hegels poetiske billede: " Minervas ugle der bringer visdom flyver ud i skumringen, sagde Hegel. Det er et godt tegn at den nu cirkler rundt om nationer og nationalisme." (Hobsbawm 1990, 192). Hobsbawm og med ham mange andre nationalismeforskere mente – og mener – at skumringen der indvarsler nationalismens forsvinden indtraf i Europa efter 2. verdenskrig (se oversættelsen i Sörlin 2001). Bølgen af nye statsgrundlæggelser der gik over verden med kolonifrigørelserne indtolkede disse historikere i et udviklingsskema, ifølge hvilket de nye stater på et

tidspunkt ville komme ind i samme fase som de modne nationalstater i Europa og opgive deres nationalisme. Hobsbawm har siden fastholdt dette synspunkt siden, trods den tilsyneladende opblussen af nationale følelser.

Debatten om danske og den svenske nationalstat

Hobsbawms syntese bygger på forelæsninger han holdt i 1985, dvs. lige før sammenbruddet for kommunismen og opløsningen af de to multinationale, kommunistiske stater, Sovjetunionen og Jugoslavien. Især opløsningen af Jugoslavien åbnede for en sand Pandoras æske af nationalistiske bevægelser og nationalt had. En tilsvarende opblussen af nationalisme er tilsyneladende også indtruffet i gamle, veletablerede nationalstater i resten af Europa. Danmark er her et godt – nogle ville mene dårligt – eksempel, mens Sverige tilsyneladende har truffet det radikalt modsatte valg ved efter opløsningen af den tætte forbindelse mellem stat og kirke i 2000 officielt at erklære sig som et multikulturelt land.

Disse to lande tilhører begge den eksklusive gruppe af gamle, veletablerede, territoriale nationalstater i Europa sammen med Frankrig, Storbritannien (eller i hvert fald England), Portugal, Ungarn, Polen og Spanien. På engelsk kaldes disse lande ofte for statsnationer i modsætning til nationalstater. Trods denne fælles oprindelse er der en påfaldende i antallet af udgivelser om national identitet og historie i de to lande. Selvfølgelig udgives der mange bøger om national historie også i Sverige. Men der er en voldsom diskrepans mellem den enorme strøm af udgivelser i Danmark, fra videnskabelige værker i flere bind til pamfletter og debatbøger om "danskhed", sammenlignet med den beskedne diskussion i Sverige. Alf W. Johanssons antologi *Vad är Sverige* fra 2001 står som en enlig svale. Selv hvor der har været offentlige debatter om national historie har de hurtigt forladt emnet og er blevet til diskussioner om de professionelle historikeres manglende evne og vilje til at kommunikere med det brede publikum. Det gælder såvel for diskussionen i 1993 om den store udstilling om Sverige i storhedstiden som i anmelderne af journalisten Herman Lindqvists mange binds Sveriges historie (Zander 2001, 427-59).

Danmark og Sverige har siden opløsningen af Kalmarunionen i 1523 ført næsten permanente krige med hinanden om overherredømmet i Norderuopa, især Østersøen. *Dominium maris baltici* som det hed på latin. De var begge i udgangspunktet nationalt sammensatte monarkier, konglomeratstater som den svenske historiker Harald Gustafsson har døbt dem (Gustafsson 1998). Sverige var mere centraliseret end Danmark og var lige ved at vinde i 1658 (for en kort analyse af hvordan verden i dag kunne have set ud hvis Karl X Gustav faktisk havde vundet stormen på København i februar 1659 se Østergård 2006). Trods

disse forskelle nærmede de to stater sig hinanden i løbet af 1800-tallet, samtidig med at også de øvrige nordiske lande blev mere og mere "nordiske" (Østergård 2004). At dette forløb nok var mindre naturnødvendigt end det ofte fremstilles, fremgår dog af en nærmere analyse af hvor tæt den fredelige opløsning af unionen mellem Sverige og Norge var på at føre til krig i 1905 (jvfr. Østergård 2005b). Og var det blevet til krig ville hele det 20. århundredes nordiske velfærdshistorie have set ganske anderledes ud.

Nu kom det ikke til krig i 1905 og de nordiske lande nærmede sig hinanden mere og mere, udenrigspolitisk såvel som i indretning af samfundet. Det skete i et sådant omfang at man indtil for ganske nylig talte om *den* nordiske model i bestemt form. Reelt handler langt det meste af litteraturen om den "nordiske velfærdsstat" dog om Sverige (se N. F. Christiansen m. fl. 2006). Men berøringspunkterne var indtil for nylig tilstrækkelige til at man både indefra som udefra opfattede de nordiske lande som næsten identiske. En undtagelse er et nyudkommet forsøg på at undersøge forskelle såvel som ligheder mellem de nordiske lande er Campbelle, Hall and Pedersen, *National Identity and the Varieties of Capitalism. The Danish Experience* fra 2006.

Senest siden det danske regeringsskifte i 2001 og den deraf følgende stærke indflydelse for det indvandrings- og EU-skeptiske Dansk Folkeparti har de to lande imidlertid udviklet sig i næsten diametralt modsatte retninger, med det resultat at Danmark og Sverige i dag befinder sig i hver sin ende af det samfundspolitiske spektrum i den Europæiske Union. Det kan diskuteres om situationen i Sverige i virkeligheden er fundamentalt forskellig fra Danmark eller om forskellene er udtryk for skiftende politiske konjunkturer, således at de efter en ændring i det ene eller det andet land vil kunne nærme sig hinanden igen. Men betragter man den politiske debat og kultur i de to lande er forskellene i udtrykt national identitet så stor som det overhovedet er tænkeligt inden for rammerne af det nationalstatslige paradigme. Det store forskningsspørgsmål er om disse forskelle har konsekvenser for analysen af nationalisme og national identitet.

Den danske opblussen af nationalisme og understregning af national identitet, ofte benævnt "danskhed", har fået mange iagttagere til at hævde at de modernistiske teorier om nationalisme og national identitet er i bund og grund fejlagtige. Den politiske kommentator Ralf Pittelkow har i 2004 kompetent, om end ensidigt, sammenfattet denne kritiske position med henvisninger til såvel den internationale forskning som den politiske udvikling især i Danmark (Pittelkow 2004). En kort undersøgelse af den danske debat om nationalstaten viser dog at hans påstand er letkøbt. Det er rigtigt at den danske nation er langt ældre end 1800-tallet, men kun i den forstand at Danmark som stat kan

bevidnes i kilderne fra omkring 700 og muligvis endda tidligere. Men fordi navnet findes er det er ikke givet at det dækker samme realitet som den moderne nationalstat.

Danmarks aktuelle grænser er strengt taget er et resultat af grænsedragningen i 1920 der igen var en følge af Versailles-fredsslutningerne efter 1. verdenskrig. Samtidig blev Island selvstændigt i to omgange i 1918 og 1944 (Østergård 2002). I diskussionerne om oprindelsen af national identitet kommer man erfaringsvis let til at forudsætte hvad man egentlig skulle bevise. Det er også tilfældet i den kritik der er blevet formuleret af de analyser af danskheden som indledtes i begyndelsen af 1980erne og – foreløbigt – kulminerede med den af Ole Feldbæk redigerede firebinds "Dansk identitetshistorie" fra 1991-92. Andre nationalpolitisk "skyldige" som ofte fremhæves i debatten er historikeren Søren Mørch, "Den sidste Danmarkshistorie" fra 1996 og Uffe Østergårds europahistorier fra 1992 og 1998. I disse sidste analyseres Danmark som man ville behandle et hvilket som helst andet europæisk land. Det strider mod alle nationalismens antagelser og har udløst anklager om EU-venlighed grænsende til landsforræderi. Nationalister ligner nemlig hinanden derved at de altid understreger hvor forskellige deres lande er fra naboerne. Men da de gør det med henvisning til træk der er variationer over samme mønster kommer de i virkeligheden til at demonstrere hvor ens de reelt er.

De nye analyser af den danske nationalstat er blevet misforstået af mange af kritikerne, bevidst eller ubevidst. Det er nemlig ikke danskheden som kultur, sprog eller folk der i de konstruktivistiske analyser hævdes at være af relativt ung alder. Nej, det er *nationalstaten,* altså sammensmeltningen af politisk nation, stat, territorium, sprog og folk – samt i det danske tilfælde endda kirke – der først blev realiseret i løbet af 1800- og 1900-tallet. Kirken blev både i Danmark-Norge og Sverige overtaget af fyrstemagten med reformationen i henholdsvis 1536 og 1537-39. Disse fyrstekirker udviklede sig først i 1800-tallet til en nationalkirke. I Sverige kan det diskuteres om en nationalkirke nogensinde opstod, idet det statskirken ikke formåede at inkludere flertallet af frikirkerne således som skete med Indre Mission i Danmark.

Det moderne danske sprog stammer fra 1700-tallet – i høj grad skabt af den norske Holberg! Selvfølgelig havde det rødder i oldnordisk – der i dag dog er et fremmedsprog for befolkningens flertal. Men det har også været udsat for kraftige påvirkninger af senmiddelalderens plattysk, samt latin, fransk og i dag engelsk. Statens grænser stammer som før nævnt strengt taget først fra 1920. Denne grænsedragning kaldes traditionelt i Danmark for "at Sønderjylland vendte hjem". Men det der skete var i virkeligheden at den gamle provins Slesvig eller Sønderjylland blev delt efter en afstemning (Østergård 2005b). Og

så ignorerer man – som vi altid, men forkert, gør – Islands, Færøernes og Grønlands position i det der i dag kaldes Rigsfællesskabet, men som i Grundloven fra 1953 kaldes "Rigsenheden".

Politisk nation og folk er heller ikke identiske størrelser. Hvornår den danske politiske nation opstod diskuteres stadig af historikerne. Som et anerkendt fællesskab opstod det først med Grundloven af 1849, parlamentarismen i 1901 og kvindernes valgret i 1915. Den politiske nation begyndte som et resultat af den nationale politisering over Slesvig i slutningen af 1830erne, hvor et slesvig-holstensk program fremprovokerede formuleringen af et dansk-nationalt program med de nationalliberale som bannerførere under mottoet "Danmark til Ejderen". Helt præcist kan man datere nationalismen og dermed forestillingen om nationalstaten til 1842, da de liberale i København og Kiel brød med hinanden og allierede sig med hver sin partner for at tage magten fra den enevældige konge. I Danmark med gårdmændene, i Slesvig-Holsten med ridderskabet. Det indebærer ikke at der ikke var tale om en nation i middelalderen, men da omfattede den politiske klasse en langt mindre del af befolkningen, primært adelen og gejstligheden, samt repræsentanter for borgerskabet og de få frie bønder.

'Danmark' er ikke en ukompliceret og selvfølgelig historie, uanset hvor meget nationale ideologer påstår det. Forsiden af diskussionen er at disse spørgsmål i dag spiller en vigtig rolle i den offentlige debat i Danmark og ikke er forbeholdt en professionel elite. Bøger om national historie sælger faktisk i store oplag i Danmark, også selv om de er skrevet af professionelle historikere.

Global nationalisme

Nationalismen som -isme, dvs. ideologi er som tidligere nævnt et moderne fænomen. Nationalismeforskningens nestor Hans Kohn (1891-1971) påviste i 1944 at nationalisme i ordets aktuelle forstand opstod i slutningen af 1700-tallet som resultat af den franske revolution. Revolutionens tropper førte siden den nye idé ud over hele Europa på de franske bajonetter. Og provokerede dermed nationale modreaktioner, først og fremmest i de mange tyske stater og Spanien. Men siden hen over hele Europa og endda i Mellemøsten som følge af Napoleons mislykkede invasion af Ægypten i 1798 (Østergård 2001). I anden halvdel 1900-tallet kulminerede denne proces med afkoloniseringen der førte til oprettelsen talrige nye stater med mere eller mindre national homogenitet. En proces der endnu ikke ser ud til at være afsluttet, trods den internationale konsensus om ikke at ændre på kolonitidens grænsedragninger.

Den dobbelte proces med reaktion og modreaktion demonstrerer

nationalismens indbyggede modsætning mellem partikularitet og universalisme. De naive franske revolutionære ønskede at give hele verden adgang til deres demokratiske revolution og så sig selv som bærere af et universelt budskab. Det blev også grebet med begejstring af mange begejstrede idealister, heriblandt filosoffen G. W. F. Hegel der i Napoleon i Jena i 1808 troede at se inkarnationen af "verdensånden" (til hest). Men kort efter slog begejstringen om til nationalt had mod alt fransk og krav om samling af alle tysk og spansk talende i én stat. Processen fortsatte i hele 1800- og meget af 1900-tallet i Europa og Latinamerika og siden til resten af verden. Man må sige at vi i allerhøjeste grad stadig befinder os i den "globale nationalismes" periode.

I dag har idéen om alle folks ret til national selvbestemmelse sejret og er blevet det statsbærende princip over hele verden i en sådan grad at eksistensen af én fælles national identitet i uafhængige stater i dag opfattes som den afgørende forudsætning for vellykkede demokratier (Østergård 2003). Baggrunden for kravet er en påstand om at alle folk har en immanent eller 'naturlig' national identitet. Historisk set er der mere sandhed i den tjekkisk-britiske antropolog og filosof Ernest Gellners tilspidsede, funktionalistiske påstand om at de nationale bevægelser og ideologier opstod først, hvorefter de siden konstruerede nogle passende nationale identiteter udstyret med en opfundet historie (Gellner 1983). Ikke ganske frit opfundet, selvfølgelig, også andre nationale konstruktioner havde været mulige, hvad man kan forvisse sig om ved at undersøge nogle af de konstruktioner der ikke lykkedes. De mislykkede nationer er faktisk nok så interessante som dem det er lykkedes at sætte sig igennem. National identitet forstået som et folks forestilling om at have en række særlige træk til fælles er langt hen ad vejen et resultat af bevidste politiske valg og handlinger, processer der ofte er foregået så sent i historien at vi har kilder til at følge tilblivelsen. Generelt må man slå fast at der ikke eksisterer moderne national identitet uden en forudgående nationalistisk bevægelse. Problemet er blot hvad man skal kalde de kollektive identiteter der gik forud for de moderne nationalstater.

Det modernistiske paradigme

I 1983 udkom tre værker som skulle vise sig at revolutionere nationalismeforskningen og grundlægge et helt nyt paradigme, det modernistiske eller konstruktivistiske. Strengt taget var værkerne af den tjekkisk-britiske antropolog og filosof Ernest Gellner (1925-1995), den britisk-amerikanske antropolog og sociolog Benedict Anderson (f. 1936) og den britiske historiker Eric J. Hobsbawm (f. 1917) ikke de første til at understrege det moderne og konstruerede ved nationalstaternes identitet og nationalismens karakter af politisk ideologi og selvopfyldende program. Reelt har

modernistiske og konstruktivistiske positioner domineret forskningen siden 1950erne, da sociologer som Karl Deutsch (1912-92) tog over fra historikere som Carlton Hayes (1882-1964) og Hans Kohn (1891-1971) og påviste sammenhængen mellem modernitet, kommunikation, nation, nationalisme og nationalstater. Alligevel er der god grund til at hæfte sig ved 1983 som det symbolsk vigtige gennembrudsår for det modernistiske paradigme.

De tre værker er *Nations and Nationalism* af den tjekkisk-britiske antropolog og filosof Ernest Gellner, *Imagined Communities* af den britiske-amerikanske historiker Benedict Anderson og antologien *The Invention af Tradition,* redigeret af historikeren E. J. Hobsbawm i samarbejde med afrikanisten og antropologen Terence Ranger. Suppleret med E. J. Hobsbawms *Nations and Nationalism* fra 1990 er de grundlæggende modernistiske teser formuleret her. Forskningen er selvfølgelig foregået i årene forud, så man skal ikke overbetone betydningen af det kronologiske sammenfald. Alligevel er årstallet 1983 værd at fæstne sig ved. Bøgerne udkom nemlig *før* kommunismens sammenbrud i 1989-91 og den deraf følgende opblomstring af nationale selvstændighedsbevægelser og modsætninger i de kommunistiske stater, især Jugoslavien og Sovjetunionen, der begge gik i opløsning. For en gangs skyld er vi her vidne til at samfundsforskning kom før de begivenheder de skulle forklare. Til gengæld kan man sige at deres instrumentalistiske forklaringer og forudsigelser om at nationalismen ville forsvinde i takt med moderniteten tilsyneladende blev dementeret af den efterfølgende opblomstring af nationalistiske konflikter. Sådan lyder kritikken fra en del af den nyere forskning som den f.eks. findes opsummeret i en debatbog fra 2004 med den fængende overskrift *Forsvar for nationalstaten* af den danske politiske kommentator Ralf Pittelkow.

Den funktionalistisk-modernistiske position har som sagt domineret i forskningen siden 1950erne. Sociologen Anthony Smith har i næsten hele sit lange forfatterskab med en ny bog næsten hvert år lige siden 1971 samt eget tidsskift (først *Ethnic and Racial Studies,* siden *Nations and Nationalism*) indtaget en tredje position mellem modernisme og primordialisme. I *The Ethnic Origins of Nations* fra 1986 formulerede Smith en forbedret og nuanceret version af den "perennialistiske" position. Den indebærer at man anerkender eksistensen af nationer før industrisamfundet, men samtidig ikke mener at nationer er den eneste menneskelige eksistensform. Smiths generelle resultat, at forudsætningen for en vellykket national identitet er en "etnisk" kerne eller basis, virker umiddelbart overbevisende. Men ved nærmere betragtning ser man at en "etnisk kerne" ikke er en tilstrækkelig betingelse for en vellykket nationalstat.

Et etnisk udgangspunkt, i Europa meget ofte i form af erindringen om en middelalderlig statsdannelse med en sum af myter, sprog og forestillinger der kan samles i en national fortælling, er en *nødvendig* forudsætning for en nationalistisk bevægelse og en national identitet i en nationalstat. Men ikke en *tilstrækkelig* betingelse, som det fremgår af de uendeligt mange potentielle nationaliteter med etnisk kerne der aldrig er blevet realiseret. Eller er blevet forsøgt realiseret for siden at forsvinde. Et udsagn som Smiths om nationernes etniske oprindelse forudsætter for at være teoretisk tilfredsstillende i virkeligheden også en undersøgelse af tilfælde hvor en etnisk kerne *ikke* resulterede i en nationalstat. Ikke for at beskrive alting i hele verdenshistorien, men for at etablere en årsagssammenhæng. Denne tvingende forbindelse leverede Smith ikke i 1986. Det er der flere gode grunde til – samt den dårlige at han ikke havde tænkt på det. Den gode grund er at de ikke-realiserede nationaliteter kun sjældent har efterladt sig kildemateriale som vi i dag kan analysere.

Men dette praktiske problem undskylder ikke at han ikke prøvede at udforske nogle tilfælde på en mere prekær forbindelse mellem etnisk kerne og nationalitet. Eller ligefrem eksempler på "mislykkede nationer" (på engelsk failed nations). Sådanne findes nemlig, trods de kildemæssige vanskeligheder. En lang række af dem, heriblandt de førnævnte kurdere i Irak og albanerne i Kosovo, men også regioner i Frankrig, Storbritannien og Spanien samt mindretal i Øst- og Centraleuropa, forsøger i disse år at rette op på historiens uretfærdighed ved at skabe sig den statslige autonomi som de ikke fik i 1800- og 1900-tallet. Nogle, som slovakkerne og slovenerne har i de senere år opnået national selvstændighed, andre som franske og især spanske nationaliteter har fået status som regioner med nationale rettigheder. Andre som sorberne i Østtyskland ser ud til at forsvinde, selv om de støttes officielt med instituttet og museer. Kildematerialet er der, når man først har erkendt nødvendigheden af at foretage undersøgelsen.

Det gjorde Smith ikke i 1986. Til gengæld har han i 1990erne sammen med nogle få meningsfæller udviklet et metodisk raffineret program som han kalder for det "etno-symbolske paradigme". Det deles endnu ikke af alle forskere, idet flertallet af især politologer og sociologer holder fast ved den modernistiske position, mens historikerne i kraft af deres nærhed til kildematerialet har været nemmere at påvirke. Smith argumenterer godt for sig, er empirisk og teoretisk velbevandret, har læst alt hvad der er udkommet inden for området, og bliver med at skrive og udvikle og raffinere sine analyser. Hans position synes at vinde over Eric Hobsbawms modernisme. Der er nemlig som Smith viser nogle grundlæggende problemer ved Hobsbawms opfattelse. Det gælder såvel for

hans fejlagtige forudsigelse om nationalismens og nationalstaternes forsvinden som for analysen af en såkaldt proto-national identitet før den egentlige nationalisme. Teoretisk er det ikke en tilfredsstillende hjælpekonstruktion, selv om det tjener Hobsbawm til at ære at han ikke ignorerer fænomener der ikke passer i hans teori.

I en fin, lille oversigt over nationalismeforskningen fra 2001, oversat til dansk i 2003, deler Smith forskningen op i fire paradigmer: modernisme, perennialisme, primordialisme og etno-symbolisme. Styrker og svagheder ved de enkelte positioner diskuteres åbent, uden at man føler sig manipuleret til uden videre at antage Smiths egen position. Selvfølgelig går han ind for den og argumenterer for dens stærke sider. Men han indrømmer samtidig åbent at den endnu ikke er formuleret tilstrækkeligt omfattende til at kunne kaldes en egentlig teori. Af sådanne er der faktisk kun en, eller højst to: Ernest Gellners sociologiske moderniseringsteori, især i den oprindelige udgave fra 1964, samt forskellige *rational choice* teorier. Problemet ved disse sidste er at de kun anerkender rationalitet for individer og derved forlods benægter allle kollektive identifikationer. Og da det er hvad nationalisme handler om, bliver resultatet magert og uinteressant.

Smith opsummerer kvaliteterne ved de respektive positioner således: "Debatterne mellem tilhængerne af de fire paradigmer har fundet sted på to niveauer: teori og historie. Med de fire paradigmer har det groft sagt forholdt sig sådan, at modernisterne har været stærke i teorien, men ret svage i historien, hvor perennialisterne har været ret stærke i historien, men svage i teorien. Primordialismen har enten en fejlbehæftet teori eller slet ingen og kun lidt eller ingen historie, i og med at den er reduktionistisk (socialbiologi) eller hovedsagelig spekulativ eller ahistorisk (kulturel primordialisme). Hvad etno-symbolisterne angår, har de ikke udviklet en teori, kun tilgange. Men som man kunne forvente er de interesserede i makrohistorien og dens sociokulturelle elementer og giver som sådan, efter min mening, et nødvendigt korrektiv til tilhængerne af de andre hovedparadigmers ofte fejende påstande." (Smith 2001, 88).

Kritikken af det modernistiske paradigme

Eric Hobsbawm gik som nævnt i 1990 på kompromis med sine tidligere mere konsekvente formuleringer og indførte en forestilling om proto-nationalisme (Hobsbawm 1990:46-47). Det løser dog ikke problemet, men flytter det blot, foruden at det skaber en række terminologiske uklarheder. Vi kan f.eks. godt støde på udtrykket nation i middelalderen, men ordet betød noget helt andet end

i nationalismens tidsalder, hvor det uløseligt er koblet sammen med bestræbelsen på at skabe en tilhørende stat. I middelalderens universiteter var studenterne organiserede i såkaldte "nationer" fra samme geografiske område. Betegnelsen omfattede en forestilling om fælles oprindelse. Men der var tale om grupper inden for samme latinsk sprogede, katolske kultur. De enkelte "nationer" var ikke definerede ved deres særskilte lokalsprog og de havde ingen betydning uden for universiteterne. Den "franske nation" ved universitetet i Paris omfattede alle romansk-talende studenter og den "germanske nation" omfattede såvel tyskere som englændere, skandinaver, tjekker, polakker etc.

Problemet ved studiet af national identitet er at vi i dag er henvist til at studere processen ved hjælp af moderne og derfor anakronistiske begreber, der er uhjælpeligt farvet af at vi ved, hvordan det siden gik. Vi er næsten uhjælpeligt udleveret til nationsbyggernes ideologiske formuleringer og deres bevidste omfortolkninger af fortid og nutid. Men kun næsten som det fremgår af en spændende kritik af Hobsbawm som den britiske (eller rettere engelske) kirkehistoriker Adrian Hastings har fremført mod Hobsbawm i et værk der rummer den mest konsekvente og grundige afvisning af den modernistiske opfattelse af nationens alder og nationalismen (Hastings 1997).

Bogen er et resultat af en række forelæsninger som Hastings holdt i 1996 ved Queen's University i Belfast, samme sted som Hobsbawm i 1985 havde fremført den modernistiske grundtese som han publicerede i 1990. Hastings havde oprindeligt planlagt at holde sine forelæsninger som en punkt for punkt diskussion af Hobsbawms teser. Det måtte han heldigvis opgive da uenighederne viste sig for store. Til gengæld har Hastings på sammenhængende vis fremlagt en opfattelse af at nationen og nationalstaten i europæisk historie er langt ældre end modernisterne mener. Dette gør han spændende, idet han ikke blot påstår at have ret og afviser al form for sammenligning med andre cases, den mest udbredte fremgangsmåde blandt nationalister. På overbevisende måde inddrager han nyt kildemateriale, idet han som kirkehistoriker med viden om både Europa før den franske revolution og afrikansk kirkehistorie tager udgangspunkt i den mest udbredte tekst i Europa, *Bibelen*.

Vi har længe vidst at den nødvendige betingelse for at en etnisk gruppe kunne blive til en nation og dermed måske grundlag for en nationalstat, var at Bibelen forelå på folkesproget, (*vernacular* som de post-latinske folke- eller nationalsprog kaldes på engelsk med et udtryk som vi stærkt savner på de nordiske sprog). Men oversættelsen er netop en *nødvendig,* ikke en *tilstrækkelig* betingelse som Hastings klart skriver (1997, 12). Betydningen af

bibeloversættelserne er klart anerkendt af de fleste modernistiske nationalismeteoretikere. Men Hastings går et langt skridt videre, idet han i den kristne religion finder en begrundelse for at folket eller nationen opfattes som grundbetingelse for menneskeligt liv, en teologisk begrundelse for nationalisme der adskiller sig fra de fleste andre universalistiske religioner. Den er mere udbredt i protestantismen – og den ortodokse version af kristendommen kunne man tilføje – end i den mere universalistiske katolicisme. Baggrunden skal muligvis søges i jødernes forestilling om at være Guds udvalgte folk. Kristendommen tog udgangspunkt i jøderne, men blev netop universel ved at bevæge sig ud over dette folk og henvende sig til alle. Men kategorien folk findes i Bibelen som begreb og måske også realitet. Denne teologiske baggrund for nationalismen i kristendommen udfolder Hastings desværre ikke, men her ligger en spændende udfordring for komparative religionshistorikere.

Betydningen af bibeloversættelserne er ifølge Hastings således ikke kun funktionel som fastlægger af en standard for skriftsproget, men også indholdsmæssig. Bibelen, såvel det *Gamle* som det *Nye Testamente,* opererer nemlig med en forståelse af verden som bestående af folkeslag, *ethnos* på græsk. I oversættelsen til latin i *Vulgata,* blev dette oftest gengivet som *gens* eller *populus*. Men i seks særligt vigtige tilfælde gengives ethnos som nation – af latin *natio,* fødsel (Hastings 1997, 17). Det gælder således det sted i *Apostlenes Gerninger* hvor pinsemiraklet med opfordringen til at gå ud og gøre alle folkeslagene kristne beskrives: "Og de blev alle fyldte med den Helligånd, og de begyndte at tale i andre tungemål, efter hvad Ånden gav dem at udsige. Men de var jøder, bosiddende i Jerusalem, gudfrygtige mænd af alle folkeslag under himmelen. Da denne lyd kom, strømmede mængden sammen og blev forvirret; thi hver enkelt hørte dem tale på hans eget mål. Og de forbavsedes alle og undrede sig og sagde: Se, ere ikke alle disse, som tale, galilæere? Hvor kunne vi da høre dem tale hver på vort eget mål, hvori vi ere fødte, parthere og medere og elamiter, og vi, som hører hjemme i Mesopotamien, Judæa og Kappadokien, Pontus og Asien i Frygien og Pamfylien, Ægypten og Libyens egne ved Kyrene, og vi her boende romere, jøder og proselyter, kretere og arabere, vi høre dem tale om Guds store gerninger i vore tungemål?" (*Apostlenes* gerninger 2.4-11).

I den første engelske oversættelse af Bibelen fra 1300-tallet oversættes folk som: "men of of ech nacioun that is vndir heuene" (Hastings 1007, 17). Han har åbenlyst ret i at Bibelen som langt den mest udbredte tekst må være det vigtigste sted at søge efter opfattelsen af nationen og nationalitet. Den eneste forklaring på at det ikke er sket tidligere i forskningen er den uheldige arbejdsdeling mellem almene historikere og kirkehistorikere, hvor Bibelen og

bibeloversættelserne opfattes som de sidstes specialitet som de almene historikere ikke behøver at tage sig af. Der er derfor næppe grund til, som Hastings gør, specielt at anklage nationalismeforskeren Elie Kedourie for denne forsømmelse i et indflydelsesrigt værk fra 1960 (svensk 1996). Det afspejler langt snarere deformationen i hele historiefaget, der traditionelt ikke har haft sans for den kristne teologi siden disciplinen professionaliseredes i løbet af 1800-tallet. Derfor har man (vi) overset at kristendommen muligvis har en særlig opfattelse af folk og nationer der adskiller den fra de fleste andre universalistiske religioner. Hastings diskuterer ikke i hvilken udstrækning denne kristne understregning af folket hænger sammen med jødernes religion, men det virker som sagt rimeligt at antage at jødedommen, der er mere betydningsfuld for kristendommen end for islam, har spillet en vigtig en rolle.

Den kristne opfattelse af folk og folkesprog blev særligt tydeligt med reformationerne i Europa, hvis særkende netop var at gøre den hellige tekst tilgængelig på folkesprogene og prædike på disse. I det hele taget finder vi hos Hastings klare videnskabelige argumenter som kan efterprøves og drøftes. I sit eget krav til middelalderhistorikernes indsats i nationalismeforskningen følger han godt op på modernisterne Gellner og Hobsbawms rigtige påpegning af at meget få etniciteter har klaret at udvikle sig til nationer med følgende formulering: "What has to be asserted to counter modernism is not any kind of primordialism – a claim that every nation existent today, and just those nations, all existed in embryo a thousand or fifteen hundred years ago – but, rather, a finely constructed analysis of why some ethnicities do become nations while others do not." (Hastings 1997, 11-12).

Der er ingen tvivl om at kirkehistorikeren Hastings har peget på et centralt og i meget af forskningen hidtil overset forhold ved at fremhæve kristendommens og de nationale skriftsprogs betydning for nationalisme og nationer, først i det nordlige og vestlige protestantiske Europa, siden i det latinske og – på andre måder – i det ortodokse Europa. Her står Hobsbawm og de andre modernister, herunder også forfatterne af det foreliggende værk, beskæmmede tilbage. Men om han så også har ret i Englands helt enestående tidlige status som nationalstat er til gengæld yderst tvivlsomt. Her undervurderer han de særlige træk ved den moderne stat i forhold til tidligere stater. Det er ikke tilfældigt at det moderne statsbegreb først opstod omkring år 1500 med Machiavellis introduktion af begrebet *lo stato* i stedet for det latinske *res publica*, der i stedet blev til betegnelse for en særlig og ønskværdig indretning af staten, republikanismen. Nationer, folk og folkesprog er meget ældre end den franske revolution, men kombinationen af nation og moderne stat i nationalstaten må stadig opfattes som et relativt sent, om end overordentlig stærkt historisk fænomen.

Et andet spørgsmål som Hastings heller ikke løser overbevisende er, hvad der er årsag og hvad der er virkning i skabelsen af nationsbegrebet. Han koncentrerer sig helt berettiget om teksternes præcise anvendelse af begreberne. Men besvarer dermed ikke spørgsmålet om hvorvidt begrebsanvendelsen er udtryk for en almindelig brug i samfundet eller om der er tale om intellektuelles bevidste forsøg på at introducere en sprogbrug på det vernakulære folkesprog som lever op til de antikke og jødiske forbilleder. Vi har stadig ikke fået modbevist det centrale i den modernistiske tese, nemlig at nationer og national identitet i høj grad er resultat af relativt få intellektuelles bevidste indsats for at "konstruere", "opfinde" eller "imaginere" forhold som først senere bliver "materielle" i kraft at det store flertal begynder at opføre sig som om de var "virkelige" størrelser.

Selv om han stiller spørgsmålet godt kan man heller ikke sige at Hastings løser problemet om hvorfor folkesprogene overhovedet opstod og udkonkurrerede det universelle latin i Europa, når noget tilsvarende ikke er sket i den arabisksprogede verden – eller den kinesiske. Og hvorfor engelsk trænger frem som universelt sprog ved siden af folkesprogene i store dele af verden i dag. Der er altså rigeligt med problemer og udfordringer i nationalismeforskningen, teoretisk såvel som praktisk. Man må håbe at historikere med speciale i ældre tider vil melde sig på banen med teoretisk velfunderede komparative undersøgelser i de kommende år. Der er behov og plads til mange nye undersøgelser, især hvis de formuleres teoretisk bevidst og gennemføres med et komparativt sigte.

På det teoretiske plan tegner sig imidlertid allerede nu konturerne af en ny forståelse af nationalisme og national identitet der forener det bedste ved de forskellige positioner, Anthony Smiths etno-symbolske paradigme. Den abstrakte formulering er naturligvis ikke tilstrækkelig, men kun en begyndelse til nye empiriske undersøgelser. Vi står midt i udviklingen, såvel af den globaliserede nationale virkelighed som af nationalismeforskningen. Intet tyder på at nationalstaten er ved at forsvinde eller at nationalisme skulle være en svindende identifikationsfaktor. Nationalismeforskere overraskes til stadighed af nye fænomener – og genkomsten af gamle i ny skikkelse. Om nationalismen er en sækulær erstatningsreligion der nødvendigvis står i modsætningsforhold til "rigtige" religioner, sådan som mange tidligere har hævdet, eller om den viser sig at kunne trives sammen med traditionelle religioner i nye former som politisk islam, hindunationalisme eller protestantisk evangelisme i nordamerikansk aftapning, er det endnu for tidligt at spå om. Men nationalisme, nationalstater og religion, sækulær religion såvel som "linjerigtigt" religiøse religioner, har ikke tabt indflydelse under den anden modernitet (Beck 2002), tværtimod. Der er ingen grund til at forudsige en tilbagegang for hverken

nationalismen eller nationalismeforskningen.

Litteratur

Anderson, Malcolm (2000), *States and Nationalisme in Europe since 1945*. London: Routledge 2000
Beck, Ulrich (1986), *Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet,* Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1997
Beck, Ulrich (2002), "Overgangen fra det første til det andet moderne – fem udfordringer", *Slagmark* 34, 2002, 79-93
Campbell, John L., Hall, John A., Pedersen, Ove K. (eds.) (2006), *National Identity and the Varieties of Capitalism. The Danish Experience,* Montreal: McGill-Queen's University Press 2006
Christiansen, Niels Finn, Petersen, Klaus, Edling, Nils, Haave, Per (eds.) (2006), *The Nordic Model of Welfare – a Historical Reappraisal,* Copenhagen: Museum Tusculanum Press 2006
Colley, Linda (1992), *Britons. Forging the Nation 1707-1837,* New Haven: Yale University Press 1992
Deutsch, Karl W. (1953), *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge Mass.: MIT Press. 2. udg. 1966
Feldbæk, Ole (1991-92) (red.), *Dansk identiteshistorie* vol. I-IV. Kbh.: C.A. Reitzels Forlag 1991-92
Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell 2001
Gustafsson, Harald (1998), "The Conglomerat State: A perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of History* 23, 1998, 189-213
Hastings, Andrew (1997), *The Construction of Nationhod. Ethnicity, Religion and Nationalism,* Cambridge: Cambridge University Press 1997
Hobsbawm, E. J. (1972), "Some reflections on Nationalism", T. J. Nossiter, A. H. Hanson and S. Rokkan (eds.), *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl*, London: Faber & Faber 1972
Hobsbawm, E. J. (1997), "Some Reflections on the Break-Up of Britain", *New Left Review* 105, 1977
Hobsbawm, E. J. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press 1990
Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. (1983), (eds.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press 1983
Johansson, Alf (2001) (red.), *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet,* Stockholm: Prisma 2001
Kedourie, Elie. (1960), *Nationalismen. En studie av nationalismen som ideologi*. Stockholm: SNS Förlag 1995 med indledning af Sverker Sörlin, 7-24
Mørch, Søren (1996), *Den sidste Danmarkshistorie – 57 fortællinger af fædrelandets historie*. Kbh.: Gyldendal 1996
Pittelkow, Ralf (2004), *Forsvar for nationalstaten*. Kbh.: Lindhardt og Ringhof 2004
Smith, Anthony (1986), *The Ethnic Origins of Nations,* Oxford: Basil Blackwell 1986
Smith, Anthony D. (2001), *Nationalisme,* Kbh.: Hans Reitzels Forlag 2003, med efterskrift af Uffe Østergård, 200-207
Sörlin, Sverker (2001) (red.), *Nationens röst – texter om nationalismens teori och praktik*. Stckh.: SNS Förlag 2001
Zander, Ulf (2001), *Fornstora dager, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk*

historia från sekelskifte til sekelskifte, Lund: Nordic Acaemic Press 2001
Østergård, Uffe (1992), *Europas ansigter*, København: Rosinante 2000
Østergård, Uffe (1998), *Europa. Identitet og identitetspolitik,* Kbh.: Rosinante 2001
Østergård, Uffe (2001), "Den franske ekspedition til Ægypten.", E. Christiansen (red.); *Arven fra Ægypten* II. Århus: Tidsskriftet Sfinx 2001, 123-42
Østergård, Uffe (2002), "Den danske stat – territorialt betragtet", T. B. Jørgensen og K. K. Klausen (red.), *Territorial dynamik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002, 45-60
Østergård, Uffe (2003), "Nationellt självbestämmande?", H. Arvidsson och H.-Å. Persson (red.), *Europeiska brytpunkter,* Lund: Studentlitteratur, 25-70
Østergård, Uffe (2004), "Europa i Norden", *Nytt Norsk Tidsskrift,* 21 årg. 3-4, 2004, 382-98
Østergård, Uffe (2005), "Rezension von Bo Stråth und Francis Sejersted, Schweden und Norwegen im 19. und 20. Jahrhundert", *Nordeuropaforum* 2005:2, 103-106
Østergård, Uffe (2005a), "Nationalstatens genkomst?", *Kritik* no.176-177, 2005, 7-24
Østergård, Uffe (2005b), "Gottorp, Slesvig og Sønderjylland mellem 'dansk', 'tysk' – og 'svensk', Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannlag i Nordens historie,* Oslo: Cappelen Akademisk Forlag 2005, 51-71
Østergård, Uffe (2006), "Svenske kejserdrømme", *Weekendavisen* 17.3 2006, 6-7

Fra Helstatspatriotisme til nationalisme

Indtil tabet af den norske del af riget i 1814 refererede navnet 'Danmark' til en ret typisk sammensat stat i Europa i territorialstaternes epoke. Den officielle titel på denne middelstore, enevældige magt i Nordeuropa var det "danske monarki" eller det "oldenburgske monarki". Hvis denne enhed overhovedet huskes i dag sker det under mere politisk korrekte betegnelser som "Dobbeltmonarkiet", "Danmark-Norge" eller "Tvillingeriget". Disse høflige betegnelser er imidlertid så upræcise at de må anses for forkerte. Geografisk bestod staten af to kongeriger, Danmark og Norge, samt to hertugdømmer Slesvig og Holsten, alt regeret af den danske konge, som efter tabet af Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslen, Herjedalen, Gotland i 1658 i 1660 fik enevældig magt.

Ud over de fire hoveddele bestod den sammensatte stat af de tre nordatlantiske områder, Island, Færøerne og Grønland samt kolonier i Afrika, Indien og Vestindien. Den danske stat strakte sig altså fra Nordkap til Hamburg, en afstand så lang som afstanden fra Hamburg til Sicilien samt øerne i vidtstrakte nordatlantiske hav. 1772 blev oplysningsreformatoren og –oplysningsdiktatoren Johann Friedrich Struensee afsat ved et statskup. Den nye regering indledte en dansk-patriotisk drejning af det enevældige styres politik for at skabe en fælles patriotisk identitet for hele den multinationale statsdannelse. Programmet var i begyndelsen overraskende succesfyldt, men mislykkedes på længere sigt på grund af den nationalistiske modsætning mellem dansk og tysk i det

amputerede rige efter tabet af Norge i 1814. Men mellem 1772 og 1814 forsøgte regeringen helt bevidst at fremme en fælles patriotisk overnational identitet i det udstrakte og sammensatte rige, lidt på samme måde som i det samtidige United Kingdom of Great Britain der år 1800 udvidedes med Irland (Colley 1992).

Kulminationen på den patriotisk-helstatslige identitetspolitik i det oldenburgske monarki var loven om Indfødsret fra 1776. Ifølge den skulle stillinger i staten forbeholdes personer født indenfor hele den multinationale stats grænser. Det begreb om "national identitet" der lå til grund for denne lovgivning og andre samtidige manifestationer som Ove Mallings lærebog med biografier af forbilledlige danske, norske og holstenere fra 1777 og en mindepark i Jægerspris må ikke forveksles med den senere nationalstatslige danske identitet, selv om mange af adjektiverne er de samme. Der var tale om et forsøg på fra oven at promovere en over- eller fællesnational patriotisk identitet for hele staten hen over identifikationerne i helstatens enkelte dele. Denne bestræbelse fremgår med eksemplarisk klarhed af en figurgruppe med navnet "Indfødsretten" som blev sendt på markedet af den Kongelige Porcelainsfabrik i 1780 kort efter at staten havde overtaget virksomheden. Motivet var helstatsfædrelandet i skikkelse af en mor der tager mod sine tre børn, Danmark, Norge og Holsten.

Det centrale i denne analyse, der bygger på en næsten overvældende international forskning fra de sidste 60-70 år, er at stat og nation ikke det samme. Ikke engang i gamle velintegrerede statsnationer som Frankrig, England – eller Sverige og Danmark. England var – og er – ikke kun 'England', men fra 1707 United Kingdom, dvs. en union bestående af England, Wales, Skotland og Irland. Det er stadig tilfældet selv om det meste af Irland brød ud i 1922 og hele enheden i sidste del af 1900-tallet har indledt en såkaldt "devolution" med oprettelse af egne parlamenter i Skotland og Wales. I Frankrig lærte det overvejende flertal af indbyggerne først at tale fransk mellem 1870 og 1914 i kraft af den 3. republiks systematiske indsats. Indtil da havde de talt bretonsk, alemannisk, flamsk, occitansk, italiensk, katalansk osv., lutter sprog der først er ved at komme tilbage i de seneste år som regionale andetsprog efter sikringen af den uantastede sproglige enhed i Frankrig. Sverige og Danmark fik først nutidens udstrækning efter tabet af besiddelserne omkring Østersøen i 1600- og 1700-tallet. For Danmarks vedkommende kulminerede denne proces først med tabet af Norge i 1814 og tabet af Slesvig og Holsten i 1864. Og fortsatte med Islands selvstændighed i 1918/44. Processen er næppe slut endnu, da der i princippet er enighed om at Færøerne og Grønland kan blive selvstændige når de vil – og kan.

‘Danmark’ forstået som folk, sprog og historie er selvfølgelig meget ældre end den danske *nationalstat*, på engelsk *nation state,* på *fransk état nation*. Begrebslig præcision er altid vigtig. Men specielt vigtig ved diskussion af nationalstaten, hvor man ellers let misforstår sin historie og dermed sin nutid. Den fejlagtige identifikation af kulturel dansk identitet med statsborgerskaber er baggrunden for Danmarks vanskeligheder med det europæiske samarbejde og indvandringer, problemer der er overraskende store i betragtning af at der er tale om en gammel, velkonsolideret og indtil for nylig meget homogen nationalstat.

Ændringer og udvidelser ved bogudgivelse på dansk

1. Englund citatet bringes på dansk, evt. erstattes det hele med artiklen fra 2004 om lutheranisme og velfærdsstat
2. det danske rigsfællesskab erstates med Færøerne i det danske rigsfællesskab 2008
3. prologen om Andorra fastholdes. Men kapitlet skal være en opdatering af diskussionen om nationlstaten i de senere år, efter kritikken af det modernistiske paradigme.
4. Efterskriftetsopdateringer indarbejdes.
5. Hroch anmeldelsen fra 2008 indarbejdes
6. selvstændigt afsnit om diskussionen om den danske nationlstat
7.